

**IMMIGRACIÓ I FAMÍLIA DE L'EQUADOR A
CATALUNYA. TRAJECTÒRIES
SOCIOESPACIALS**

CLAUDIA PEDONE

ÍNDEX

Presentació

Introducció

**Les migracions internacionals des d'una perspectiva transatlàntica
Transformacions en les relacions de gènere i generacionals de les famílies
migrants equatorianes**

1. EQUADOR: UNA CRISI SOCIOPOLÍTICA I ECONÒMICA SENSE PRECEDENTS HISTÒRICS

1.1. Una estructura social agrària amb herències colonials marca l'eix políticoeconòmic fins el 1950

1.2. Relació entre un mercat de treball incipient i migracions internes temporals

1.3. L'exclusió social a l'Equador vista des del sistema educatiu

1.3.1. Organització del sistema educatiu

1.3.2. Un dels deutes pendents: l'educació

1.4. La crisi del model neoliberal a l'Equador

1.5. Els canvis recents en la immigració internacional equatoriana: estratègies familiars per afrontar la crisi

1.6. Referències bibliogràfiques

2. ESTRATÈGIES MIGRATÒRIES I EL PAPER QUE JUGUEN LES CADENES I LES XARXES ENTRE LA POBLACIÓ EQUATORIANA

2.1 La construcció i resignificació de les representacions socials de la immigració equatoriana

2.1.1 Trajectòries socioespacials: llaços culturals i "històrics" vs. el "somni americà"

2.1.2 El comerç de la immigració: assolir el "paradís" en quotes (in)còmodes

2.2 Les condicions laborals resignifiquen els llocs de destinació: canvis en les trajectòries socioespacials

2.2.1. "Ella ens va dur a tots": la dona coma primera peça de la cadena migratòria

2.3 L'exercici del poder en les cadenes i xarxes migratòries: relacions horitzontals i verticals

2.3.1 Relacions d'horitzontalitat: llaços de cooperació i solidaritat en els llocs d'origen i arribada

2.3.2 Diversificació de les cadenes migratòries: la construcció del poder d'alguns migrants entre els llocs d'origen i de destinació

2.4. El regionalisme equatorià reconstruït als llocs de destinació a través de les relacions de veïnatge i proximitat geogràfica

2.5. Xarxes de poder al voltant de l'accés a l'habitatge: les primeres relacions verticals en la societat d'arribada

2.5.1. Discriminació ètnica del sector immobiliari: canvis en les pautes originals de convivència

2.5.2 L'"encarregat" i l'"encarregada": relacions verticals en les xarxes migratòries equatorianes

2.6. Referències bibliogràfiques

3. RELACIONS DE GÈNERE EN LES CADENES FAMILIARS EQUATORIANES EN UN CONTEXT MIGRATORI INTERNACIONAL

3.1. La família com a espai de conflicte i negociació: asimetries de gènere dins de les cadenes migratòries equatorianes

3.2. Feminització del projecte migratori internacional: elements materials i simbòlics

3.3. La negociació de rols familiars: mares, àvies i la cura dels infants

3.3.1. Les àvies: mares "primerenques" en la vellesa

3.3.2. Els fills i les filles de la immigració

3.4. Desintegració familiar

3.5. Referències bibliogràfiques

4. DIVERSIFICACIÓ DE LES CADENES MIGRATÒRIES EN L'ÀMBIT LABORAL

4.1. Formació professional i inserció en un mercat laboral precari i inestable

4.2. “Empreses de treball temporal ètniques” i ocupadors il·legals: les xarxes migratòries i el seu rol en el reclutament de treballadors

4.3. Discriminació ètnica, de classe i de gènere en el mercat de treball de Madrid i Barcelona: estratègies laborals entre la població equatoriana

4.3.1. Les dones equatorianes i el treball domèstic: trets de neoesclavitud en el Primer Món

4.3.2. L'home en la construcció, empreses de neteja, de mudances i serveis de proximitat: dificultats per continuar ocupat

4.4. Relacions de gènere i treball: la (re)construcció social del “cap” o la “cap” de família

4.5. Referències bibliogràfiques

5. UNA MIRADA DES DE LES FAMÍLIES EQUATORIANES I EL PAPER DE L'EDUCACIÓ A CATALUNYA

5.1. Les reagrupacions familiars: processos de complexitat creixent al voltant dels grups domèstics en la destinació

5.2. Canvis en les xarxes de cures i ús d'espais públics i privats: problemes de socialització

5.3. Mares i pares i la seva vinculació amb les institucions educatives

5.3.1. La integració econòmica de les famílies migrants possibilita la integració social i una implicació més gran en les activitats escolars

5.4. Inserció d'infants i adolescents en el sistema socioeducatiu a Catalunya

5.4.1. Els continguts, les activitats escolars i la relació amb els professors en un context bilingüe

5.4.2. Relació entre grups d'iguals

5.5. La construcció d'identitats múltiples de l'escola i la família: fal·làcies al voltant de la integració social i la pertinença cultural dels infants equatorians

5.6. Nous projectes en la destinació: la joventut pren les seves pròpies decisions

5.7 Referències bibliogràfiques

CONCLUSIONS I RECOMANACIONS

INTRODUCCIÓ

L'estudi que presentem forma part de la tesi doctoral "*Las cadenas y las redes migratorias de las familias ecuatorianas hacia España*". L'objectiu fonamental de la investigació és analitzar i entendre l'articulació, la dinàmica i les configuracions de les cadenes i xarxes migratòries construïdes al voltant del moviment migratori de les famílies equatorianes a Espanya.

L'estiu de 1998 la premsa espanyola informava de l'arribada de famílies equatorianes a una petita localitat agrícola de la província de Múrcia, Totana. La premsa espanyola ressaltava la bona disposició de la "societat d'acollida" en relació amb l'arribada de les famílies equatorianes no només per cobrir la demanda de mà d'obra en l'activitat agrícola, sinó també, perquè eren persones més "properes culturalment i religiosament" a la població de Totana.

El nostre primer treball de camp exploratori va revelar que les famílies equatorianes acabades d'arribar mostraven una procedència regional marcada; majoritàriament provenien de dues províncies de la serra sud de l'Equador: Azuay i Cañar, dues zones amb una tradició migratòria internacional cap als Estats Units forta. Les persones migrants equatorianes que treballaven en l'agricultura de Totana estaven unides per llaços de parentiu, amistat i veïnatge. Els primers testimonis ens van descobrir un panorama de projectes migratoris familiars complexos en què els intersticis del poder deixaven entreveure una diversitat d'estratègies –socials, econòmiques i financeres- tant dins dels grups domèstics extensos, com en els diversos actors que entraven en aquest fenomen migratori internacional en els llocs d'origen i d'arribada.

A mesura que avançàvem en la investigació, els resultats ens mostraven un canvi de les trajectòries socioespacials cap a ciutats grans com Barcelona o Madrid que, a més, comportava una feminització creixent del flux migratori equatorià; per aquest motiu vam decidir que centràriem el nostre projecte d'investigació en tres llocs d'arribada: Totana (Múrcia), Barcelona i Madrid. Els llocs d'origen es van incorporar més tard segons la procedència de les cadenes i les xarxes migratòries que es van començar a construir als llocs d'arribada. Així, l'any 2001 vam realitzar treball de camp en llocs d'origen com Quito, Santo Domingo de los Colorados, Baños del Tungurahua, Cuenca, Loja i El Pindal.

A nivel metodológico, ... Una propuesta que considerara a los/as migrantes como sujetos sociales capaces de crear y llevar adelante estrategias migratorias para moverse en contextos micro y macroestructurales en la fase actual del capitalismo, desde una mirada transatlántica.

Les migracions internacionals des d'una perspectiva transatlàntica

En el context dels processos de globalització econòmica i les migracions internacionals actuals, entre final de 1999 i principi de l'any 2000, es conjuguen una sèrie de situacions històriques, polítiques i socioeconòmiques que converteixen en massiu el flux migratori equatorià cap a Espanya. La crisi política i socioeconòmica a l'Equador arriba al seu punt màxim i submergeix el país andí en el caos polític i financer més greu de la seva història. Una de les estratègies de les famílies equatorianes per afrontar la crisi ha sigut la migració cap a alguns països d'Europa, principalment Espanya i, en una proporció més petita, Itàlia, Alemanya, Bèlgica i Holanda.

Espanya, al seu torn, es trobava en un moment històric, polític i econòmic que demanava una mà d'obra immigrant extracomunitària procedent de països pobres o empobrits per cobrir la falta endèmica de mà d'obra autòctona en nínxols laborals específics, caracteritzats tant per l'estacionalitat i la precarietat de les condicions de treball com per la irregularitat jurídica de les pautes de contractació que asseguressin una mà d'obra disciplinada i subordinada. En aquest sentit, els segments del mercat de treball espanyol com els serveis de proximitat –servei domèstic, cura de persones grans, de nens, treball sexual--, l'activitat agrícola i la construcció es convertien en una possibilitat laboral per a una immensa majoria de sectors mitjans a l'Equador que, en aquell moment, en les seves representacions socials construïen Espanya com una destinació possible.

L'agudització de la crisi equatoriana, els canvis en les representacions socials, la circulació de la informació sobre la demanda laboral dins les xarxes migratòries, entre altres coses, van provocar el procés de feminització del flux equatorià. D'altra banda, el sobredimensionament del fenomen de la immigració del govern espanyol i els sectors socials i polítics més conservadors junt amb la majoria de mitjans de comunicació, van anar construint un discurs alarmista amb retòriques d'exclusió basades en un "fonamentalisme cultural" que definia l'arribada d'immigrants de països pobres com un "problema", una "invasió", una "allau" que cal controlar i regular amb lleis d'estrangeria cada vegada més restrictives. Així, quan cal, aquest discurs apel·la als llaços històrics i a l'afinitat cultural i lingüística per justificar l'arribada d'immigrants llatinoamericans; es tractaria de diverses estratègies que, si bé accepten la diversitat, estableixen jerarquies que acostarien alguns immigrants a les societats de destinació, mentre que n'allunyarien d'altres. Els fluxos migratoris extracomunitaris no són homogenis, ni indiferenciats, procedeixen de diferents contextos sociopolítics i econòmics i adquireixen característiques específiques segons el procés històric en el qual s'han originat. No obstant això, aquests discursos basats en arguments socioculturals pretenen encobrir un model econòmic excloent que assegurí la mà d'obra immigrant necessària per al manteniment de l'Estat del benestar assolit per Espanya.

Transformacions en les relacions de gènere i generacionals de les famílies migrants equatorianes

Els processos migratoris actuals s'han convertit en un procés transformador amb implicacions familiars profundes. En aquest context migratori internacional es produeix una reacomodament de les relacions de gènere i generacionals que intervé en la negociació dels vincles dins del grup domèstic i influeix en les modalitats de reagrupacions familiars i en les experiències dels fills de la família migrant tant en els llocs d'origen com en els de destinació.

No obstant això, diversos estereotips creats a l'Estat espanyol sobre la immigració extracomunitària han fet invisible la diversitat, l'heterogeneïtat i la complexitat dels projectes migratoris de les famílies procedents de diferents llocs d'origen de països pobres o empobrits.

D'una banda, des de fa alguns anys, a l'Estat espanyol s'apel·la, quan convé, a llaços "històrics" (colonials i neocolonials) i a l'afinitat cultural i lingüística per justificar l'arribada d'immigrants llatinoamericans. Això no significa *acceptar "l'altre" sinó que hi hauria "altres" que se'ns assemblen menys i "altres" que se'ns assemblen més*. Sobre aquests pressupòsits ideològics es construeixen o es reforcen estereotips sobre com funciona l'imaginari llatinoamericà en relació amb "El Dorado europeu" i de l'adaptació possible dels llatinoamericans a la societat espanyola.

D'una altra banda, tot i que l'escola apareix en el nostre context com una de les institucions que més treballa per a la inserció social i educativa dels alumnes immigrants, no podem negar que sota la teoria objectiva de la integració social, sovint es parteix de supòsits com aquells que

diuen que cal atendre una població immigrant en edat escolar que prové d'una classe social baixa, amb recursos materials i culturals escassos, supòsits vinculats íntimament a una representació que sosté que la incorporació a l'educació d'aquests nens només pot generar conflicte. En aquest sentit, alguns treballs analitzen la guetització, que mostren molts centres (Carbonell, 2000), d'aules segregades amb què freqüentment s'aborda l'escolarització dels fills d'immigrants (Carden, 1991; Serra, 2002). Una gran majoria d'aquests estudis no es fixen en els canvis que es produeixen en els vincles familiars en un nou context migratori internacional i com les relacions de gènere i generacionals prenen significat davant aquests processos.

Majoritàriament, aquests estudis mostren un buit en les anàlisis realitzades des de la perspectiva de les famílies immigrants; qüestions com quins són els seus objectius principals i quines les prioritats familiars, principalment, si el seu projecte migratori ha deixat de ser-ho i s'ha convertit en un assentament definitiu en el lloc d'arribada, i com aquest fet influeix en l'educació familiar, no han estat prou tractats. Amb això volem dir que el procés educatiu dels fills de famílies migrants no té lloc només a l'escola sinó també a casa, on se socialitzen les pràctiques econòmiques, socials, culturals i religioses.

D'una banda, l'èmfasi donat als estudis sobre els fills i les filles d'immigrants i les seves "diferències culturals" en relació amb la societat de destinació i, d'una altra banda, la invisibilitat que dona per suposada una afinitat cultural basada en el procés de socialització religiosa i lingüística que aporten les filles i els fills d'immigrants llatinoamericans, són orientacions que han contribuït a una segmentació cultural buida de contingut. En definitiva, aquestes perspectives d'anàlisi que aborden el binomi migració-educació han contribuït, en gran mesura, a la "culturitització de les desigualtats socials i econòmiques". D'una altra banda, el sistema educatiu ha volgut vèncer aquestes desigualtats argumentant la necessitat d'una educació intercultural que, moltes vegades, reforça idees folkloritzants sobre els llocs d'origen fundades en una idea perillosa que distingiria entre "nosaltres" i els "altres" i que estaria íntimament vinculada a les deficiències educatives dels fills d'immigrants.

El nostre interès, en canvi, rau en analitzar les representacions socials, les relacions de gènere i generacionals de les famílies equatorianes involucrades en el flux migratori cap a l'Estat espanyol des de mitjan de la dècada de 1990 fins a l'actualitat. Abordem la família com la iniciadora de la cadena migratòria que estimula i facilita l'accés al treball i en el centre de la qual es desenvolupen una sèrie d'estratègies per a la supervivència i l'assistència dins dels projecte migratori; el fet que la decisió de migrar sigui de caràcter familiar involucra fonamentalment la posició de les dones i dels fills en el procés migratori.

Per això, la visibilització de les dones i dels nens dins del grup domèstic i com a part decisòria en el joc de les relacions de poder ha permès centrar l'anàlisi de la família com un lloc de conflicte i negociació.

A causa de la trama complexa de situacions familiars i el context socioeconòmic, les reagrupacions familiars no són sempre harmonioses, al contrari, un nombre significatiu de dones i homes equatorians, porten els seus fills als llocs de destinació sense les condicions socioeconòmiques adequades. L'augment de nenes i nens de l'Equador en el sistema educatiu espanyol en els últims anys, ens mostra l'acceleració en els processos de reagrupació familiar i ens permet, a més, corroborar la marcada feminització del moviment migratori equatorià. Malgrat tot, des del moment que els projectes migratoris contempnen la reagrupació familiar amb vistes a un assentament definitiu, un dels objectius prioritaris per a la família és garantir-li l'accés a serveis socials com la salut i, específicament, l'educació. En aquest sentit, per a les persones migrants l'accés dels fills a una qualitat educativa millor constitueix, al costat de l'obtenció de recursos econòmics, una de les fites més significatives de la migració.

El llibre està dividit en cinc capítols. En el primer recapitularem com l'última crisi socioeconòmica i política de l'Equador va afectar la sortida massiva dels seus ciutadans i ciutadanes. En aquest apartat, proporcionarem una visió històrica dels fenòmens socioeconòmics i dels fluxos migratoris interns i internacionals que responien a diferents contextos històrics, polítics i econòmics al país andí. Aquesta informació ens atorga elements

vàlids per a una comprensió més gran i una explicació de les causes per les quals la població equatoriana ha decidit migrar cap a Espanya i la seva relació amb les representacions socials existents en aquest nou context migratori internacional.

En el capítol segon analitzem la construcció de les representacions socials dels migrants, l'articulació complexa entre les relacions verticals i les horitzontals reflectides en situacions de conflicte, de cooperació i solidaritat entre familiars, veïns i amics que impulsen els projectes migratoris cap a Espanya. La diversificació de les cadenes en els llocs d'arribada dóna forma a les trajectòries socioespacials de les famílies, principalment al voltant de la regularitat jurídica i l'accés a l'habitatge.

En el capítol tercer ens centrem preferentment en les cadenes migratòries, és a dir, en les famílies equatorianes involucrades en la migració internacional. Per això, privilegiem una mirada atenta a les negociacions i als conflictes que sorgeixen en aquest nou context dins de l'àmbit familiar, i de quina manera tant els elements materials com els simbòlics entre gèneres i generacions, intervenen en la configuració de les relacions verticals o horitzontals.

La diversificació de les cadenes migratòries en l'àmbit laboral, l'abordem al penúltim capítol. El nostre interès rau, fonamentalment, en analitzar quines són les pràctiques socials, econòmiques i creditícies dels actors tant migrants com autòctons que creen vincles "forts" i "dèbils", a través del poder, dins de les xarxes socials. Si bé era possible aprofundir en alguns nínxols laborals, hem preferit, sense oblidar l'anàlisi sectorial, posar èmfasi en les relacions que tant els homes com les dones de l'Equador construeixen entre els diversos segments del mercat de treball espanyol i de quina manera els rols de gènere prenen significat al voltant de la figura de manteniment econòmic del grup domèstic; aquesta presa de significat orienta, en la majoria dels casos, les decisions respecte de l'assentament definitiu o d'un retorn a mitjà o llarg termini.

Finalment, **la mirada des de les famílies equatorianes i el paper de l'educació a Catalunya**, l'analitzem en l'últim capítol. Tractem principalment de quina manera es construeix la relació entre les famílies migrants equatorianes i les institucions educatives a Barcelona; quins elements materials i simbòlics influeixen en una adaptació més gran dels nens en l'àmbit socioescolar, relacionat amb els canvis en les pràctiques de criança i en els espais de socialització; quins factors poden intervenir en el fet que les mares i pares no vagin sovint a l'escola al costat del valor que té per als diferents membres dels grups domèstics migrants accedir a una qualitat educativa més alta en el lloc de destinació.

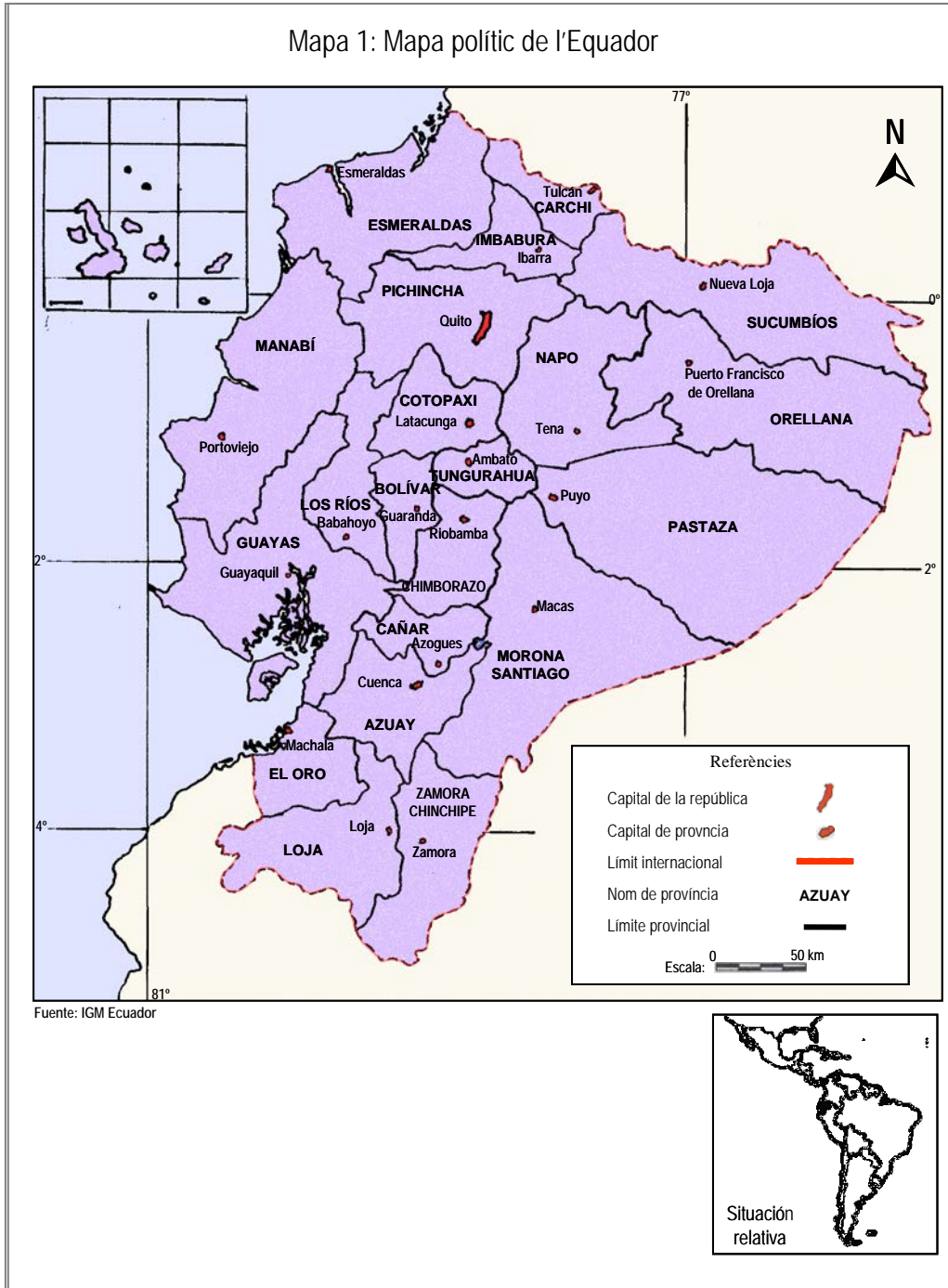

I. EQUADOR: UNA CRISI SOCIOPOLÍTICA I ECONÒMICA SENSE PRECEDENTS HISTÒRICS

Equador, el país llatinoamericà més petit de la regió andina amb una població de 12 milions d'habitants va finalitzar el segle XX amb una crisi sense precedents, que va originar un flux migratori massiu internacional amb diferents destinacions, tot i que, principalment, a l'Estat espanyol. El país va experimentar l'empobriment més accelerat a la història de l'Amèrica Llatina. Entre l'any 1995 i l'any 2000, el nombre de pobres va créixer dels 3,9 als 9,1 milions, en termes percentuals del 34% al 71%. La pobresa extrema es va doblar dels 2,1 als 4,5 milions, el salt relatiu va ser del 12% al 32% (Centro de Investigaciones Ciudad, 2001).

La crisi a l'Equador, s'emmarca dins les crisis reiterades i extremes a l'Amèrica Llatina que han pres formes molt diferents al llarg de la història; no obstant això, la dècada de 1990 es va caracteritzar per les crisis socioeconòmiques derivades de l'aplicació de polítiques d'ajustament estructural sostingudes pel neoliberalisme.

Mapa 1: Mapa polític de l'Equador

A la regió llatinoamericana hi ha problemes endèmics com una estructura productiva segmentada i desequilibrada, una dependència i vulnerabilitat externes creixents, que han conduït a un creixement arrítmic i, com a causa mediata de tots ells, a una acumulació de capital escassa. La davallada econòmica de la majoria dels països de la regió, unida a l'expansió del capital financer i al creixement descomunal del deute extern, va venir associat, a més, a l'aprofundiment creixent d'un procés de concentració de la propietat, del capital i dels ingressos. Paral·lelament, s'ha accentuat un procés de primarització de les exportacions en detriment dels productes d'un valor afegit més alt.

De la mateixa manera que la inflació a la dècada de 1980, la desocupació s'ha convertit en un mecanisme de reequilibri de la marxa de l'economia i en un component central de la seva estructura. La forta reducció de la demanda de treball crea les millors condicions socials per aproximar-se al màxim objectiu: reduir el cost laboral, deteriorant els ingressos i les formes de

desenvolupament de la força de treball. Això explica que a l'augment de la desocupació s'hi afegeixin ara la vulnerabilitat, la inestabilitat, la clandestinitat i la caiguda de remuneracions com a part d'un paquet que, sota l'eufemisme de "flexibilització", ha produït un deteriorament profund de la vida i el treball de la immensa majoria de la població.

D'una banda, aquesta situació de crisi socioeconòmica generalitzada unida a una forta corrupció de les classes dirigents polítiques ha accelerat els moviments migratoris dels diferents països que s'han succeït des de la dècada de 1960 fins a l'actualitat, i segons els processos històrics, polítics i socioeconòmics de cadascun dels països llatinoamericans han adquirit característiques específiques. D'una altra banda, els processos de globalització econòmica i la nova estratificació mundial del mercat de treball han propiciat condicions específiques d'inserció laboral a Europa, en treballs inestables, precaris i estacionals, als quals es dirigeix la mà d'obra migrant extracomunitària en condicions d'irregularitat jurídica, i que afavoreix l'explotació dels treballadors amb pautes de contractació dèbils. En aquest context mundial, des de mitjan de la dècada de 1990, la població equatoriana se suma als moviments migratoris llatinoamericans cap a la Unió Europea, amb una destinació específica: Espanya.

No obstant això, la crítica situació socioeconòmica actual del país andí no es pot limitar exclusivament a l'aplicació de les polítiques neoliberals, sinó que té antecedents en estructures socioeconòmiques que durant gran part del segle XX han mantingut relacions de treball de tipus colonial.

1.1. Una estructura social agrària amb herències colonials marca l'eix políticoeconòmic fins el 1950

Durant la primera meitat del segle XX, l'eix políticoeconòmic de l'Equador encara el constituïa, en la seva part medul·lar, l'hisenda a la Sierra i l'economia de plantació a la Costa. Aquestes dues formes d'organització a l'àrea rural eren més que simples unitats de producció, ja que es tractava d'elements articuladors de l'espai social, econòmic i polític, i imprimia el seu segell al conjunt de la societat equatoriana (Barsky, 1988; Pachano, 1988a; Carrasco, 1991; Chonchol, 1994).

L'estructura agrària de la serra equatoriana apareix definida per la presència dominant de les hisendes. Un control fort dels recursos productius i principalment de la terra, va portar la classe terratinent a un procés d'acumulació basat en la renda del treball gràcies a l'explotació d'enormes contingents de mà d'obra, majoritàriament indígena, perpetuant relacions socioeconòmiques de tipus colonial. És a dir, es conjugaven dos elements per impulsar el procés d'acumulació: la forma de renda recaptada pel terratinent i les condicions avantatjoses, en termes de cost-benefici, que implicava la utilització de contingents de població més grans. Aquest fet provocava que la hisenda mantingués una població "captiva", subjecta a les determinacions del terratinent i a les seves necessitats d'acumulació i de poder.

D'aquesta manera, el sistema del *huasipungo*¹ i altres formes de subjecció de mà d'obra a canvi de serveis o treball, que ha tingut com a conseqüències socials l'endarreriment i la misèria d'enormes sectors camperols, han constituït una de les bases de la riquesa acumulada pels hisendats (Barsky, 1988).

Així, es configura el binomi latifundi-minifundi, del qual la hisenda és el nucli a partir del qual s'estructura el camp serrà, i gran part del sector minifundista basa la seva condició camperola en

---

¹ L'*huasipungo* era una de les formes de treball que realitzaven els camperols per obtenir certs avantatges dels terratinents, com la concessió d'una parcel·la de terra, dret a la tala per als seus animals, a canvi de treball gratuït o en serveis. En el període entre 1959 i 1964, el procés de modernització agrícola i la llei de reforma agrària van portar a la desarticulació lenta d'aquest sistema de treball. Era una necessitat que responia a la vegada a un nou sistema políticoeconòmic existent, a les demandes creixents de les organitzacions camperoles i a les exigències de la modernització de les empreses. Per ampliar aquest tema es pot consultar Barsky, 1988; Chonchol, 1994.

l'establiment d'una relació precària amb la terra i en la seva incorporació simultània al treball a la hisenda (Baraona, 1975; Carrasco, 1991).

L'economia de plantació va definir l'estructura social agrària a la costa. Si bé el pes de les relacions no capitalistes de control i la subjecció de la mà d'obra, aparentment, eren menys evidents a la costa, van portar a efectes relativament similars als de la serra, ja que la implementació de certs sistemes de parceria,² l'endeutament constant i permanent, i algunes formes de renda del producte, van ser alguns dels mecanismes de control per propiciar l'esquema serrà de mà d'obra captiva a la costa (Pachano, 1988a).

Del 1900 al 1960 la producció del bananer a la costa va girar al voltant de les plantacions de propietat estrangera. A mitjan de la dècada de 1930 la *United Fruit Company* havia desembarcat a l'Equador, específicament, a 100 km al sud de la ciutat de Guayaquil i durant les dècades dels 40 i 50 representava la productora i exportadora més gran del món que reclutava i controlava la força de treball fins a començament de la dècada de 1960. "L'absència" de l'Estat equatorià en l'economia de plantació va permetre a aquesta companyia transnacional organitzar una mà d'obra predominantment masculina però amb família que assegurava la dependència total i la lleialtat a la companyia (Striffler, 2000).

Aquests mecanismes de control dels terratinents i les empreses transnacionals sobre la terra i la mà d'obra camperola, tot i que sovint erosionats i en alguns casos debilitats, s'estenen fins a mitjan segle XX. L'escassa dinàmica d'un mercat de treball és l'altra cara d'aquest sistema que dona forma a les relacions socials al camp; les condicions imperants en les formes centrals de producció (la hisenda i la plantació) i les relacions que n'emanava constituïen un obstacle per materialitzar els vincles entre l'oferta i la demanda. Per això, el mercat de treball que es crea, és un mercat dèbil, segmentat i restringit a determinades àrees econòmiques i geogràfiques de l'Equador.

A partir de la dècada de 1950, es comencen a manifestar una sèrie de canvis en l'estructura agrària, que es relacionen amb la desestructuració de les formes tradicionals de producció agrària i de la tinença de la terra, i que formen part d'un mateix procés de transformació global de l'economia nacional.

És així com en el transcurs de 20 anys, entre 1950 i 1970, es produeixen profundes transformacions que constitueixen una nova forma d'organització de l'espai social caracteritzada per la presència d'un gran nombre d'unitats productives petites i mitjanes. Malgrat tot, és evident l'heterogeneïtat dels canvis del camp a causa de la diversificació interna de les diferents regions del país.

D'una banda, apareixen un conjunt de propietaris modernitzadors del camp serrà, que a causa de la intensificació de la producció pecuària i lletera, troben menys funcional compartir els recursos de la hisenda amb sistemes de treball tradicionals com l'*huasipungo* (Chonchol, 1994). D'una altra banda, el sorgiment d'un pagesia parcel·lària és, potser, el resultat més evident i d'una transcendència més gran. Aleshores entra en escena un nou subjecte social, que planteja no només una nova forma d'apropiació de la terra i de les modalitats productives, sinó també noves formes de comportament social. És una pagesia que ha aconseguit l'accés a la terra per

---

² L'existència de la parceria com a sistema de producció es pot ubicar en sistemes agraris molt dissemblants que abracen un ventall espaciotemporal molt ampli. Per això és lògic que adquireixi una extensa gamma d'especificacions en cada cas en particular. En l'economia de plantació equatoriana una de les formes que prenien era la *redempció dels cultius* que consistia en un avançament dels fronts pioners de colonització agrícola amb el cultiu del cacau, es lliurava una parcel·la a la família camperola, que havia de ser retornada (*redimida*) al terratinent quan el cacau entrés en producció. Respecte a aquest tema es pot consultar Martínez Alier, 1974; Bernal, 1991; Lehman, 1986; Pachano, 1988; Posada, 1996; Pedone, 1999.

diverses vies –compra, reforma agrària,³ revitalització de formes comunals— i, per tant, s'enfronta a la necessitat d'assolir la reproducció de forma autònoma.

Els recursos limitats que controla aquesta pagesia l'obliga a diversificar les seves activitats. És així com es produeix la salarització del petit agricultor i la seva entrada al mercat de treball. Aquests canvis han determinat l'emergència de diferents capes de productors que han fet més complexa l'estructura social agrària.

Pel que fa a la zona de la costa, el 1962 el sistema de producció bananera va acabar abruptament quan els treballadors van envair les propietats de la *United Fruit Company* i van forçar la multinacional a abandonar la costa sud de l'Equador.

No obstant això, la introducció d'una nova varietat de bananer –la Cavendish—que requeria una inversió de capital i de tecnologia alta va generar una situació que era impossible que els camperols poguessin afrontar i va provocar que les multinacionals retinguessin el control *de facto* del procés de producció a través del monopoli del capital, l'especialització, els químics i els mercats. Un cop resolta l'equació política amb els militars i els capitalistes locals amb el control de les terres de millor qualitat, les transnacionals bananeres *Dole Fruit*, *Del Monte*, *Chiquita* i *Bonita Bananas* van implementar el sistema actual de cultius. Després d'algunes dècades de reforma agrària, conflictes i reestructuració, les companyies transnacionals ja no posseeixen terres o produeixen bananes al país andí, sinó que han transferit els riscos a la producció directa, a una classe de capitalistes amb contracte que, a la vegada, utilitzen una força laboral temporal i amb pautes de contractació precàries (Botero Herrera, Sierra, 1981; López, 1984; FLACSO/CEDAL, 1987; Larrea, 1987; Bourgois, 1989; Slutsky, Alonso, 1989; Grossman, 1998; Striffler, 2000).

L'última crisi socioeconòmica encara va fer més precàries les condicions de vida d'aquests treballadors, per això, no és casual que moltes de les famílies migrants equatorianes procedents de la costa estiguin vinculades a la crisi de l'economia bananera.

1.2. Relació entre un mercat de treball incipient i migracions internes temporals

Com que des de sempre l'economia ha girat al voltant de l'eix econòmic agropecuari, les migracions internes d'agricultors serrans cap a la costa estan relacionades amb els cicles agrícoles com el del sucre i el bananer, i amb els processos d'urbanització a partir de la dècada de 1950.

Abans de 1950, els mecanismes de control, que determinaven una mobilitat poblacional escassa, els donava una estructura social que s'assentava fonamentalment en les relacions socials no capitalistes anteriorment descrites; en aquest sentit, la poca mobilitat de la població era un requisit ineludible per a la continuïtat del sistema establert. Malgrat tot, la població realitzava migracions temporals a les fàbriques de sucre de la costa com a alternativa gràcies a la qual la pagesia serrana podia obtenir ingressos monetaris complementaris. Fins a mitjan de la dècada de 1940 la demanda de mà d'obra de la costa la cobria la població d'origen serrà, de regions amb predomini del minifundi, treballadors eventuais mestissos procedents de les províncies de Cañar, Azuay i Tungurahua (Lentz, 1985).

El sector capitalista de l'economia, fins aleshores extremadament reduït, no ofería alternatives d'ocupació; la constitució d'un mercat de treball de cobertura àmplia trobava limitacions no només pel costat de l'oferta sinó també pel de la demanda de força de treball (Carrasco, 1991).

---

³ Aquest procés de transformacions està travessat per la promulgació i aplicació de dues lleis de reforma agrària, el 1964 i 1971. L'anàlisi d'Osvaldo Barsky (1988) des d'un enfocament dinàmic i no sectorial de les polítiques agràries a l'Equador posa de manifest que les polítiques de terres i el conjunt de transformacions operades, responen a un canvi accelerat i profund que abraça la societat equatoriana en el seu conjunt i assenyala la importància de no restringir l'estudi d'aquestes polítiques a simples instruments jurídics dels governs de torn.

A partir de 1950, l'emergència de noves característiques en l'estructura social agrària de la serra porta l'aparició de noves estratègies reproductives. Aquest tret el comparteix amb la majoria de països de la nostra regió. L'escassetat de recursos en mans de la pagesia, tant de terra com de capital, crea la necessitat de buscar recursos complementaris fora de l'explotació per complementar els ingressos. És així com alguns membres de la família recorren al treball assalariat temporer o permanent (Carrasco, 1991; Pedone, 1997, 2000).

En efecte, per al pagès treballador o per al petit productor, aquestes noves condicions de treball impliquen formes precàries de salarització. Aquesta situació els obliga a posar en pràctica estratègies que els porten a moure's en l'espai a la recerca de millors oportunitats. Així, s'incentiven els moviments de treballadors entre regions agrícoles o en una mateixa regió.

En aquesta època, paral·lelament a les transformacions al camp, l'estructura productiva del país es va fent més complexa. Al camp es creen mercats de treball locals al voltant d'empreses agropecuàries, plantacions i agroindústries; a les ciutats sorgeixen i es desenvolupen noves activitats secundàries i terciàries. En aquest sentit, un contingent nombrós de camperols s'introduirà temporalment en determinats segments del mercat laboral i tendiran a estabilitzar la seva situació a través de desplaçaments constants des de la parcel·la a la ciutat o a altres zones agrícoles i de retorns successius.

Si bé el desenvolupament de les relacions capitalistes i la conseqüent modernització comporten un moviment definitiu de la població de les àrees rurals als centres urbans; a l'Equador els moviments migratoris temporals o pendulars constitueixen una de les especificitats més notòries de la dinàmica de població, especialment, si ens referim a la pagesia indígena de la serra. Aquest és un fenomen generalitzat que no obeeix, en sentit estricte, a una situació general de pauperització: si per a moltes famílies camperoles el recurs a la migració —i, per tant, a la venda de força de treball o l'acompliment de diverses activitats en l'economia submergida— constitueix una exigència de supervivència, per a altres es tracta més aviat de fer viable un projecte de retorn al camp (Chiriboga, 1988; Pachano, 1988b; Martínez, 1998; Carrasco, 1991).

En efecte, amb la pèrdua de l'accés als recursos que proporcionava la hisenda i a conseqüència de l'augment de la parcel·lació i de l'erosió del sòl, ja no és l'agricultura sinó el treball assalariat a les fàbriques de sucre de la costa i el comerç minorista a les ciutats el que constitueix la major font d'ingressos de la família. En aquests canvis es reflecteix la transformació capitalista de l'Equador des de principi del segle XX. L'expansió d'una economia d'exportació a les plantacions de la costa, amb l'augment de la demanda de mà d'obra temporal; les estratègies de modernització dels latifundis serrans, que limiten els drets dels *huasipungueros*; així com una reforma agrària i la política de crèdits estatal, han estat els processos de canvi aliens al control dels petits agricultors i que han limitat el seu marge d'acció (Lentz, 1997).

El sorgiment d'un gran nombre d'assalariats rurals i urbans determina, per una banda, noves pautes d'assentament, que privilegien les poblacions petites. D'una altra banda, el procés modernitzador dinamitza els desplaçaments espacials, principalment les migracions temporals. Aquesta problemàtica es fa evident en la dècada de 1970 durant el procés de modernització i creixement de l'aparell estatal.

Al costat de la costa, la serra apareix més ruralitzada, tot i que la modernització agrícola descrita anteriorment va produir un procés d'urbanització significatiu. Entre els anys 1950 i 1970, les ciutats de la serra van experimentar un creixement notable com a conseqüència dels moviments migratoris des de les zones rurals. El paper dominant de Quito es deu a una concentració dels serveis administratius dependents de la capital; sistemes comercials, socials i culturals teixeixen una xarxa d'influència a tota la serra. Només dues regions del sud, amb centres urbans a Cuenca i Loja, s'escapen d'aquest centralisme, conserven trets específics i cobreixen alguns serveis per a la població rural circumdant.

Aquestes zones han patit processos migratoris des de principi del segle XX. La població de la província de Loja ha estat pionera en els avenços de fronts agrícoles de colonització de ciutats com Sucumbíos o Santo Domingo de los Colorados, també va ser present en els grans

contingents de migració cap a les capitals provincials d'algunes ciutats de la Costa, especialment després del període conegut com la gran sequera dels anys cinquanta i la migració estacional cap a la costa i la frontera nord també ha estat constant. D'una altra banda, els sectors rurals de les províncies d'Azuay i Cañar han mantingut tradicionalment la migració estacional agrícola a la costa com una estratègia de supervivència durant molts anys (Herrera, 2002).

Ara bé, la majoria d'estudis sobre les migracions temporals no insisteixen en la divisió del treball per gènere i mentre s'assigna el lideratge productiu a l'home, a la dona se li atorga un paper marginal subsidiari. No obstant això, les dones que van migrar soles o en companyia dels seus marits es van incorporar a diverses activitats en l'economia submergida, principalment, al servei domèstic i al comerç informal. En general, entre les dones és més freqüent l'activitat laboral a temps parcial, esporàdic o estacional, amb tasques difícils de distingir de les domèstiques, en empreses familiars, sense remuneració o pel seu compte; aquesta problemàtica s'aguditzava de manera particular en el sector agropecuari a causa del caràcter estacional de l'activitat agrícola (González Cevallos, 1999).

No obstant això, cal ressaltar que durant la dècada dels noranta en algunes regions agrícoles de la serra l'increment de la migració femenina té connotacions diferents de la masculina. Si la migració masculina amb el suport de la base organitzativa de la pròpia comunitat és una sortida pensada per al retorn, cosa que assegura en certa manera aquest procés i n'afavoreix l'èxit; la migració femenina és una decisió individual que porta a treballar al servei domèstic. Les dones no només surten de la comunitat buscant feina sinó també com una resposta a les seves frustracions, ja que els homes migrants tornen amb una imatge diferent de la feminitat. Aquest fet genera una frustració en la dona indígena, la qual buscarà respostes en la seva migració. Malgrat tot, elles mateixes consideren la seva migració com una "fuga" i, a més, no compten ni amb el recolzament ni amb les xarxes ni amb la idea de retorn reeixit amb què compten els homes. Aquest desplaçament de dones indígenes es converteix en una aventura que ha provocat crisis personals i socials profundes en els llocs d'origen (Pérez, 2001).

D'altra banda, alguns estudis demostren que, entre mitjan de la dècada dels setanta i vuitanta, s'observa una incorporació més gran de les dones al mercat de treball, disminueix el nombre de dones dedicades al servei domèstic i augmenta la seva participació en la universitat; d'aquesta manera, les dones que pertanyen a sectors mitjans i alts amb una formació tècnica s'incorporen a activitats del sector terciari —administratives, secretàries i treballadores públiques— i les universitàries a treballs eminentment femenins a l'Equador —mestres, infermeres, llevadores i treballadores socials— (Prieto, 1986).

Malgrat tot, encara avui, fins i tot les dones veuen la seva activitat productiva com "una ajuda" a la llar i continuen reconeixent l'home com la base econòmica principal de la família, com analitzarem en el tercer capítol d'aquest treball.

1.3. L'exclusió social a l'Equador vista des del sistema educatiu

Les crisis successives han fet un impacte negatiu i diferencial en el nivell d'educació i en els índexs d'analfabetisme de la població. Els establiments docents pertanyen a l'administració pública o privada. Els primers inclouen planters fiscals (o dependents del Ministeri d'Educació i Cultura), fiscomissionals que inclouen planters particulars religiosos i laics (finançats parcialment per l'Estat en conveni amb missions religioses) i municipals.

La transformació del model educatiu equatorià iniciat a la dècada de 1960 va tenir una tendència a afavorir les classes mitjanes i altes de la població, especialment a les ciutats. La població rural i indígena va ser, en gran mesura, exclosa dels seus beneficis.

La taxa d'analfabetisme disminueix del 44% el 1950 al 9% el 2001, aquesta reducció no manté la mateixa intensitat durant les últimes dècades. La proporció de persones que no saben llegir ni escriure en els espais rurals és tres vegades superior que a les ciutats (15% i 5% respectivament), superior en les dones que en els homes (10% i 8% respectivament) i en relació

amb les diferències regionals la Sierra i l'Oriente superen la mitjana nacional (9,3% i 9,4%) mentre que la costa presenta un índex inferior a la mitjana (8,7%).

El període més dinàmic va ser entre els setanta i principi dels vuitanta quan la taxa va disminuir el 5,4% per any, a la dècada de 1980 l'analfabetisme es va reduir el 4,2% anual, però a la dècada de 1990 només ho va fer un 2,3% (SIISE, 2003).

Pel que fa a la diversitat ètnica que presenta l'Equador, el grau més alt d'analfabetisme es troba entre la població indígena (que s'assenta principalment a la Sierra equatoriana) en un 29% i amb un percentatge major entre les dones (37%). La població d'origen afroamericà assentada al NO del país, majoritàriament a la província d'Esmeraldas, presenta índexs lleugerament superiors a la mitjana nacional (10,4%), també amb una diferència notable entre gèneres que afavoreix els homes.

1.3.1. Organització del sistema educatiu

D'acord amb la Llei d'educació, el sistema educatiu nacional del país andí és únic; tot i així, estrictament, hi ha dos sistemes: el del Ministeri d'Educació i l'universitari.

El sistema educatiu del Ministeri estableix dos subsistemes: l'escolaritzat i el no escolaritzat. El subsistema escolaritzat inclou l'educació que s'imparteix als establiments determinats a la Llei i als reglaments generals i especials. Engloba l'educació regular hispana i indígena, l'educació compensatòria i l'educació especial.

Educació regular hispana i indígena:

L'educació regular es desenvolupa en un procés continu, a través dels següents nivells:
Preprimari

L'educació als jardins d'infants dura un any lectiu i està destinat a nens de cinc a sis anys d'edat. Els establiments d'aquest nivell que disposin dels recursos necessaris, poden organitzar un període anterior per a nens de quatre a cinc anys.

Primari

Inclou sis graus, d'un any lectiu cada un, organitzats en tres cicles:

Primer cicle: primer i segon graus

Segon cicle: tercer i quart graus

Tercer cicle: cinquè i sisè graus

Tots els establiments d'aquest nivell tenen els sis graus.

Mitjà (integrat pels cicles bàsic, diversificat i d'especialització)

El nivell mitjà inclou tres cicles:

- 1) Bàsic, obligatori i comú, amb tres anys d'estudi
- 2) Diversificat, amb tres anys d'estudi, que inclou:
  - Carreres curtes postcicle bàsic, amb un o dos anys d'estudi
  - Batxillerat, amb tres anys d'estudi
- 3) D'especialització, postbatxillerat, amb dos anys d'estudi

Les carreres curtes són cursos sistemàtics, postcicle bàsic, encarades a aconseguir, a curt termini, formació ocupacional pràctica. Funcionen adscrites als establiments del nivell mitjà.

El batxillerat prepara professionals de nivell mitjà, ofereix formació humanística, científica i tecnològica que habilita l'estudiant perquè continuï estudis superiors. El pla d'estudis del cicle

diversificat inclou un grup d'assignatures comunes per a tots els batxillerats; i les d'especialització, específiques per a cada un d'ells.

Superior: sistema universitari

Educació compensatòria

L'Educació compensatòria té la finalitat essencial de restablir la igualtat d'oportunitats per als que no van ingressar als nivells d'educació regular o no els van acabar; permet que puguin ingressar al sistema regular, en qualsevol època de la seva vida, d'acord amb les seves necessitats i aspiracions.

Aquesta educació inclou:

- a) nivell primari compensatori;
- b) cicle bàsic compensatori;
- c) cicle diversificat compensatori
- d) formació i capacitació artesanal, subjectes a les disposicions de la Llei de defensa de l'artesà i el seu reglament.

Educació especial

L'Educació especial atén les persones excepcionals que per diverses causes no poden adaptar-se a l'educació regular.

Així, l'educació no escolaritzada afavoreix la realització d'estudis fora de les institucions educatives, sense el requisit previ d'un determinat currículum acadèmic. Ofereix l'oportunitat de formació i desenvolupament en qualsevol època de la vida. Les institucions educatives tenen com a missió la formació humana i la promoció cultural; i estan destinades a complir els objectius de l'educació subjectes a la Llei i al seu reglament. Els col·legis inclouen el cicle bàsic i diversificat. Els instituts pedagògics són d'especialització postbatxillerat per a la formació docent. Els instituts tècnics superiors impliquen, bàsicament, el cicle d'especialització; però, poden comptar també amb els altres cicles. Els establiments que mantenen dos o més nivells s'anomenen unitats educatives.

1.3.2. Un dels deutes pendents: l'educació

L'educació a l'Equador està travessant una crisi profunda que afecta principalment milers de nenes i nens, hi ha una absència acusada d'un projecte educatiu nacional que estableixi polítiques a llarg termini. A continuació detallem algunes de les dades que il·lustren la situació actual de l'educació a l'Equador:

- La mitjana actual d'escolaritat és de 7,3.
- La taxa d'analfabetisme se situa en el 9% en la població major de 15 anys.
- 1 de cada 3 nens no arriba a completar els 6 anys d'educació primària.
- 9 de cada 10 nens del sector rural no cursen educació secundària.
- 1 de cada 10 nens repeteix el segon any d'educació bàsica.
- 2 de cada 10 escoles no tenen electricitat.
- 2 de cada 10 escoles no tenen aigua potable.
- 3 de cada 10 escoles no tenen clavegueram.

- 4 de cada 10 escoles no tenen accés a telèfon, fax, etc.
- El 1980, el 30% del Pressupost General de l'Estat es va destinar a l'educació. El 2002, aquest percentatge va ser del 12,5% i l'any 2003 va ser de l'11,7%.
- El 1981 l'Estat equatorià va invertir el 5,4% del PIB en educació. El 2002 hi va invertir el 3,3% i el 2003 hi va invertir el 2,8% del PIB.
- El 1997 l'Estat equatorià va invertir 129 dòlars per alumne. Argentina va invertir 910 dòlars, Xile 465 i Panamà 422.

Font: Boletín Informativo de CODES (Contrato Social por la Educación en el Ecuador), novembre 2003.

1.4. La crisi del model neoliberal a l'Equador

L'actual catàstrofe de l'Equador és el resultat de l'acumulació de problemes polítics, econòmics, socials i naturals. Aquesta crisi la podem emmarcar en diferents contextos. El context econòmic està marcat per l'onerós conflicte bèl·lic amb el Perú i la crisi elèctrica de 1995-1996, que van donar lloc als primers problemes: es va registrar un estancament virtual de l'economia el 1996 i 1997 (taxes de creixement del PIB del 0,1% el 1996 i de l'1,3% el 1997). La situació va empitjorar enfront del fenomen climàtic d'El Niño, els efectes del qual es van sentir amb intensitat entre final 1997 i durant tot el 1998; el total de pèrdues per l'impacte d'aquest fenomen va constituir l'equivalent del 14,55% del PIB.

El fenomen d'El Niño va empobrir sobretot els petits agricultors de la costa, però no va tenir un gran impacte sobre la crisi fiscal de l'Estat, ni sobre la balança de pagaments, perquè el que es va invertir en reparacions provenia majoritàriament del crèdit i l'ajuda internacional. Va tenir un impacte superior la crisi financera internacional que es va iniciar a Àsia a mitjan 1997 i es va estendre a Rússia i a tota Amèrica Llatina el 1998. La crisi financera internacional es va traslladar a l'Equador per dues vies: per la caiguda dels ingressos de les exportacions i per la restricció de l'accés als mercats financers internacionals, que va fer que l'elevat pes del deute extern obligués el país a recórrer al finançament extern per cobrir els interessos del deute extern contret (Salgado, 2002).

En el context polític, el febrer de 1997 es produeix l'aixecament de milers d'homes i dones que es van mobilitzar per exigir la destitució del president Abdalà Bucaram, escollit per via electoral sis mesos abans, a causa dels escàndols de corrupció i al creixement accelerat de la pobresa (Pachano, 1997; Hidalgo Flor, 1999).

Posteriorment, la crisi que l'Equador va travessar durant el 1999, que alguns especialistes consideren la més greu del segle, va conduir a l'erosió de les ja precàries institucions democràtiques i va provocar una situació d'ingovernabilitat. La setmana tràgica de l'economia equatoriana del 8 al 15 de març de 1999 està vinculada a una crisi financera desencadenada pel poder executiu per salvar de la fallida els bancs dipositaris dels interessos de l'oligarquia de Guayaquil (Sánchez-Parga, 1999).

La fragmentació i les desigualtats que la globalització econòmica ha provocat als països pobres es fa present a l'Equador amb una violència extrema. El 1999 la inflació va pujar un 98,8% i el sucre, la moneda nacional, es va devaluar un 161% entre l'abril de 1999 i el gener de 2000 –la cotització mitjana de 9.560 sucres per dòlar, en el moment de la congelació d'estalvis va passar a 25.000 sucres des de gener de 2000–. El govern va declarar unilateralment una moratòria del deute extern que arriba aproximadament a 15.000 milions de dòlars, el 14% del PIB. La recessió i la congelació dels comptes bancaris van agreujar la situació de subsistència de la població equatoriana que cobra un salari mínim d'uns 60 dòlars. L'índex de desocupació es va duplicar només en un any, i va arribar al 16% el desembre de 1999. La pujada continuada dels preus bàsics decidida pel govern i l'eliminació dels subsidis als combustibles va redundar en un empobriment vertiginós de la població. A més, els esforços per reduir la despesa pública,

d'acord amb les directives dels organismes internacionals (FMI, BM), van agreujar la situació socioeconòmica i política. En aquest marc, el deute públic es va incrementar brutalment, mentre el 1997 representava el 64% del PIB, el 1999 va arribar al 118%.

Estimulat per una crisi econòmica històrica el president Jamil Mahuad va anunciar el gener de l'any 2000 el pla dolaritzador de l'economia d'un país amb una mica més de 12 milions d'habitants, dels quals el 60,5% viu en condicions de pobresa estructural. La resistència popular massiva a la mesura va acabar amb la seva renúncia després d'un aixecament d'organitzacions de treballadors, del moviment indígena i d'un sector de l'Exèrcit, en el qual es trobava el Coronel Lucio Gutiérrez, actual president. Després de l'aixecament, va exercir el poder el vicepresident de Mahuad, Gustavo Noboa, que no va tancar la crisi inflacionària i una de les mesures del seu govern va ser dolaritzar l'economia. El 10 de setembre de l'any 2000, l'Equador va adoptar la moneda nord-americana; aquest reforma la va recolzar el Fons Monetari Internacional i el Banc Interamericà de Desenvolupament, i van arribar a un acord amb els creditors per renegociar el deute extern.

La dolarització apareix més com el resultat de decisions i angoixes polítiques que com a conseqüència de reflexions tècniques, per això, per arribar a instaurar aquesta política s'ha recorregut obertament a la manipulació i al "terrorisme econòmic", perquè a més de les imposicions legals per imposar-la i assegurar les transformacions que són indispensables es treballa amb afany per doblar la resistència social amb mitjans autoritaris i repressius i amb polítiques clientelistes. Resumint, fins i tot quan la renúncia a la dolarització és producte de la incapacitat de les elits governants, aquestes la promocionen com una innovació i fins i tot com l'única alternativa disponible per estabilitzar l'economia. En aquest sentit, els Estats Units amplien la seva influència al continent, ja que la dolarització unilateral apareix com part d'una estratègia no explícita de Washington que es vincula amb la militarització creixent de la seva política de relacions exteriors.⁴ D'una altra banda, ha estat una eina per accelerar l'ajustament estructural, destravant els processos de privatització i la flexibilització laboral i baixar els índexs d'inflació. No obstant això, a l'Equador en un any d'aplicació de la dolarització, la inflació va pujar de manera sostenible del 61% el 1999 al 91% el 2000, l'índex més elevat de la seva història (Acosta, 2001; Beckerman, 2001; Macedo Sintra, Marcelino de Castro, 2001).

Si bé el 2001 es va observar una remuntada econòmica amb un PIB del 5,4%, aquesta xifra no recupera el nivell assolit el 1998. En el primer trimestre de 2002, el PIB va caure un 0,9%, en relació amb el trimestre anterior i el consum de les llars en més de l'1% (Acosta, 2002).

El 2001 l'economia es va apuntalar amb les remeses dels emigrants: 1.430 milions de dòlars, superiors a totes les inversions petroleres i a les exportacions sumades les del bananer, la gamba, el cafè, el cacau i la tonyina, gairebé tres vegades superiors a la inversió social i més de dues vegades a l'anomenada "ajuda al desenvolupament" amb el conjunt de recursos demandats per la construcció del nou oleoducte i els ingressos derivats de les vendes de petroli al mercat mundial. Les remeses dels migrats van representar el 16% del consum nacional el 2000 i l'11% el 2001.

La crisi actual de l'Equador s'ubica en un context doble: el del caos monetari i financer internacional, caracteritzat per l'auge de l'especulació financera i el del cost social de les maniobres locals de salvament bancari d'una economia debilitada per la caiguda dels ingressos per exportacions i per la restricció en l'accés als mercats financers internacionals. La població més pobra ha pagat el preu de la transferència de les obligacions del sector privat cap a l'Estat; mitjançant l'augment de preus dels béns i serveis públics (gasolina, electricitat, gas), a través de

---

⁴ La base de Manta és l'única fins al moment establerta a l'Amèrica del Sud i respon a l'etapa de militarització creixent de la política de relacions exteriors dels Estats Units, i que va ser una mesura militar que va acompanyar la dolarització del país andí. En la mateixa línia cal el Pla Colòmbia i la seva regionalització creixent amb el nou govern republicà. Una situació similar es repeteix a El Salvador amb l'aeroport de Comalapa i que es podria donar també a Guatemala amb el Petén, a la frontera amb Chiapas. Aquestes bases militars se sostenen amb la retòrica comuna de lluitar contra el narcotràfic.

la contracció de despesa i de les inversions públiques, en particular, la despesa social en educació, salut i habitatge o mitjançant l'acomiadament de treballadors públics. Així, en l'actualitat, encara més del 50% de la PEA es troba en situacions laborals precàries o desocupada, la subocupació afecta gairebé un 35% de la PEA i la desocupació oberta s'estima en un 8,8% (Acosta, 2002).

Les condicions salarials no han millorat amb la dolarització. Els ingressos mínims mensuals és de 140 dòlars que no cobreix ni el 50% de la cistella bàsica familiar, que va arribar als 404 dòlars el maig de 2002. Entre l'any 1995 i el 2000, el nombre de pobres va créixer de 3,9 a 9,1 milions, en termes percentuals del 34% al 71%; la pobresa extrema es va doblar de 2,1 a 4,5 milions de persones, el salt va ser del 12% al 31%. Aquest procés de pauperització va venir acompanyat d'una concentració de la riquesa. D'aquesta manera, mentre el 1990 el 20% més pobre rebia el 4,6% dels ingressos, el 2000 captava menys del 2,5%; mentrestant el 20% més ric va incrementar la seva participació del 52% a més del 61%.

L'any 2001 l'Equador comptava amb una població estimada de 12.156.608 habitants; segons els resultats del Cens de Població i Habitatge de l'any 2001, el 61% de la població era urbana. El 50% de la població residia a la costa, que tenia una taxa d'urbanització del 62% i era l'espai regional més urbanitzat del país, amb un predomini de la província del Guayas amb Guayaquil com a metròpoli regional. La serra acollia el 45% de la població total i el 5% restant corresponia a la regió d'Oriente.

El 1999 la taxa de desocupació era de 14,4%, el nombre de llars que tenien un consum inferior al valor de la línia de pobresa va augmentar del 34% el 1995 al 48% el 1998 i finalment el 56% el 1999. Entre 1995 i 1999 la indigència va augmentar del 12 al 21% en tot el país, en aquest sentit, avui un de cada cinc equatorians o equatorianes viuen en llars que ni tan sols cobreixen les necessitats bàsiques.⁵ Actualment, la major part de la població equatoriana es troba limitada en l'exercici i gaudi dels seus drets humans (educació, salut, treball, habitatge, alimentació i seguretat social).⁶

Avui es calcula que a l'exterior hi deuen viure entre 2 i 2,5 milions d'equatorians, principalment als Estats Units: el 2001 es parlava de 600.000 persones a Nova York, 100.000 a Chicago i uns 60.000 a Washington. A Espanya s'estima que el col·lectiu d'equatorians, que ocupava el desè lloc entre les comunitats estrangeres el 1998, està disputant el primer lloc amb aproximadament 600.000 persones. A Itàlia s'estimen 120.000 immigrants. A aquestes estimacions cal afegir-hi els corrents migratoris cap a països com Bèlgica, Holanda, Veneçuela i Xile (Acosta, 2004).

1.5. Els canvis recents en la migració internacional equatoriana: estratègies familiars per afrontar la crisi

Durant l'última dècada es va configurar un nou fenomen migratori: la sortida d'equatorians a destinacions d'Europa, principalment, a Espanya. En un principi, l'emigració a l'exterior genera expectatives entre les llars pauperitzades, urbanes i rurals; com una sortida a les oportunitats de treball limitades i als efectes de la crisi econòmica dels últims anys.

Des de les dècades de 1970 i 1980 la migració a l'exterior se cenyia, com hem descrit anteriorment, a províncies de la serra sud del país andí: Azuay i Cañar, i el flux era predominantment masculí. En canvi, en els últims anys de la dècada de 1990, les sortides de famílies equatorianes i, posteriorment, de dones com a primera peça de la cadena migratòria es va convertir en una estratègia per afrontar la greu crisi socioeconòmica que es va estendre a tota

---

⁵ Informe de la Cancelleria de l'Equador a la representant de la Comissió de Drets Humans, citat en Comissió de Drets Humans-Nacions Unides, 2002.

⁶ *Informe Alternativo sobre derechos económicos, sociales y culturales*, elaborat pel Centro de Derechos Económicos y Sociales (CDES), la Fundació regional de asesoria en derechos humanos (INREDH) i el Servicio Paz y Justicia-Ecuador (SERPAJ-E).

la geografia regional, especialment des de les ciutats. El 72,4% de les dones que han migrat ho han fet entre 1998 i 2000, període en què a Espanya es va observar una feminització del flux migratori equatorià.

Segons estudis realitzats en l'origen, la sortida de la població equatoriana es va accelerar a partir de 1998; de la població equatoriana que va abandonar el país andí, buscant feina, gairebé el 40% ho va fer l'any 2000 i el 28% entre 1998 i 1999, aproximadament, en xifres són 200.000 persones, gairebé el 2% de la població total del país (INE, 2000).

A aquesta acceleració del flux migratori se li suma un canvi de destinació. Abans de 1995 la principal destinació dels migrants era els Estats Units, mentre que en els últims anys han estat diversos països de la Unió Europea. Segons l'Institut Nacional de Censos ecuatorianos (2000), el 65% de la població emigrant que va sortir en cerca de treball abans de 1995 es va dirigir als Estats Units; a partir d'aquest any, en canvi, el 53% dels emigrants van optar per Espanya. La migració internacional ha significat l'absència de membres per a prop d'una de cada 10 llars a la serra i de l'Amazònia en comparació amb una de cada 20 llars a la costa. Així, la destinació dels equatorians que surten del país ha canviat marcadament durant els últims anys.

Històricament, la gran majoria de la població emigrant provenia de la serra, en aquesta regió residien 2,5 vegades més llars amb emigrants que a la costa. Tot i així, l'augment recent de l'emigració va ser més ràpid a les províncies costeres; mentre que a la Sierra i a Oriente, el nombre d'emigrants es va duplicar entre 1999 i 2000, a la costa la quantitat d'emigrants es va triplicar. La majoria de les famílies involucrades en la migració internacional procedien de les ciutats, entre 1995 i 1999 la incidència de la pobresa urbana va augmentar del 19% al 42% i en major proporció a la costa que a la serra. Regionalment una de les causes va ser la catàstrofe natural d'efectes devastadors del fenomen climatològic del corrent d'El Niño a la costa. A la serra hi va haver una regió específica de la qual també en va sortir un flux migratori massiu cap a Espanya, l'erupció del volcà Tungurahua (província de Tungurahua) que va obligar a evacuar la ciutat de Baños de Tungurahua i que va suposar la fallida de les principals activitats econòmiques: l'agricultura i el turisme. Aquesta situació va accelerar la sortida massiva de població cap als Estats Units i Europa.

Els canvis en les trajectòries socioespacials de les famílies migrants tenen diferents lectures. Aquests canvis no només obeeixen a la consolidació de les cadenes i les xarxes migratòries en alguns llocs de destinació, sinó que a més s'aprecien altres elements de decisió que, amb les resignificacions de les representacions socials de la població migrant, han ideat noves estratègies, com veurem a continuació en l'anàlisi de les transformacions dels vincles familiars en el seu desplaçament cap a l'Estat espanyol.

1.6. Referències bibliogràfiques

- ACOSTA, A. (2001), "El falso dilema de la dolarización". *Nueva Sociedad*, 172, 66-84.
- ACOSTA, A. (2002), "Ecuador. Experiencias y lecciones de una economía dolarizada". *La Insignia* [Consulta: 2 d'agost de 2002] (en línia) (http://www.lainsignia.org/2002/agosto/dial_001.htm)
- ACOSTA, A. (2004), "Ecuador: oportunidades y amenazas económicas de la emigración". Conferencia dictada en el marco del Convegno Internazionale "I Latinos alla scorpette dell' Europa. Nuove migrazioni e spazi della cittadinanza", Junio, Génova. (inèdita)
- BARANOVA, R. (1975), "Una tipología de haciendas en la sierra ecuatoriana" (688-696). DELGADO, O. (ed.), *Reformas agrarias en América Latina*. México: F.C.E.
- BARSKY, O. (1988), *La reforma agraria ecuatoriana*. Quito: Corporación Editora Nacional.
- BECKERMAN, P. (2001), "La vía ecuatoriana hacia la dolarización". *Nueva Sociedad*, 172, 111-124.
- CARRASCO, H. (1991), "Migración temporal en la sierra: una estrategia de recampesinización" (151-184). BERNAL, F. (ed.), *El campesinado contemporáneo. Cambios recientes en los países andinos*. Colombia: TERCER MUNDO EDITORES.

- CDES; INREDH; SERPAJ-E (2001), *Informe Alternativo sobre derechos económicos, sociales y culturales*. Ecuador: CDES, INREDH; SERPAJ-E.
- COMISIÓN DE DERECHOS HUMANOS (2002), *Derechos humanos de los migrantes. Informe de la Relatora Especial, Sra. Gabriela Rodríguez Pizarro presentado en cumplimiento de la resolución 2001/52. Misión al Ecuador*. Washington: Consejo Económico y Social, Naciones Unidas.
- CHIRIBOGA, M. (1988), “Campesinado andino y estrategias de empleo: el caso Salcedo” (225-242). PACHANO, S. (ed.), *Población, migración y empleo en el Ecuador*. Quito: ILDIS.
- CHONCHOL, J. (1994), *Sistemas agrarios en América Latina. De la etapa prehispánica a la modernización conservadora*. Santiago de Chile: Fondo de Cultura Económica.
- GONZALES CEVALLOS, C. (1999), “El sector informal urbano del Ecuador: una visión de su magnitud actual y la particular situación de la mujer en éste”. *América Latina, Hoy*, 22, 43-47.
- GONZÁLEZ LEAL, M. (2000), “Conformación nacional, identidad y regionalismo en el Ecuador (1820-1930)” (217-236). VV.AA., *Estrategias de poder en América Latina*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- HERRERA, G. (2002), *Migración y Familia: una mirada desde el género*. Investigación del Programa de Género FLACSO con el auspicio de la Embajada de Holanda. Quito (inédito)
- HIDALGO FLOR, F. (1999), “Ecuador: modos de resistencia popular”. *La Marea. Revista de Cultura, Arte e Ideas*, 5, 14, 10-14.
- INE, (2000), *Encuesta Emedinho*. Quito: INE:
- JOKISCH, B. (2001), “Desde Nueva York a Madrid: tendencias en la migración ecuatoriana”. *Ecuador Debate*, 54, 59-84.
- LENTZ, C. (1985), “Estrategias de reproducción y migración temporaria. Indígenas de Cajabamaba-Chimborazo”, en *Ecuador Debate*, 8, 45-53.
- LENTZ, C. (1997), *Migración e identidad étnica. La transformación histórica de una comunidad indígena en la sierra ecuatoriana*. Quito: Ediciones Abya-Yala.
- MACEDO SINTRA, M.A; Marcelino de Castro, E. (2001), “Internacionalización del sector financiero y dolarización de los países latinoamericanos”. *Nueva Sociedad*, 172, 85-103.
- MARTÍNEZ, L. (1988), “Migración y cambios en las estrategias familiares de las comunidades indígenas de la sierra” (147-166). PACHANO, S. (ed.), *Población, migración y empleo en el Ecuador*. Quito: ILDIS.
- MARTÍNEZ, L. (1991), “Iniciativas campesinas frente a las presiones del mercado” (185-204). BERNAL, F. (ed.), *El campesinado contemporáneo. Cambios recientes en los países andinos*. Colombia: TERCER MUNDO EDITORES.
- PACHANO, S. (1988a), “Los estudios sobre migración, población y empleo en el Ecuador” (11-38). PACHANO, S. (ed.), *Población, migración y empleo en el Ecuador*. Quito: ILDIS.
- PACHANO, S. (1988b), “Campesinado y migración: algunas notas sobre el caso ecuatoriano” (187-224). Pachano, S. (ed.), *Población, migración y empleo en el Ecuador*. Quito: ILDIS.
- PACHANO, S. (1997), “Desorden populista y caos institucional”. *Nueva Sociedad*, 151, 4-9.
- PEDONE, C. (1997), *Territorios marginales y Globalización. Respuestas productivas y organización social agraria en el margen del Oasis Norte, Mendoza (Argentina)*. Maestría sobre “Desarrollo Económico en América Latina”, Universidad Internacional de La Rábida-CEPAL-ILPES (inédita).
- PEDONE, C. (2000), “Globalización económica y modernización agrícola conservadora. Vigencia de la aparcería en un área de margen del Oasis Norte de Mendoza (Argentina)”. *Documents d' Anàlisi Geogràfica*, 36, 47-62.
- PÉREZ, C. (2001), “Consideraciones sobre la migración rural: diáspora, mitimaes”. *Ecuador Debate*, 54 [www.lahora.com.ec/pagians/debate/pagians/debate374.htm].
- PRIETO, M. (1986), “Cambios en la composición del empleo femenino en la ciudad de Quito”. *Ecuador Debate*, 11, 155-168.
- QUINTERO, R; SILVA, E. (1991), “Región y Representación Política en el Ecuador Contemporáneo (1939-1959) (29-88). QUINTERO, R. (ed.), *La cuestión regional y el poder*. Quito: Corporación Editora Nacional.

SALGADO, W. (2000), “La crisis en el Ecuador en el contexto de las reformas financieras”. *Ecuador Debate*, 51, 7-22. .

SANCHEZ-PARGA, J. (1999), “Ecuador. Un país que no toca fondo”. *Nueva Sociedad*, 163, 23-30.

II. ESTRATÈGIES MIGRATÒRIES I EL PAPER QUE JUGUEN LES CADENES I LES XARXES ENTRE LA POBLACIÓ EQUATORIANA

Enfocar l'estudi des de les cadenes i les xarxes migratòries suposa analitzar un procés col·lectiu que involucra a diferents generacions del grup domèstic, en el qual les decisions estan condicionades tant per elements materials com simbòlics. Aquestes primeres decisions donen origen a les cadenes migratòries limitades, en la nostra investigació, a l'àmbit del grup domèstic, el qual, a la vegada, transcendeix la unitat residencial. Les relacions de parentesc, amiat i veïnatge, els llaços comunitaris previs i la preexistència de xarxes socials tant a la societat d'origen com en la seva formació consegüent a l'arribada, són les que configuren estructures majors: les xarxes migratòries.

La nostra perspectiva d'anàlisi ens permet abordar la construcció dinàmica de les relacions interpersonals en les quals els migrants estan immersos –en temps i espais determinats–. En aquest capítol, ens proposem analitzar les primeres estratègies migratòries que es porten a terme en les famílies equatorianes i les relacions que han d'establir amb altres actors de les xarxes migratòries quan s'elabora i es posa en marxa un projecte migratori internacional.

Les decisions estan condicionades per les representacions que, a la societat d'origen, es tenen dels llocs de destinació potencials. Per això, abordarem quines són les representacions socials concebudes al lloc d'origen que fan prendre la decisió de migrar a una destinació determinada i quin seria el membre del grup domèstic que migraria. Les representacions canvien a mesura que les xarxes migratòries es comencen a articular i la presència dels actors principals els donen noves formes i característiques segons els processos de globalització.

La dinàmica i la configuració de cadenes i xarxes migratòries estan determinades per la construcció de les relacions de poder, que donen sentit a certes trajectòries socioespacials. En aquestes trajectòries diferents actors es constitueixen en "autoritats" que, si bé en una primera instància, faciliten el primer aterratge, l'accés a l'habitatge i al treball, el seu poder els permet posar en pràctica certes estratègies migratòries que els ajuden, de manera individual, a millorar la seva situació econòmica més de pressa en la societat d'arribada. Així, abordar variables des d'una perspectiva de gènere ens possibilita no només distingir les estratègies de dominació dins de les xarxes migratòries, sinó també analitzar el caràcter que assumeixen les relacions de gènere i generacionals a l'interior dels grups domèstics en el marc de la migració internacional.

Com avançàvem en el primer capítol, a final de la dècada de 1990, Espanya rep un nou moviment migratori internacional: el flux migratori equatorià. El punt màxim de la crisi econòmica del país andí accelera el procés migratori de la regió sud, diversifica el tipus de persona que migra i s'estén a tot el territori nacional, sobretot en les zones urbanes, i n'augmenta la magnitud. Segons dades oficials de l'any 2000, 504.203 persones van marxar legalment de l'Equador i en van tornar 355.836, per tant, l'emigració neta va ser de 148.367, la més alta en els últims anys (Dirección Nacional de Migración, Equador, 2001). Amb la diversificació de destinacions, la migració a espanya es comença a incrementar a un ritme sostingut: 11.000 persones el 1997, 125.000 el 2000 (Jokisch, 2001), 135.000 persones el 2001 (Ministeri de l'Interior, Espanya, 2001), 390.000 empadronats el 2003 (INE, 2004) i 475.698 empadronats el 2004 (INE, 2004).

El 1998 es produeix l'arribada d'un contingent de persones equatorianes al mercat de treball agrícola a la província de Múrcia, posteriorment, el moviment migratori és massiu i les trajectòries socioespacials, també, s'encaminen a grans ciutats com Madrid i Barcelona.

En un primer moment, la immigració equatoriana a la província de Múrcia, revesteix una significació especial pel fet que la migració internacional es caracteritzava, fonamentalment, per un moviment urbà-rural, per una mà d'obra qualificada en activitats secundàries i terciàries de molts dels migrants que es dedicaven a l'agricultura en la destinació. En un segon moment, la reactivació del funcionament de les cadenes migratòries que havien arribat a principi de 1990 en

ciutats grans com Barcelona i Madrid, generen un canvi en les trajectòries socioespacials de la població equatoriana a Espanya.

2.1. La construcció i resignificació de les representacions socials de la immigració equatoriana

Els migrants construeixen socialment representacions sobre els diferents llocs de destinació, sobre les potencialitats laborals i sobre els avantatges que aquests ofereixen per a homes i dones. Aquestes representacions es confonen, se sobreposen i entren en conflicte entre si quan arriben a les destinacions. Així, per exemple, s'extrapolen dades derivades de mercats laborals de ciutats grans a ciutats petites on l'oferta de treball és predominantment agrícola i, per tant, les pautes de reclutament de la mà d'obra són diferents. Per això, el nostre treball de camp en tres llocs d'arribada: Múrcia (Totana), Barcelona i Madrid, ens proporciona elements útils per analitzar aquestes extrapolacions i encreuaments de la informació.

2.1.1. Trajectòries socioespacials: llaços culturals i "històrics" vs. el "somni americà"

Des de fa alguns anys, a Espanya s'apela, quan és convenient, als llaços "històrics" (colonials i neocolonials) i a l'afinitat cultural i lingüística per justificar l'arribada d'immigrants llatinoamericans. Són justament aquestes representacions respecte dels col·lectius dels migrants les que circulen a la societat d'arribada i que han sigut construïdes per diferents mitjans, especialment pels discursos polítics, mediàtics⁷ i acadèmics.⁸ Es tracta de diverses estratègies que, si bé accepten la diversitat, estableixen jerarquies que aproximem alguns migrants a les societats de destinació, mentre que n'allunyen d'altres.

En principi, es podria pensar que aquestes estratègies culturals pretenen construir aliances identitàries en la societat d'arribada a la vegada que aconseguen amortir-ne el caràcter discriminatori. Això no significa *acceptar "l'altre" sinó que hi hauria "altres" que se'ns assemblen menys i "altres" que se'ns assemblen més*. Sobre aquests pressupostos ideològics es construeixen o reforcen estereotips sobre com funciona l'imaginari llatinoamericà a la societat espanyola (Pedone, 2001a). Malgrat tot, aquest discurs eurocèntric, basat en el "fonamentalisme

---

⁷ Respecte a aquest tema consulteu Badosa, J., López, B., Subirats, J. (2002), *¿Existe política de inmigración en España? Medios de comunicación, agenda política y respuestas locales*. Barcelona: UAB (inèdit); Badosa, J., López, B., Subirats, J. (2002), "Hechos, imágenes, argumentos y percepciones. Los medios de comunicación y las políticas de inmigración. El caso de EL PAÍS (2000-2001)" (279-286). S.O.S. Racismo, *Informe anual. Sobre el racismo en el Estado español*. Barcelona: Icaria.; Lorite García, N. (2002), "La dimensión periodística y de estilo del tratamiento de la información sobre la inmigración" (274-277). S.O.S. Racismo, *Informe anual. Sobre el racismo en el Estado español*. Barcelona: Icaria.; Lorite García, N. (2002), "Medios de comunicación, inmigración y dinamización intercultural: algunas propuestas para la investigación-acción desde el Migracom" (449-455). García Castaño, J.F.; Muriel López, C. (eds.), *Actas del III Congreso sobre la inmigración en España. Retos y alternativas*. Granada: Laboratorio de Estudios Interculturales, Vol. II. Pedone, C. (2001), "Los medios de comunicación y la inmigración: la inmigración ecuatoriana en la prensa española". *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, [en línia] 94. [Consulta: 1 d'agost de 2001] (<http://www.ub.es/geocrit/sn-94-43.htm>).

⁸ Capel, H. (2001), "Los inmigrantes extranjeros en España. El derecho a la movilidad y los conflictos de la adaptación: grandes expectativas y duras realidades". *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, [en línia] 81. [Consulta: 1 de febrer de 2001]. (<http://www.ub.es/geocrit/sn-81.htm>); Pedone, C. (2001), "La 'otra' mirada desde mi condición de inmigrante extracomunitaria. Comentarios al artículo de Horacio Capel: Inmigrantes extranjeros en España". *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, [en línia] 85. [Consulta: 20 de març de 2001]. (<http://www.ub.es/geocrit/sn-85.htm>); Izquierdo Escribano, A.; López de Lera, D.; Martínez Buján, R. (2002), "Los preferidos del siglo XXI: la inmigración latinoamericana en España" (237-250). García Castaño, F.J.; Muriel López, C. (eds.), *Actas del III Congreso sobre la inmigración en España. Retos y alternativas*. Granada: Laboratorio de Estudios Interculturales, Vol. II.

cultural", poques vegades aborda aquest tema des de les representacions construïdes pels propis migrants en les societats d'origen i les resignificacions que creen en vista de les condicions que troben quan arriben.

L'anàlisi de les representacions que la població equatoriana posseeix en relació amb Espanya com un dels llocs de destinació, no l'únic i, com veurem a continuació, tampoc el principal, ens permet qüestionar alguns dels estereotips instal·lats en el debat sobre la immigració llatinoamericana a la "mare pàtria" des de fa algunes dècades.

Les anàlisis realitzades des de les societats europees, no consideren la influència material i simbòlica que els Estats Units tenen a la regió llatinoamericana i l'imaginari que la població d'aquests països com a emigrants potencials té del "somni americà". La penetració econòmica, política i militar dels Estats Units a l'Amèrica Llatina està acompanyada i legitimada per les influències culturals que són, aparentment, més dominants, com el cinema, la televisió i altres formes mediàtiques de penetració en el món postcolonial (Basch, Schiller, Blanc, 1994; García Canclini, 1999). D'aquí en deriva la construcció d'un imaginari sobre les potencialitats reals i fictícies que el país del nord brindaria als potencials migrants llatinoamericans per superar la crisi socioeconòmica en la qual estan immersos.

Les representacions que tenen els emigrants equatorians potencials, han anat canviant segons l'època i estan subjectes a processos històrics, polítics, econòmics, socials i culturals que varien fins i tot segons la zona de procedència en el mateix país. Quan una destinació es consolida en l'imaginari col·lectiu com va passar a la dècada de 1970 amb els Estats Units, per exemple, a les províncies d'Azuay i de Cañar, o a la dècada de 1990, amb Espanya és necessari analitzar no només quines són les possibilitats laborals que ofereix un determinat lloc de destinació, sinó també, el rol que tenen els actors que retenen el poder en diversos llocs de les cadenes migratòries i de quina manera circula la informació entre la població emigrant.

La regulació dels fluxos migratoris als Estats Units a partir de 1986 mitjançant l'IRCA (Immigration Reform and Control Act) i els alts costos i riscos que el viatge implica, van desanimar els fluxos cap aquest país del nord. Així, Espanya, davant una nova estratificació del mercat laboral que demandava mà d'obra immigrant en nínxols laborals específics, es va convertir en una destinació segura. No obstant això, gairebé el 60% de les persones entrevistades van manifestar el desig de migrar als Estats Units, però davant les limitacions econòmiques i polítiques que trobaven, havien optat per Espanya i, recentment, per altres països europeus com Itàlia. De fet, alguns d'ells havien recalat, en un primer moment, a Bèlgica i Alemanya, on van treballar un temps, fins que es van posar en contacte amb les xarxes migratòries ja establertes a Espanya.

Yo trabajaba allá de secretaria en el ayuntamiento y mi marido era maestro, entonces nos vinimos a aventurar aquí... porque la idea mía siempre ha sido pues viajar a otro país, pero éste no estaba en mi mente... pues yo quería viajar a EE.UU. porque tengo muchos familiares allá y, además, el dólar es una moneda muy fuerte. ¡Pero claro!, no tenía suficiente dinero para marcharme allá, y así es que teníamos unos amigos ecuatorianos acá en España, le llamamos y decidimos venirnos aquí.

(Patricia, província de Morona-Santiago, Suquí, treballadora de l'Ajuntament, resideix a Barcelona, és propietària d'un locutori)

El boom a EE.UU. fue hace ya mucho tiempo a partir de los años '80, después que se desperdició todo el tema del petróleo y de los recursos, etc. Pero un destino clásico de inmigración de los ecuatorianos siempre fue los EE.UU., y de provincias como Cañar y Azuay que están al sur del país, emigraban a los EE.UU., es más en el Ecuador hay poblaciones enteras, mira puede ser que la migración era básicamente masculina y hay pueblos enteros en el Cañar y Azuay que son de mujeres y que se han hecho famosos porque no existen hombres, sólo hay mujeres que han asumido el mantenimiento de la casa, del terreno, de los animales, de los hijos, de todo; y los hijos y los hombres han salido a los EE.UU.

(Silvia, província del Pichincha, Quito, sociòloga, resideix a Barcelona, treballa en una ONG en temes de migració)

Per a una majoria àmplia de dones i homes equatorians existeix una fita més a llarg termini que és arribar als Estats Units. Les trajectòries socioespacials d'alguns migrants atorguen força, dins de les xarxes migratòries, a l'expectativa que la seva estança en el Vell Món, només sigui una etapa intermèdia. Durant el nostre procés d'investigació la reconstrucció d'una xarxa migratòria extensa que vincula el lloc d'origen, Baños del Tungurahua, amb dos llocs d'arribada: Madrid i Barcelona, ens va permetre comprovar que alguns veïns d'aquest poble havien assolit la fita d'arribar als Estats Units després de reunir els estalvis suficients a Espanya. La informació sobre l'èxit d'aquesta trajectòria socioespacial va començar a circular de tal manera entre familiars, amics i veïns que va animar altres migrants potencials a intentar aconseguir el mateix objectiu.

Mi hermana se ha ido a EE.UU. hace recién una semana. Los hermanos del esposo están en EE.UU., son residentes ya, ellos migraron directamente allá, incluso mi cuñado estuvo allá dos años, pero la situación económica no le fue bien, ahí sí que es bien difícil para salir adelante, entonces se regresó y después tuvieron la oportunidad de venirse acá, vinieron acá y estuvieron unos tres años y ahora la facilidad de irse para allá. Ellos ahorraron aquí con la idea de irse algún día a EE.UU., les fue bien, ahora tienen aquí un piso propio, cuentas bancarias y ahorrando eso se facilitó para irse a EE.UU.

(Sonia, província del Tungurahua, Baños, mestra en guarderies de nens, resideix a Barcelona, fa de treballadora domèstica externa)

Malgrat tot, és oportú destacar que, actualment, la trajectòria socioespacial des d'Espanya als Estats Units la realitzen homes sols o matrimonis que arriben amb els primers fluxos de principi dels noranta. Cal assenyalar que tot i que hagin realitzat una migració intermèdia cap a Espanya amb la dona com a primera peça de la cadena, la migració cap als Estats Units continua essent predominantment masculina.

Una de les causes principals en el canvi de representacions cap a Espanya com a lloc de destinació es deu als alts costos que suposa organitzar la migració cap als Estats Units. La majoria de la població entrevistada en diversos llocs de l'Equador considera que el flux migratori cap a ciutats espanyols és molt recent i per raons circumstancials: el viatge és més econòmic i fins l'agost de l'any 2003 es podia entrar com a turista, aquestes condicions permetien prescindir del "coyotero"⁹ i no es corria el risc de perdre la vida en l'intent com passava amb el país del nord. Els desavantatges de l'elecció d'aquesta destinació són salaris més baixos, es requereix molt de temps per pagar el deute contret i, sobretot, no s'assoleixen les pautes de consum instal·lades respecte del "somni americà".

Per això, analitzar l'arribada de la immigració equatoriana a Espanya des de la premissa dels llaços "històrics" i l'afinitat cultural suposaria emmascarar la multiplicitat de representacions socials i d'interessos reals que tenen tant els migrants com el govern espanyol.

Des d'Espanya, el poder ha utilitzat aquest discurs que, si bé accepta la diversitat, hi estableix una jerarquia que, a vegades, col·loca en els primers llocs les seves excolònies. A vegades, l'imaginari col·lectiu equatorià no reivindica aquests llaços, sinó que en els països llatinoamericans on l'espoliació que va realitzar Espanya durant la conquesta va ser devastadora, els vincles s'associen a la invasió.

España es circunstancial, en el caso mío todos me dicen ¡ah! Pero tu marido irse a España, ¿para qué? ¡que se vaya para Estados Unidos mejor!, pero no se dan cuenta que hay muchos migrantes que en este momento, hay personas que ni siquiera los cogen ni para levantar las papas, gente que está tiempo que dicen que ganaban 1.200 dólares al mes, eso estaban ganando casi desde que

---

⁹ Persona que mitjançant el pagament d'una suma de diners elevada organitza el viatge de manera clandestina per esquivar els controls fronterers fins a arribar als Estats Units. El "coyotero" organitza el viatge per terra, mar o aire, segons la conjuntura política i policíaca en aquell moment. En altres països de l'Amèrica Llatina se'ls anomena "coyotes".

llegaron y ahora están en rojo. Tengo un cuñado que ya se vino, dice que en las épocas de las nevadas en invierno sólo llegan a 600 dólares en Estados Unidos.

¿Entonces la gente de aquí no valora que en España se habla el mismo idioma, parecidos culturales?

No, eso no, los de España son muy serios, representan las cosas viejas, eso que tú dices no. Pero los jeans de Estados Unidos, las gorras, las casacas, los zapatos son divinos, por ejemplo aquí no hay jeans de los de allá. Aquí tú conversas con alguien, ¿cuál es mejor España?, ¡no, Estados Unidos, por supuesto! Todo lo que viene de allá, porque incluso la moda viene de allá, todo va a tono con Estados Unidos, que sé yo la música, todo.

Aquí se dice que los españoles son tontos, alguna poca gente con otros conocimientos valora de alguna manera eso de los lazos, por historia y bueno las diferencias se entienden, porque sino te dicen hay esos lazos porque ellos fueron los que nos invadieron y nosotros somos el resultado de esos invasores por lo tanto es negativo.

(Natalia, dona d'un immigrant resident a Sotana, província d'Azuay, Cuenca, actualment resideix a Cuenca amb els seus fills)

El nostre treball de camp a l'Equador ens va permetre comprovar una constant que apareixia en totes les entrevistes realitzades a Totana (Múrcia), Barcelona i Madrid: els testimonis mostraven un desconeixement gairebé absolut de les restriccions legislatives que regulaven la migració extracomunitària a Espanya. Entre les xarxes prevalia la imatge de la facilitat d'entrada que hi havia a Europa respecte dels Estats Units. Les representacions canviaven quan es coneixia la persecució policíaca i la deportació consegüent que patien els immigrants extracomunitaris a causa de la irregularitat en la documentació; aquesta situació, a la vegada, desmuntava els plans d'aconseguir feina i de capitalitzar ràpidament.

En realitat, és l'articulació i la circulació de la informació en diferents peces de la cadena el que compleix un paper fonamental en "l'efecte crida". L'èxit d'altres immigrants, sigui real o fictici, és un element que té un pes simbòlic més gran que les restriccions de la Unió Europea.

Yo parto a raíz de la situación económica en la que se debate el Ecuador, a raíz de las medidas económicas, incautando todas las cuentas bancarias, decretó el país en emergencia y se valieron de eso para captar esos medios económicos. Entonces nos mandó a la quiebra a todos los pequeños comerciantes. Se me vino a la mente salir del país, todo el mundo viajaba, viajaba, más fundamentalmente a Europa y principalmente a España, mi hermano se adelantó y después me vine. Así empieza mi vida en Europa...

(Máximo, província de Loja, petit comerciant, estudiant de dret, resident a Sotana, treballa en l'agricultura)

L'anàlisi de la configuració i la dinàmica de les cadenes i xarxes migratòries ens permet argumentar que, tot i les restriccions, els immigrants equatorians compten amb una sèrie de recursos socials amb els quals qüestionar i desestabilitzar, d'alguna manera, els controls jurídics i policíacs dels governs europeus i, a més, construir i resignificar permanentment el seu projecte migratori internacional, en vista de les condicions que troben als llocs de destinació.

2.1.2. El comerç de la migració: assolir el "paradís" en quotes (in)còmodes

A final de 1999, quan la crisi política i socioeconòmica a l'Equador arriba al punt màxim, les primeres informacions sobre la possibilitat de trobar feina en l'agricultura en localitats urbanes mitjanes o petites a Espanya, van ser el primer estímul per animar a persones que sempre havien viscut en ciutats petites, pobles o provenien directament de zones rurals.

La dinàmica i la consolidació de les xarxes estan subjectes a la qualitat, quantitat i manera amb què circula la informació. L'accés a la informació no és igual per a tots; en general, les dades i els contactes per emprendre la migració es transmeten, almenys en els inicis del procés, mitjançant relacions amb vincles "forts" que prescindeixen, en alguns casos, de la distància. En aquest sentit, la forma d'estructuració que adquireixen les xarxes i el paper que juguen cadascun dels actors en la seva dinàmica és significatiu. En la migració equatoriana, la majoria de les

xarxes vinculen les dues comunitats –d’origen i d’arribada—, i en algunes prevalen els vincles verticals i en altres els horitzontals on predominen els llaços de solidaritat i cooperació. Aquestes relacions no són excloents dins les cadenes i xarxes, ja que s’entrecreuen permanentment.

Una anàlisi atenta de la configuració que adquireixen les cadenes migratòries generades en les famílies i les xarxes socials ens permet observar les maneres de dissenyar els projectes migratoris dels immigrants i quins d’ells posseeixen el poder en quant a la circulació de la informació. Tant els agents privats com els públics han entrat com una falca en el projecte migratori internacional de la població equatoriana i han "venut" i privatitzat cert tipus d’informació la qual cosa, en alguns casos, eleva encara més el deute contret per organitzar el viatge (el qual ja era alt) i, en altres casos, genera noves informacions que constitueixen veritables estafes, i que són descobertes en arribar a la destinació.

La falta de credibilitat dels dirigents política provocada pels alts nivells de corrupció¹⁰ existents als països llatinoamericans (i l’Ecuador no és una excepció) provoca que la població busqui mecanismes fora del sistema legal per obtenir la documentació necessària per migrar (passaports i permisos de migració, aquest últim de caràcter obligatori per sortir de l’Ecuador). D’aquesta manera, alguns funcionaris públics obtenen beneficis de la decisió dels ciutadans que es veuen en la necessitat de migrar a causa de la profunda crisi politicoeconòmica.

Bueno yo empecé a hacer papeles en marzo del ‘99, pero ahí tuve un problema en la gobernación, había hartísima gente para que le den pasaportes, por lo tanto sólo se conseguían en especias, como un mecanismo que el gobierno usó para que no salga tanta gente. Para conseguir mi pasaporte tuve que mandar dinero por abajo. El papá de un primo mío ha sido medio pariente del gobernador que estaba ese año yo ya había dado algo de dinero, pero mi tío cogió la cédula y fue directamente y le dijo al gobernador quiero que ayudes a mi sobrina para que le den un pasaporte. Entonces él dijo cuándo lo quiere tener y dijo ya está.

(Aurora, província de Loja, El Pindal, psicòloga, resideix a Barcelona, fa de treballadora domèstica interna)

Dues fonts més d’informació que proporcionen dades esbiaixades i contradictòries són el govern i la premsa de l’Ecuador. Des del poder s’emet un discurs que victimitza l’emigrant a causa dels problemes que troben en les societats d’arribada i, d’aquesta manera, eludeix les causes veritables per les quals la població equatoriana ha d’emigrar en massa.

La premsa reproduïx aquest discurs en els articles sobre el tema que denuncien les deportacions des dels Estats Units i Espanya, i l’explotació a la qual les màfies i els ocupadors espanyols sotmeten la població equatoriana. Malgrat tot, paral·lelament, posen èmfasi en els temes que es converteixen en impulsors de la migració, per exemple, els resultats dels informes de l’ONU, sobre la necessitat de població immigrant a Europa, sobre el fet que els equatorians poden entrar sense visat i com a turistes durant tres mesos i, per això, poden aconseguir contractes a qualsevol època de l’any. També apareixen asseveracions sense cap mena de base. Alguns titulars poden exemplificar aquest missatge: “*La regularización de ecuatorianos resulta más fácil que el resto de los inmigrantes*” (EL COMERCIO, 03/09/2000); “*En Madrid la comunidad ecuatoriana cada vez es más conocida y apreciada*” (EL COMERCIO, 06/04/2001); “*La nueva Ley de Extranjería no facilita la vida de los ecuatorianos ilegales. Los riesgos de emigrar a España: la legislación mayores seguridades para ingresar al país*” (HOY, 15/04/2000); no obstant això, a la mateixa nota en una vinyeta hi figura el següent titular: “*¡HABRÁ CUPOS!*” i a continuació s’exposen de manera excessivament simplista una sèrie d’estratègies per esquivar els controls administratius i policíacs espanyols: “*Ante las nuevas restricciones impuestas por la nueva Ley de Extranjería, los ecuatorianos ya han ideado un nuevo método para conseguir empleo en España: preparan todos sus papeles, se aprenden la ubicación e historia de los principales lugares turísticos de España, hablan desde Ecuador con*

¹⁰ Aquí entenem per corrupció "la privatització de les capacitats públiques que parteix d'un procés més ampli d'informatització, i aquest, a la vegada, és l'altra cara de la moneda del propi sistema formal" (De la Peña, 1994).

sus contactos y viajan a Madrid para hacerse pasar como turistas. Esto les permite tener 90 días para buscar un empleo antes de caer en la ilegalidad. Si tienen suerte, de inmediato encuentran un trabajo y, si el empleador lo permite, pueden firmar un contrato legal para vender su fuerza de trabajo” (HOY, 15/04/2000).

Aquest discurs contradictori, recolzat tant en fal·làcies com en dades oficials del govern equatorià, l'han utilitzat les agències de viatges, "chulqueros"¹¹ i "tramitadores" que han construït una trama d'informació que garantiria l'arribada a bon port del viatge. Així, les agències de viatges han proliferat fins a les ciutats més petites de l'Equador, allà s'assessora els potencials emigrants i posseeixen un rol molt important en la "venda" de recursos econòmics i informatius: *"El éxodo de los ecuatorianos da vida a las agencias de viaje. De un millar de agencias que operan en el país, 105 están inscritas en el Ministerio de Turismo, otras se crearon debido al fenómeno migratorio"* (EL COMERCIO, 17/01/2001). La pèrdua de confiança en el sistema financer i bancari ha afavorit el sorgiment del "comerç de la migració": "chulqueros" i "tramitadores" gestionen passaports i permisos de migració i algunes agències de viatge tramiten papers, gestionen passatges i "paquets laborals", prometen trasllats i contractes de treball a canvi d'alts interessos; així entren en les cadenes familiars i donen forma a les primeres xarxes migratòries en els llocs d'origen. Com sosté Alba Goycochea i Franklin Ramírez Gallegos (2002), aquests actors representen el costat "fosc" de les xarxes migratòries i s'han constituït com una de les activitats més lucratives del mercat associat a la qüestió migratòria, ja que en aquesta instància es radicalitzen les relacions d'extorsió, xantatge i explotació dins de les xarxes socials.

Es tracta d'una xarxa que compta amb diverses estratègies publicitàries tant a la premsa com a la via pública. Tot i que sovint apareixen publicades les estafes d'algunes agències –*"Alrededor de 200 personas pagaron para ir a España. Un sueño terminó en estafa. Una empresa les aseguró que viajarían el 12 de mayo, pero después de obtener el dinero, los supuestos tramitadores desaparecieron"* (EL COMERCIO, 15/05/2000)—, algunes se sustenten en aquests fraus i desfalcs per a la seva pròpia promoció, organitzen xerrades informatives durant els caps de setmana amb recursos "didàctics" com audiovisuals sobre llocs d'Espanya, ja que han comprovat que aquesta informació circula ràpidament dins de les cadenes familiars i entre les relacions d'amistat i veïnatge.

Les primeres relacions verticals i horitzontals dins de les xarxes migratòries incipients participen, també, en la posada en marxa d'una estratègia indispensable per emprendre el viatge: l'obtenció de la "bossa de viatge". La majoria d'equatorians van entrar a "l'espai Schengen" com a turistes; per això van haver d'acreditar una "bossa de viatge", que consisteix en portar entre 2.000 o 3.000 dòlars en efectiu, més els comprovants de la contractació d'almenys tres dies en un hotel de luxe (estratagema que segons els "experts" de les agències de viatge certificaria la intenció del migrant de venir a passar unes vacances). Els recursos necessaris per "carregar la bossa" es poden obtenir mitjançant l'ajuda de familiars i parents, o bé, aquest "paquet turístic", el proporcionen, amb interessos alts pel mig, els agents que organitzen les xarxes per introduir migrants a Europa de manera irregular.

La dinàmica que han adquirit les xarxes no només es manifesta en les diferents maneres que existeixen d'obtenir la bossa de viatge, sinó també en el coneixement de les possibilitats que oferien els llocs de destinació a partir de la informació subministrada per familiars i amics. Aquesta informació és útil a l'hora d'idear les diferents estratègies que van creant i posant en pràctica els migrants per trepitjar terra al Vell Món i no ser deportats. A més, a mesura que passa el temps i el flux migratori es consolida, aquestes estratègies passen a formar part dels recursos socials, el cúmul de coneixements, les estratègies i els recursos econòmics denominats "cultura migratòria", com analitzarem més endavant.

---

¹¹ Denominació regional que reben els prestadors usurers que presten diners amb alts interessos a canvi d'hipoteques de béns.

Para entrar por el control de Madrid me sirvió mi título, dije que venía a hacer mi investigación. Allí hay dos títulos en castellano o el de profesor bilingüe que está dedicado a atender a la población indígena y yo trabajaba en esta última. Una amiga española vive en el Ecuador casada con un paisano, entonces mi amiga me contaba que es de Barcelona donde hay educación bilingüe, entonces me dijo invéntate alguna cosa para que no demoren en la aduana, diles que estás haciendo una investigación. Entonces yo dije me voy a Barcelona a hacer una investigación y sólo me pidieron que acreditara mi título.

(Juan, provincia d'Azuay, Cuenca, llicenciat en ciències de l'educació, resideix a Totana, treballa en l'agricultura)

A mí no me resultó difícil el viaje nada... por ese lado me fue bien, incluso nadie creía que yo era ecuatoriana, te cuento todo el mundo decía que yo era dominicana, que era colombiana, que era venezolana, que era panameña porque venía de Panamá. Un guardia me preguntó, ¿y tú de dónde vienes?, yo vengo de viajar, ¿y de dónde eres? y otro que estaba al lado le dijo ¿no la ves que es panameña?, pues bueno si tú crees que yo soy panameña, yo soy panameña... (rialles). Luego invitándome a conocer Madrid y qué las maravillas de las noches de Madrid y todo lo demás...y así pasé sin problemas...

(Adriana, provincia del Guayas, El Triunfo, professora de literatura, resideix a Totana, treballa en la cura de la persones grans)

En un context espanyol que oscil·la entre l'acceptació d'alguns i l'hostilitat oberta d'altres, dones i homes equatorians han de resignificar les seves representacions socials i la seva identitat, en condicions de "minoría social".

La primera dificultat que han d'afrontar és la d'adaptar-se a condicions precàries de treball en activitats que requereixen molt d'esforç, amb jornades no regulades com l'agrícola, el servei domèstic, l'hostaleria, sectors laborals en els quals la majoria no havia treballat anteriorment. Entre els immigrants la informació va circular a gran velocitat però d'una manera esbiaixada, parcial i no totalment representativa de les condicions laborals del lloc de destinació.

Hay mucha gente que tergiversa la información, mucha gente que llega aquí y le ha ido mal y logra reunir en dos o tres meses que le ha ido bien y se despecha y se va y se regresa por no afrontar y decir que le ha ido mal y va y dice que le ha ido bien, que ha estado en esto y en lo otro. Tengo un amigo que es profesor, tiene como 20 años de profesor y él nunca en su vida ha cogido una pala para trabajar, cuando yo lo encontré aquí le pregunté en qué trabajaba, me dijo que estaba trabajando dando clases en un instituto y le vi las manos llenas de callos y luego me enteré que estaba trabajando en la construcción. Luego fue a Ecuador a buscar sus papeles y había dicho que estaba trabajando dando clases y que le va muy bien, tergiversan la información a su propio beneficio y la hace ilusionar a un montón de gente, esa información va pasando de boca a boca y al final todos dicen allá, ¡oh, el dinero está para recogerlo como piedras en las calles!, y no es cierto.

(Enrique, provincia de Pichincha, Santo Domingo de los Colorados, tècnic soldador, resideix a Madrid, treballa en la construcció)

Mala información, tergiversada, totalmente distinta, lo que pasa es que las familias, hermanos, tíos, parientes por el hecho de aparentar un poco, ¿no?, que aquí hay dinero que aquí alcanza para todo y un poco la gente se deja llevar por eso, pero hay gente, en mi caso, por ejemplo, me asesoré mucho, vi los reportajes bastante, sabía a donde venía, sabía que no era fácil encontrar trabajo para los hombres, sobre todo no me hice muchas expectativas pero hay gente que viene muy engañada y ahora con la proliferación de las mafias se dejan engañar mucho y en Ecuador la policía no es de confianza, la policía está metida en todo y ahora esto ha servido para enriquecer a grandes mafias de agencias de viajes, de "chulqueros", usureros y pues eso se ha montado en una red tan compleja que va a distintos campos que está metida toda la podredumbre ahí, o sea, y a ojos de la policía, a ojos de todo el mundo, esto de la migración está rebasando límites de... incluso se podría hablar a la par del narcotráfico, porque son redes muy complejas y muy abastecidas logísticamente, muy organizadas.

(Elvis, provincia de Pichincha, Quito, periodista, resident a Madrid, desocupat, membre dirigent d'una associació d'immigrants equatorians)

Encara que la informació que circula dins de les xarxes faci referència a les difícils condicions que es troben als llocs de destinació, aquestes dades queden invalidades davant la competència

que es genera entre parents i veïns, principalment, quan apareixen les primeres remeses. La difusió tant de l'èxit com del fracàs d'alguns immigrants actua com un estímul per a l'emigració en determinades zones; aquesta "obsessió migratòria" es veu reforçada per les agències de viatge i gestors de la migració, que en molt poc temps, han organitzat tot un aparat publicitari que impulsa el viatge amb promeses fins i tot de contractes laborals.

2.2. Les condicions laborals resignifiquen els llocs de destinació: canvis en les trajectòries socioespacials

La constitució de xarxes de parents i veïns es converteix en una font d'informació que atorga certa seguretat per impulsar la migració; aquesta dinàmica, en alguns casos, pot arribar a ser més important que les causes d'expulsió. No obstant això, ja a la societat de destinació, els migrants comproven que existeix una falla de gran magnitud entre la representació de les condicions de treball que porten des del lloc d'origen i l'alt grau de precarietat laboral a la qual s'enfronten en arribar.

El mito que tiene la gente es que se consigue rápido trabajo, que se gana mucho dinero, que puedes ahorrar, que ahorran y mandan a su familia, entonces como todas las cosas que te cuentan que el fulanita se fue y ahora le manda a su esposa tantos dólares, o la fulanita ahora va a mandar a buscar a su esposo y sus hijos, lo que creo que se da es me parece se da a conocer es que el mayor trabajo es el servicio doméstico o cuidar ancianos, entonces son las mujeres las que vienen, es mentada también esta historia.

Y los hombres... por ejemplo un amigo de una señora amiga que era camaronero se venía a trabajar a Murcia, entonces esa historia también es mentada. Es decir la voz se corre que está segmentado en relación con el servicio doméstico, cuidar ancianos para las mujeres y esto de la agricultura para los hombres, pero si antes eran muchos los hombres que venían, pues ahora la cantidad es igual o incluso es mayor el número de mujeres.

El mito es pensar que acá es un lugar...cómo el mito que tenían y tienen de los EE.UU. que es un lugar para hacer dinero fácilmente, creo que tienen razón por la diferencia o por la cantidad que te pagan por trabajadora doméstica, es posible de acá, ¿no?

(Silvia, província del Pichincha, Quito, sociòloga, resideix a Barcelona, treballa en una ONG en temes de migració)

2.2.1. "Ella ens va dur a tots": la dona coma primera peça de la cadena migratòria

En el període comprès entre 1998 i 1999, l'arribada massiva de població equatoriana al mercat de treball agrícola a la província de Múrcia, mostrava un equilibri entre sexes. Les expectatives eren trobar una feina que els permetés capitalitzar ràpidament; malgrat tot, la precarietat i estacionalitat del mercat de treball agrícola unida a la dificultat en l'obtenció de "papers", van enfrontar la població equatoriana immigrant a una realitat sociolaboral molt diferent de l'esperada, sovint, travessada pel conflicte.

Yo vine sola como no encontré trabajo en Madrid, vine a Totana porque desde el Ecuador vine con la idea que había trabajo en el campo, pero yo no conocía nada sino como estuve 15 días en Madrid y allí habían personas en el mismo piso que llevaban tres meses, cuatro meses y no conseguían trabajo, pues yo no iba a estar así porque yo venía a trabajar entonces había una chica que dijo que había venido aquí pero que no había aguantado porque era mucho... se había regresado a trabajar a Madrid.

(Teresa, província de Pichincha, Quito, comerciant, resideix a Totana, treballa en l'agricultura)

És justament en aquest punt on s'observa una complexificació més gran de les representacions que, fins en aquell moment, tenien els migrants. La majoria dels entrevistats van al·ludir al "mite" creat a l'Equador sobre les possibilitats de treball més grans per a les dones. En arribar a Totana, però, van constatar que aquesta informació era errònia i que, en cas de ser certa, aquesta situació es donava en les grans ciutats. En canvi, en localitats més petites, on l'oferta laboral es troba, específicament, en l'activitat agrícola, les dones tenien menys oportunitats d'accedir al

mercat de treball perquè els empresaris preferien la mà d'obra masculina, almenys els estius de 1998 i 1999.¹²

Però com que entre les primeres cadenes i xarxes migratòries ja estaven establerts els contactes necessaris que donaven continuïtat al flux migratori, a principi de l'any 2000, la circulació de la informació entre els migrants feia referència a un canvi de trajectòria laboral i espacial. D'aquesta manera, es relativitzen els possibles avantatges en el mercat de treball agrícola i es planeja la possibilitat que la dona s'insereixi en el servei domèstic, preferentment intern, per aconseguir un estalvi ràpid que busca dos objectius: saldar el deute en el temps més curt possible i dur els homes que formaven part dels seus grups domèstics.

L'agudització de la crisi socioeconòmica equatoriana i una demanda de mà d'obra femenina més gran a les grans ciutats d'Espanya va provocar que la dona es convertís en la primera peça de la cadena migratòria. Posteriorment, reagrupen l'home, en un primer moment, i després una xarxa de germans, cunyats, gendres, nebots, cosins i, finalment, els fills. L'èmfasi posat en les possibilitats laborals per a les dones ha contribuït a emmascarar una sèrie d'elements simbòlics i de relacions de gènere, que han incidit en la feminització del moviment migratori internacional cap a Espanya en el transcurs dels últims anys.

En aquest sentit, la feminització del procés migratori no es dona només pels problemes econòmics greus en la societat d'origen i la demanda més gran de dones immigrants en els nínxols laborals precaris a la societat d'arribada; sinó que també implica la possibilitat de qüestionar, en alguns casos, les normes establertes pels vincles patriarcals i la marcada asimetria en les relacions de gènere en gran part de les nostres societats llatinoamericanes, com analitzarem en el proper capítol.

2.3. L'exercici del poder en les cadenes i xarxes migratòries: relacions horitzontals i verticals

En els seus inicis, el fenomen de la migració equatoriana a la localitat de Totana tenia una procedència geogràfica marcada, que influïa en la configuració de les primeres cadenes familiars i l'aparició de forts vincles de parentesc i veïnatge: les dues cadenes migratòries més ben definides, amb una diversificació cap a una xarxa que possibilitava l'accés a l'habitatge i al treball, procedien de la província de Cañar, a la serra sud, i d'El Milagro, una barriada propera a Guayaquil, a la costa, a la província de Guayas. Una de les nostres preguntes d'investigació es va orientar, aleshores, a indagar en les característiques distintives que podien tenir aquestes cadenes, ja que la crisi econòmica i política no se circumscriu a regions determinades sinó que s'estenia a tot el territori nacional.

La construcció de representacions dins d'un grup constitueix un suport de socialització de la població a la "cultura migratòria" que inculca una forta motivació per viatjar i treballar en un lloc de destinació específic (Espinosa, 1998; Massey, Espinosa, 1997). Aquesta "cultura migratòria" s'enforteix mitjançant les relacions d'intercanvi recíproc, entre les quals els favors s'estenen a parents, amics i veïns. A més, l'experiència migratòria crea llaços de solidaritat que reforcen els vincles de parentesc i veïnatge i forgen un nou tipus de *paisanatge* o una mateixa comunitat d'origen. Finalment, les xarxes, en general, es caracteritzen per accions obligatòries, ja que, no ajudar amics o parents pot significar un aïllament o càstig per part de la comunitat d'origen (Portes, Sensenbrenner, 1993). La presència d'una cultura de la migració socialitza el coneixement al voltant de la vida i la feina en una altre país i aquest redueix els costos emocionals lligats a l'odissea migratòria. Aquests processos poden tenir com a antecedents una

---

¹² És interessant ressaltar que aquestes preferències canvien a un ritme vertiginós, i en els últims estius els empresaris agrícoles han preferit, en els horts, a dones romaneses, poloneses i russes abans que la mà d'obra masculina subsahariana, a causa de la contractació temporal realitzada en la societat d'origen i a les poques possibilitats d'organització sindical d'aquestes dones per falta de coneixement de l'idioma i per clàusules firmades per les dues parts en els contractes, com analitzarem al capítol tercer.

migració local, nacional o transnacional que respongui a diferents conjuntures econòmiques i polítiques en tots dos llocs —d'origen i de destinació— (Alarcón, 1992, 1998; Durand, 1994, 1998; Massey, Espinosa, 1997).

La nostra argumentació es basa en el fet que l'articulació de les cadenes familiars i la seva dinàmica posterior es fonamenten en el capital social acumulat en els llocs d'origen: les províncies d'Azuay, Cañar i Loja, a la serra, i les províncies de Guayas i El Oro, a la costa. Són províncies que presenten una trajectòria llarga en moviments migratoris tant interns com internacionals. En la majoria de les entrevistes realitzades a persones procedents d'aquestes àrees geogràfiques, els testimonis afirmen que "*no hay persona que no tenga pariente en Estados Unidos*", aquest fet es podria considerar com un antecedent d'un cúmul de recursos socials que s'utilitzaria en l'organització dels futurs projectes migratoris a Espanya i formarien els ciments d'una "cultura migratòria" (Carrasco, Lentz 1985; Lentz, 1985, 1988; Mauro, Unda, 1988; Pachano, 1988; Preston, 1988; Velasco, 1988; Carpio Benalcázar, 1992; Pesantez Maxi, 2000). En el nostre cas d'estudi, podríem parlar d'un capital social preexistent en algunes àrees geogràfiques de l'Equador que mobilitza els primers fluxos de dones i homes equatorians, quan a final de la dècada de 1990, la migració del país andí comença a ser massiva cap a Espanya.

Malgrat que tots els testimonis coincideixen a remarcar el problema econòmic com a motivador del procés migratori, trobem algunes diferències respecte de la disponibilitat de recursos per posar-lo en marxa. El pobre estructural no pot comptar amb el desplaçament internacional com una estratègia per escapar de la crisi. Tot i així, dins de la franja de la població equatoriana que es planteja la migració com una alternativa, hi ha aquells que han de recórrer als escassos recursos amb què compta tota la família i, fins i tot, els parents o endeutar-se amb les xarxes que generen el comerç de la migració. Altres persones disposen de cert capital per prendre la decisió de migrar, per tant, no tenen la necessitat de recórrer a cap tipus de xarxa i el projecte migratori només se circumscriu a la cadena migratòria:

Las consecuencias son estas... no hay como salir de ahí. Yo no pensaba nunca salir, dejar a mi familia. Pero más puede la crisis... que hace lo que se ha hecho dejar a la familia... Como te digo, ¿no? romper el núcleo familiar, la seguridad familiar y como comprenderás psicológicamente es muy fuerte. ¿Cuántos hogares se han destruido por la migración aquí o a EE.UU.? Para organizar el viaje tuve que recurrir a pedir dinero prestado. Yo creo que nadie tiene recursos propios a excepción del que tenga únicamente que viajar por curiosidad, hay gente que viajamos porque realmente hay un problema, pero hay gente que viaja por esa cuestión del snobismo, por la novedad, ¿no? El otro día me encontré aquí con un paisano que allá tenía su negocio de ventas de muebles. Él decía que lo había dejado porque su trabajo estaba mal, era carpintero, tenía su carro, se notaba que tenía una economía medio aceptable y llegó acá y no encontró trabajo. El señor decía sino consigo aquí nada, me regreso inmediatamente vendo mi carro y saldo la deuda. Entonces hay dos tipos de inmigrantes, se puede decir, uno de los que ya no pueden sobrevivir y otros de los que han venido por curiosidad. Porque, a lo mejor, en mi país está el criterio superficial de que la plata está cruzando el charco y a veces es lo mismo y se piensa así inconscientemente, pero ya pisando acá, esta realidad es terrible...

(Juan, Cuenca, província d'Azuay, Sierra, llicenciat en ciències de l'educació, resideix a Totana, treballa en l'agricultura)

Él (su esposo) trabajaba de mecánico, también sacrificaba muchas horas de trabajo para poder vivir en una forma cómoda, pero por otra parte también siempre tenía ese sueño que tiene todo latinoamericano de querer salir, de ver que hay, y que cómo es y que si le va bien y que si le va mal. El sueño de él era salir y ver... tanto que trabajaba y se quedaba ahí en el campamento de lunes a viernes y decía pero si estoy lejos de ti de lunes a viernes que más da que esté lejos pero por algo que valga la pena, ¿no?, bueno entonces yo también lo apoyé, en sí para mí fue una elección de él, si tú decides irte pues igual, si tú decides quedarte igual. Nosotros teníamos ahorros, ya te digo que nosotros teníamos una vida más o menos cómoda, tenemos aún nuestra casa, un solar adyacente, un coche, teníamos trabajo y a mí siempre me ha gustado ahorrar por eso yo le apoyé para que él cubra su aspiración de querer viajar de querer salir....

(Adriana, província de Guayas, El Triunfo, professora de literatura, resideix a Totana, treballa en la cura de persones grans)

Això no obstant, aquests recursos socials que circulen per les cadenes i xarxes migratòries, mitjançant l'existència de les relacions de reciprocitat i intercanvi no exclouen les relacions de verticalitat i l'aparició de diferents actors que retenen el poder. Com un recurs explicatiu, a continuació, descriurem les característiques de les relacions horitzontals i, mitjançant la diversificació de les cadenes, explicarem de quina manera els vincles verticals atorguen una jerarquia entre els seus membres i intervenen en la seva selecció; ara bé, aquesta simplificació analítica no significa que en realitat aquestes relacions no s'entrecruïn de manera constant.

2.3.1. Relacions d'horitzontalitat: llaços de cooperació i solidaritat en els llocs d'origen i d'arribada

L'emigració als Estats Units es concentrava específicament a la zona de la serra sud, a les províncies de Cañar i Azuay, on les xarxes estaven molt consolidades i, a més, presentaven una estructura tancada i jerarquitzada, que privilegiava les elits locals. La població de classe mitjana i baixa si es volia incorporar al flux migratori i aconseguir recursos, s'havia de sotmetre a les mateixes condicions d'explotació que marcaven històricament les relacions de treball establertes.

La migració cap a Espanya i, en menor mesura, a altres estats europeus, té una major extensió en termes geogràfics, aquest flux internacional abraça gran part del territori de l'Equador, es migra tant de ciutats grans, mitjanes i petites com des de zones rurals.¹³ Com que l'organització del viatge no necessita tanta inversió com la migració als Estats Units, en els inicis d'aquest flux migratori, les xarxes que van possibilitar la sortida es van basar en llaços "dèbils" i van prevaler les relacions d'horitzontalitat, és a dir, vincles de solidaritat i cooperació.

En molts casos, es van activar contactes de migrants ja establerts. A principi de la dècada de 1990, van arribar a Madrid i Barcelona, immigrants equatorians que, com que no aconseguien reunir els diners necessaris per pagar un "coyotero" que els possibilités l'entrada als Estats Units, van optar per Espanya. La majoria van arribar sense contactes de connacionals; molts eren parelles que volien millorar la seva condició socioeconòmica i es van relacionar amb altres xarxes migratòries com la dels peruans que es trobaven més consolidades a les ciutats espanyoles.

Más que todo en el tiempo que yo llegué, ecuatorianos no habían aquí, había gente peruana, filipinos, dominicanos, marroquíes, bueno... pero los más allegados a nosotros son los peruanos. Entonces nos tocó convivir con gente peruana que hemos pasado momentos buenos, momentos malos de todo...

(Roberto, província del Tungurahua, Baños, mestre d'escola primària, actualment resideix a Barcelona i és propietari d'un locutori)

Un lustre després aquestes dones i homes equatorians es van convertir en les primeres peces de cadenes migratòries familiars i en actors principals de xarxes migratòries que proporcionarien informació, recursos monetaris, habitatge i treball.

L'arribada massiva, en un lapsus de temps molt curt, d'immigrants equatorians al mercat agrícola de la província de Múrcia, específicament a Totana, en primer lloc, i després a Lorca, per distribuir-se en l'agricultura de tot el Llevant, va generar un flux determinat, en una primera instància, per les relacions familiars i de veïnatge. De nou, les províncies d'Azuay i Cañar a la serra sud, com la província de Loja al sud-est del país andí, entren a l'escenari migratori internacional com a llocs d'origen.

---

¹³ Alguns autors atribueixen la migració cap als Estats Units des d'una àrea restringida com la Sierra sud a la crisi de la principal activitat econòmica: l'artesania dels barrets de toqueta (Benalcázar Carpio, 1992; Kyle, 2000). Passa el mateix quan es parla de la migració interna i internacional d'habitants de Loja per una sequera perllongada a la dècada de 1960. En canvi, el desplaçament que aquí analitzem és producte d'una crisi política i socioeconòmica nacional profunda i generalitzada.

L'arribada a Totana dels equatorians va ser possible per l'articulació de les xarxes de parents i amics, a vegades de la mateixa àrea geogràfica, que van difondre a l'Equador l'existència de possibilitats laborals en aquella localitat; també apareixen, i a mesura que transcorre el temps es reforcen, les relacions de veïnatge. Fins en aquesta primera etapa de la migració l'horitzontalitat en les xarxes era la característica predominant:

Un amigo ecuatoriano que trabajaba en Madrid, me comentó que en España había posibilidades, y que él había logrado acumular ahorros para construir una casa en Ecuador, durante tres años. Además, costaba menos y era más fácil llegar a España. Antes de partir, salieron dos amigos y se instalaron en Totana. Gracias a ellos me instalé en una vivienda y contacté el primer trabajo.

(Pablo, província de Azuay, Cuenca, ocupat, resideix a Totana, treballa en l'agricultura)

En el Ecuador fui maestro durante 19 años y migré a España porque aquí está un sobrino y una prima de mi señora, cuando preguntamos cuando ganaban aquí y sacamos la cuenta con lo que ganaba en Ecuador la diferencia era abismal.

(Jaime, província de Tungurahua, Ambato, mestre, resideix a Totana, treballa en l'agricultura)

Vine con mi hermano, que tenía dos cuñados en Cáceres, en Madrid lo detuvieron y él tenía la dirección dónde íbamos a llegar. Sólo tenía un móvil de Totana y no tenía cobertura, en el avión me encontré una chica que ya había estado por aquí, en Lorca. Gracias a ella llegué allí, estuve dos noches en el hotel y de allí me acogieron dos chicos de Loja, porque sino no sé que me hubiera pasado a mí. Descansé dos días y empecé a trabajar en la lechuga y me botaron por cuestión de papeles, entonces al pasar del tiempo fui encontrándome con amigos de allá del Cañar y me encontré con un chico que trabajaba en Totana en la naranja y él me avisó de un trabajo en la uva. Y me instalé en Totana.

(Pedro, província de Cañar, Cañar, mestre, resideix a Totana, treballa en l'agricultura)

Una cuñada mía estaba en Madrid y ella tenía un amigo aquí en Totana y se comunicaban, ellos son de Loja, entonces él le dijo mándalo para acá y allí salí corriendo y me vine para acá.

(Esteban, província de Zamora-Chinchipec, Zamora, agricultor minifundista, resideix a Totana, treballa en l'agricultura)

Les relacions horitzontals es defineixen entre iguals i s'efectuen a l'interior de les cadenes i les xarxes d'intercanvi recíproc de béns i serveis que defineixen, així, estructures col·lectives. Si bé la dinàmica que adquireixen les cadenes i xarxes migratòries a la societat d'arribada, es deu, sobretot, a les condicions que hi troben, hem de destacar que existeixen pràctiques socials en els llocs d'origen que serveixen de precedent per a la configuració de les xarxes en els llocs de destinació. Una d'aquestes pràctiques socials és el funcionament estès de les xarxes d'intercanvi recíproc, fenomen àmpliament estudiat pels científics socials llatinoamericans, en les dècades de 1950 i 1960, època en la qual les ciutats grans del nostre continent pateixen un creixement urbà accelerat, a causa, en part, de la migració del camp a la ciutat.

En el cas equatorià molts migrants provenien de grups domèstics que, en un principi, eren rurals però que, a partir de mitjan segle XX, havien migrat a les ciutats grans. En aquest flux del camp a la ciutat les relacions de reciprocitat estaven presents d'una manera que assegurava la reproducció social dels grups domèstics estesos (Ribadeneira, 1987; Lomnitz, 1975; Pedone, 1994; Estrada Iguíniz, 1995).

Per a les dones i els homes equatorians, aquestes estratègies no són noves, la distribució d'activitats reproductives i productives en els grups domèstics extensos ha sigut des de sempre una estratègia per afrontar períodes de crisi que els ha portat a aprofitar al màxim els recursos disponibles.

Mis hermanas me ayudaron a venir, ellas ya estaban instaladas aquí. Respecto a la bolsa me prestaron, me prestaron mil dólares mi tío, como ese dinero no se gasta solamente es para mostrarlo en migración, enseguida lo he devuelto. Para el boleto, sí tengo que ir pagándolo poco a poco a mi cuñado, dando gracias a dios no tuve que pedir préstamo, mis hermanas también me ayudaron.

Mis hermanas están hace tres años y mi hermano el varón ya va un año y medio. Allá en el Ecuador, mi hermana la mayor trabajaba en quehaceres domésticos, en la casa, ahora ya no está aquí tuvo la oportunidad de irse a EE.UU., mi otra hermana también ella nunca trabajaba en el Ecuador, sólo el esposo, mi hermano se vino ya cumpliéndosele el año del ejército, del servicio obligatorio, entonces él cumplió eso y se vino para acá, él trabajaba y estudiaba para ayudarle a mis padres.

Ahora allá quedan mis padres, una hermana que tiene dos niños y un varón de trece años. Pero ahora estoy esperando que se venga mi hermana porque realmente la situación está tan mala, tiene dos niños, y digo también necesita y si dios quiere y me favorece, ahora yo voy a ayudarla a ella para que venga.

(Sonia, província del Tungurahua, Baños, mestra en guarderies de nens, actualment resideix a Barcelona)

Cal destacar que existeixen cadenes migratòries acotades a grups domèstics nuclears i consolidats que han mantingut una horitzontalitat en les seves relacions al llarg dels anys. Aquest tret marcat de solidaritat i cooperació amb connacionals es pot deure al fet que els seus vincles els van establir amb persones autòctones i ONG que els van proporcionar les claus per entrar en els circuits laborals i d'habitatge; a més, són exemples de cadenes migratòries que no han utilitzat la informació de la qual disposen com una pràctica econòmica.

2.3.2. Diversificació de les cadenes migratòries: la construcció del poder d'alguns migrants entre els llocs d'origen i de destinació

La multidimensionalitat dels processos migratoris internacionals comporta una complexificació de vincles que ens condueix a incorporar diferents elements d'anàlisi per aconseguir una major comprensió. Per això, l'articulació i dinàmica entre les cadenes i xarxes migratòries requereix alguns matisos que intentarem abordar des del que denominem la diversificació de les cadenes migratòries.

Des de les societats de destinació es tendeix a observar els fluxos migratoris com homogenis i indiferenciats, a vegades, es fa referència a fluxos de "sud-americans", i l'especificació més gran que es pot observar és quan s'acota a una nacionalitat: "el col·lectiu equatorià". Tanmateix, la composició, la procedència i el tipus de vincles que generen aquests fluxos, són heterogenis.

Les cadenes tenen llocs de destinació específics, que influeixen en les trajectòries socioespacials de diferents membres dels grups domèstics involucrats. A més, simultàniament al corrent principal que prové d'un lloc determinat, existeix sempre una dispersió general, tant per les representacions socials com pel canvi i qüestionament que pateixen enfront de les condicions sociolaborals trobades en arribar a la destinació. Els fluxos migratoris, per arribar a aquests llocs, s'endeguen impulsats per vincles de parentesc, de veïnatge, per relacions amb persones autòctones o per la combinació d'aquests vincles; l'ampliació d'aquest vincles genera la diversificació de les cadenes.

En aquest apartat analitzarem la diversificació de les cadenes des del punt de vista de les trajectòries socioespacials, mentre que en el següent capítol ens aturarem en l'anàlisi de la diversificació dins de l'àmbit laboral i de quina manera l'accés al treball es converteix en un dels elements claus per a la verticalització de les relacions.

En moltes ocasions, utilitzar l'enfocament de cadenes i xarxes, porta a repetir estereotips com que les xarxes redueixen els costos de la immigració ja que subministren informació, habitatge i feina (Donato, 1992; Malgesini, 1998). La majoria dels testimonis recollits, si bé reconeixen l'existència d'aquestes xarxes, al·ludeixen al fet que no sempre han servit per reduir costos, sinó que cal una inversió de recursos per ingressar-hi i, així, accedir a la informació.

Todos me decían que me fuera a trabajar de fija, hasta con mi amiga que me recibió no era lo mismo. Cuando yo vine ella me ofreció su casa, me daba comida pero la primera vez que cobré, me cobró todo desde el primer día que yo vine, ¡yo no me imaginaba eso!, ese fue el primer golpe que me dio ella.

(Ana, província del Guayas, Guayaquil, enginyera comercial, resideix a Barcelona, treballa de secretaria administrativa i de treballadora domèstica externa)

Segons algunes investigacions, a les classes mitjanes llatinoamericanes les relacions de reciprocitat només inclouen favors i exclouen, de manera específica, qualsevol pagament de diners i altres compensacions materials (Lomnitz, 1994). Tot i que la migració equatoriana procedeix, majoritàriament, dels estrats socioeconòmics mitjans, aquest sistema de reciprocitat de favors ha patit canvis en el context de la migració internacional. Tant en els llocs d'origen com en els d'arribada hem pogut comprovar que gran part dels favors involucren una transacció monetària, la qual cosa reforça les relacions de poder i configura vincles cada vegada més verticals en les xarxes migratòries. Mentre que en la societat d'origen un favor important se sol·licita als membres de la família, a la societat d'arribada és necessari construir un altre tipus de relacions, on els favors adquireixen un valor econòmic, moltes vegades ja tarifat, fins i tot en les cadenes migratòries que constituïrien la "xarxa d'arribada".

Per això, la diversificació de les cadenes no està exempta d'una verticalització de les relacions donada per l'exercici del poder tant econòmic com simbòlic de diversos actors en espais i temps determinats. Per tant aturar-nos en alguns exemples ens atorga elements que expliquen una diferenciació socioespacial en una primera etapa d'assentament en alguns llocs d'Espanya.

En la mesura que hem anat reconstruint les trajectòries socioespacials dels migrants equatorians hem pogut observar que la diversificació de les cadenes depèn del lloc de procedència, dels líders que impulsen la migració, de l'antiguitat del flux migratori i dels diversos llocs de destinació en què es van establir els primers migrants que, a la vegada, constitueixen les primeres peces de la cadena. Com hem mencionat en el punt anterior, l'horitzontalitat inicial de les primeres cadenes migratòries procedents de les províncies d'Azuay i de Cañar que van arribar a Totana, va agafar un nou significat en vistes de les possibilitats laborals i van ser seguides per altres cadenes procedents d'altres llocs de l'Equador.

Entre el 1999 i el 2000, moment en què el flux migratori equatorià va assolir el punt màxim, van començar a arribar una majoria de dones que provenien de ciutats grans com Guayaquil o Quito, no obstant això, les entrevistes en profunditat i la reconstrucció de les cadenes familiars ens van proporcionar una puntualització més gran: provenien de barris específics de cada una d'aquestes ciutats i la selectivitat de les migrants estava determinada, en gran mesura, per les relacions de parentesc i veïnatge.

D'aquesta manera, tant homes com dones es van convertir en actors amb una certa "autoritat" que els col·locava en una posició privilegiada a l'inici de la conformació de xarxes entre el lloc d'origen i de destinació. En aquests grups domèstics existeix una complexitat dels vincles que es manifesta en l'asimetria de les relacions de gènere i en el prestigi que adquireix l'emigrant de més antiguitat, que ha aconseguit els objectius plantejats en el projecte migratori. En alguns grups és la dona qui controla les relacions de poder, en altres és l'home i, en altres el matrimoni és qui pren conjuntament les decisions, utilitzen els estalvis i els contactes amb altres immigrants. La manera de portar a terme aquest joc de poders incideix en el prestigi que aquesta cadena migratòria té en el lloc d'origen, principalment, si aquest lloc és un barri o un poble petit, com passa amb algunes barriades a la perifèria de Guayaquil, de Quito o en ciutats petites com Baños del Tungurahua i El Pindal.

El nostre treball de camp a Barcelona va començar en un locutori propietat de dos matrimonis equatorians; allà vam poder observar la diversitat que presentava el flux migratori. A més, vam poder aprofundir en el paper que jugaven els dos matrimonis, un procedent de Quito i un altre de Baños de Tungurahua. Aquest últim residia a Espanya des de mitjan de la dècada de 1990. La crisi socioeconòmica i l'erupció del volcà Tungurahua, que va produir l'evacuació de tota la població de Baños del Tungurahua i la ruïna de la seva principal activitat econòmica (el turisme), va produir l'emigració massiva des d'aquesta ciutat.

Aquesta cadena familiar i una altra establerta a Madrid, també des de principi dels noranta, es van convertir en un punt de diversificació del flux procedent de Baños del Tungurahua, on les relacions de solidaritat i de poder s'entrecreuen permanentment (veure la figura 1).

La diversificació que s'observa tant a la societat d'origen com a la d'arribada, es genera al voltant d'aquells que els migrants en el seu "argot migratori" diuen que tenen "autoritat moral" i "autoritat econòmica".

Por ejemplo él que tiene plata maneja los viajes cuando son familias grandes pero también repercute en las comunidades chiquitas, en las zonas rurales se genera esa competencia de ver quién lleva más gente al lugar de destino y ante la vista de sus conciudadanos, éste es mejor y éste es peor, se van otorgando más menos autoridad. Por el prestigio más que nada, por ejemplo en lo moral, este señor tiene dinero, ¿porque siempre está ligado, no?, es bueno, está con los hijos, los hijos están "bien educaditos", está con la mujer, no se ha separado de la mujer, "viven bien", entonces por eso hay que respetarlo, es una cuestión automática, ¿no?, y a la señora también, eso en lo moral. Después éste otro no, dicen éste otro tiene dinero pero da, pero cómo, sí nos presta pero escondido de la mujer, o ya no vive con la mujer, pero tiene cuatro mujeres, tiene esto, tiene lo otro, es todo lo negativo pero sin embargo es el que afloja dinero con intereses. El otro también con intereses pero de una manera formal, como se suelen hacer los préstamos, entre la esposa y el esposo. El otro si quiere presta, sino no, pero tiene dinero por lo tanto es una autoridad, él escoge a quien prestar, detrás de él se van los que se creen que todavía están bien buenos, son los que piensan como él, los que ya no piensan en la familia.

(Natalia, dona d'un immigrant resident a Sotana, província de Azuay, Cuenca, actualment resideix a Cuenca amb els seus fills)

Yo vine en el '94, vine invitada por una amiga mía que era de Ambato, luego me relacioné con Elvis, al año de estar aquí me encontré con todos ellos, hicimos contacto con Elvis, entonces ya empecé a salir con ellos, luego a través de ellos me encontré con otra amiga de Baños y ya comencé a relacionarme con ellas, después llegó Marta y su hija, así nos juntamos todos los vecinos, mientras tanto yo anduve un año sola.

(María, província del Tungurahua, Baños del Tungurahua, professora, resideix a Madrid, treballa el servei domèstic intern)

La diversificació de les cadenes està íntimament associada a la selecció dels futurs emigrants en els llocs d'origen, i té a veure amb el prestigi que alguns dels migrants de més antiguitat han adquirit a la comunitat. El nostre treball de camp en localitats petites a l'Equador com Baños del Tungurahua¹⁴ ens va permetre realitzar una mirada especial i en detall. Els dos matrimonis emigrants que van arribar a Espanya a mitjan de la dècada de 1990 procedents de Baños, s'havien constituït al llarg dels anys en referents de migrants que havien reeixit, tot i que al lloc d'origen els que posseeixen aquest prestigi i autoritat són els homes. Les cadenes es van diversificar en un grup de líders units per una amistat, un dels quals resideix a Barcelona i l'altre a Madrid. A partir de 1998 van començar a exercir un paper fonamental en la distribució de recursos materials i socials, de manera que les cadenes migratòries van anar formant poc a poc una xarxa migratòria que enllaça Baños del Tungurahua, Barcelona i Madrid, i durant l'any passat es va incorporar a aquest espai transnacional la ciutat de Nova York, on no només s'han reforçat les relacions de parentesc sinó també les d'amistat i veïnatge.

Ara bé, en el següent testimoni s'observa com els vincles, encara que siguin "dèbils", presenten una verticalitat que és el líder qui estableix, ja que, en definitiva, serà ell qui seleccionarà les persones que podran migrar i és qui compta amb més recursos, que distribuirà segons les seves relacions, conveniències i aliances basades tant en el prestigi social com en el factor econòmic.

Yo te digo que toda la vida he estado en contacto con gente de allá, o sea más que el contacto de aquí es el contacto entre ellos mismos, los familiares allá se comunican y toda la vida han estado

---

¹⁴ Baños del Tungurahua es troba a una hora de camí d'Ambato i a tres quarts de Quito, cap al sud-est. Els viatges gairebé quotidians o setmanals a la recerca de serveis específics (sanitaris, comercials i administratius) fan que la informació sobre els fets al voltant de la migració en ciutats més grans i a la capital sigui molt fluïda. Els contactes transcendeixen el límit geogràfic del lloc on s'origina la cadena. A més, Baños del Tungurahua és un lloc de turisme d'estiu, de caps de setmana i de peregrinació al qual acudeixen nombroses famílies de Quito, la qual cosa agilitza la circulació de la informació.

con el teléfono mío porque como he estado comunicado y hay gente que no les conozco y llaman y que por favor les eche una mano, que los recoja en el aeropuerto, que les preste la bolsa de viaje, bueno esto más que todo en estos dos últimos años que han estado llegando muchos.

Y pienso que la llegada está normal, yo pienso que la gente que quiere salir tiene que sacrificarse de alguna manera, ¿me entiendes?, gastar un poco... yo ya te dije yo tuve que vender mi casa y tal, hoy quieren en mano todo, o sea confunden a veces un poquito la amistad con esto, ¿me entiendes?, a veces por eso es que no hay cómo darles una mano, exclusivamente al ecuatoriano, no todos pero te digo, hay un 50% de ecuatorianos que piensa que uno tiene... por estar aquí tal vez un año más que ellos o dos años, parece que tienes la obligación de tenerles y de abrirles las puertas, ¿me entiendes?. Desgraciadamente en el Ecuador todavía existe bastante ignorancia y eso a veces se paga aquí, porque si la gente fuera bastante culta y eso, esas cositas no pagaríamos nosotros.

(Jimmy, província del Tungurahua, Baños del Tungurahua, comerciant, actualment resideix a Nova York, en el moment de l'entrevista residia a Madrid i treballava en una empresa de transports metropolitanos)

Aquí está viviendo mi hermana, por ella vine acá a trabajar. Usted sabe que en mi país estamos en una crisis terrible, yo soy de Guayaquil. Allí no trabajaba, sólo atendía mis niñitas, mi esposo trabaja en una fábrica, pero con la crisis no alcanza para nada. Mi esposo me dijo ándate tú, que tiene la posibilidad de que tu hermana está allá y te está llamando. Mi hermana ya van a hacer dos años que está, ella sufrió mucho más que yo, cuando vino tenía 18 años, era muy jovencita, no la querían coger para trabajar y estaba sola sin amistades.

(Consuelo, província del Guayas, Guayaquil, operaria en una fàbrica, resideix a Madrid, fa de treballadora domèstica externa)

Els obstacles que han d'esquivar aquestes dones no es limita a trobar feina. A més s'assabenten que existeix una llei d'estrangeria que interfereix en els objectius del seu projecte migratori, la qual prolongarà els terminis previstos en un inici i coartarà tant la seva llibertat de moviment com la de la seva família.

2.4. El regionalisme equatorià reconstruït als llocs de destinació a través de les relacions de veïnatge i proximitat geogràfica

La "qüestió regional" a l'Equador es remunta al llarg procés polític i social de conformació nacional desenvolupat durant el segle XIX i fins ben entrat el XX, que va estar marcat per l'existència d'una contraposició perllongada entre els successius esforços destinats a consolidar de manera efectiva l'Estat-nació i les aspiracions i les reivindicacions de les regions (González Leal, 2000).

Una característica fonamental és que la qüestió regional no condueix necessàriament a una agudització de les contradiccions entre les classes antagoniques regionals sinó més aviat dona lloc a l'articulació interclassista d'un bloc de classes dominants-subalternes regionals que s'enfronten entre si. Aquesta realitat obre processos de formació de partits i moviments polítics que poden representar simbòlicament amplis sectors socials ubicats en l'estructura social regional típica. Encara més, com a expressió de lluita política, com a resposta a l'absència de resolució dels punts nodals en matèria d'unificació nacional, la qüestió regional afecta bàsicament les contradiccions entre les classes dominants, la seva pugna pel poder i l'absència o debilitat d'una classe capaç d'unificar les diferents tendències econòmiques i polítiques de les diferents fraccions de la classe dominant mitjançant un projecte nacional; totes aquestes particularitats estan ancorades en la regionalització equatoriana¹⁵ (Quintero, Silva, 1991).

---

¹⁵ Rafael Quintero i Erika Silva defineixen aquesta regionalització "com un procés econòmic i polític de creació d'espais autònoms d'expressió de les classes dominants locals que manifesta, a la vegada que la reproduceix, l'absència d'unificació territorial, poblacional, cultural i la fragmentació del poder estatal en una formació social" (Quintero, Silva, 1991: 35).

Per això assumim que el caràcter polític i econòmic dels conflictes entre les classes dominants regionals determina la persistència i l'especificitat de la regionalització a l'Equador en el segle XX i XXI. Aquest fet ha marcat la vida sociopolítica, econòmica i cultural del país andí, i ha constituït així un regionalisme plasmat, principalment, entre Sierra i Costa. Aquest discurs l'han fet seu les classes subalternes i apareix com una qüestió insalvable en els inicis de les relacions dels immigrants equatorians a Espanya.

¿Quiénes a tu juicio son los que fomentan este discurso para que haya estas diferencias entre la sierra y la costa?

La política, sí, la política, porque hay políticos netamente de la sierra y otros de la costa y cada cual para ganarse gente quieren hacer ellos lo que más les conviene, no para beneficio de la gente sino para beneficio de ellos y es por eso que el país está como está.

Por ejemplo Guayaquil se quiere independizar porque como es la ciudad que tiene más entrada, y que Quito prácticamente se solventa de Guayaquil, eso es cierto en el fondo porque por medio de la exportación y de la importación Guayaquil y Quito lo que hace es sólo administrarle, por eso la capital debería ser Guayaquil y no Quito.

(Ana, província de Guayas, Guayaquil, enginyera comercial, resideix a Barcelona, treballa de secretaria administrativa i treballadora domèstica externa)

Estoy segura que los regionalismos se deben reproducir, sé que es un problema no superado, que además ha sido marcado por políticos, que es una cosa que se ha metido en las conciencias y en las cabezas de la gente, estoy convencida que debe reproducirse, seguro que costeños, serranos y dentro de los serranos una cosa son los indígenas, otros los mestizos, una cosa son las mujeres y otra cosa son los hombres. Por ejemplo diferencia entre comportamientos... la rivalidad siempre fue porque era el puerto, las industrias, el poder político, Quito era la capital, Guayaquil era la capital económica, bueno esa siempre fue la contradicción, pero en términos de comportamientos... ¡Uf, qué difícil!, no sé es que a lo mejor caigo en los mismos prejuicios y estereotipos, tal vez, cómo que los de la Sierra más serios y tal vez más culturales, más sociales. Los costeños menos... no sé que decirte, más por la fiesta... tal vez menos cultos... con menos conocimiento de las causas de su situación y de su país, más materiales tal vez, pero estas son chorradas, no podría diferenciarlos, tal vez la comida, el dialecto es totalmente diferente.

(Silvia, província del Pichincha, Quito, sociòloga, resideix a Barcelona, treballa en una ONG en temes de migració)

Trobem pertinent abordar aquestes diferències perquè la construcció d'estereotips a partir de nombrosos processos que involucren el binomi Sierra-Costa, és un tema que en la nostra investigació apareix d'una manera recurrent, com una característica distintiva de les diferents xarxes migratòries d'equatorians a Espanya. Les relacions d'amistat i veïnatge representen una pertinença territorial i en els llocs de destinació aquesta pertinença es veu reforçada, ja que és necessari construir de nou un territori que atorgui identitat a la xarxa; d'aquesta manera, almenys en l'inici de la migració, la diferenciació que els propis migrants fan de la seva procedència geogràfica reobre el debat entre Sierra i Costa en el context transnacional:

Tenemos amistades aquí de Totana, de Ecuador no tengo tantos porque soy de otra región... nosotros los de la Costa somos más extrovertidos, así nos gustan decir las cosas como son y hacernos nuestras bromas. La gente de la Sierra es algo introvertida, siempre se guarda sus penas para adentro y a veces se olvidan un tanto de los que los rodea y en nuestro país hay esto de que el regionalismo impera... es lógico también que tú tienes que jalar a lo que es tuyo, claro, como por eso es también que el costeño no viene, si tú eres serrano tú jalas a otro serrano, tú no vas a jalar a un costeño, rarísimo sería que jalarás a un costeño, tú tienes que jalar a tu misma región, por eso un costeño aquí sufre mucho para colocarse en un trabajo, porque no hay; aquí hay mayormente de la provincia del Cañar, por eso cuando vas al campo ves a mucha gente de la misma zona, que hay de Quito también.

(Adriana, província del Guayas, El Triunfo, professora de literatura, resideix a Totana, treballa en la cura de persones grans)

¡Uh, la diferencia es grande!, solamente en el dialecto, los serranos tienen otras costumbres como la comida no la saben preparar bien, en cambio todo el mundo sabe que los costeños la sazonan y la cocinan más delicioso. Pero todos nos adaptamos, tanto ellos a nosotros y nosotros a ellos, pero

igual yo te he hecho la diferencia porque nosotros los de la Costa vivimos con una espinita clavada, por lo menos en mi provincia, mira, ahorita es la que le das más ingreso al país con el banano y el camarón, y es la más olvidada, no puede ser. Incluso cuando yo me vine, estaban haciendo una consulta a la población para adquirir autonomía en el manejo del presupuesto respecto al poder central. En la provincia del Guayas y de Los Ríos salió todo positivo porque nos queremos desprender del centralismo, es una pelea eterna. Así es la única manera de que podemos defendernos para que los ingresos de nuestra provincia puedan llegarnos.

(Mario, provincia d'El Oro, Machala, paleta, resident a Barcelona, treballa com a obrer de la construcció)

Entre serranos y costeños somos diferentes, los serranos somos más trabajadores, más responsables, el costeño del Ecuador es más avezado, así como el español, es el mono malcriado vago, que les gusta la vida suave, no les gusta los trabajos muy duros, los costeños son, no sé no como le puedo decir, irresponsables. Somos diferentes aquí también, los serranos somos de mi pueblo, de Baños somos unidos por decir en Marqués de Vadillo, hacer el deporte, somos por un lado los serranos, por otro lado los costeños, colombianos, peruanos, se juntan entre ellos porque ahí entre ellos tienen sus "negocios", en cambio los serranos no, somos muy miedosos a hacer cosas malas, los costeños se dedican a hacer cosas que no son legales, aquí hay mucho de eso.

(Adolfo, provincia de Tungurahua, Baños del Tungurahua, tractorista, resideix a Madrid, desocupat)

La convivencia entre nosotros es muy mala, te digo porque en mi país existe el regionalismo donde las personas de la región sierra con las personas de la región costa no se llevan para nada, y eso se sigue trayendo aunque uno no quiera, yo tuve un problema una vez, por eso mismo porque yo soy de la costa y ellos son de la sierra y la mayoría de la gente que habitan en Madrid son de la sierra, no es lo mismo..., no tengo nada en contra de ellos pero son muy diferentes. Las diferencias... bueno que las personas de la sierra les encanta economizar mucho, no está mal, está bien que lo hagan pero pasan sobre encima de sí mismo, por ahorrar 20.000 pesetas se van vivir 50 en un piso, viven como animales. En la gente de la costa buscamos algo mejor, ellos nos ven y nos dicen monos, nos dicen ladrones, marihuaneros, de todo, claro que en todos lados hay pero no, yo tengo mis pensamientos claros, yo vivo bien aunque ahorre poco pero estoy en mi nivel, ellos no.

(Elvio, provincia del Guayas, Guayaquil, treballador en una empresa exportadora de mariscs, resideix a Madrid, treballa d'encarregat en un locutori)

Aquests estereotips respecte a les conductes, actituds i habilitats dels habitants de la serra i els de la costa, es troben en un discurs que emfatitza el determinisme geogràfic construït per les elits des del segle XIX, i que han reforçat les ciències socials, l'art, la literatura i els mitjans de comunicació. Aquest fet li ha atorgat una difusió social de tal magnitud que l'ha fet permeable a determinats processos històrics, polítics, socials i culturals, i en el context transnacional quan en la societat d'arribada s'enfronten a la nova situació com una "minoría social", per força han de construir de nou l'"equatorianitat" a l'exterior.

2.5. Xarxes de poder al voltant de l'accés a l'habitatge: les primeres relacions verticals en la societat d'arribada

La construcció social del "fetixisme dels papers" també l'aprofiten els actors que exerceixen un poder en les xarxes i que n'assenyala la verticalització. Aquest fet l'utilitzen tant els actors autòctons que intervenen en l'accés a l'habitatge i al treball com els seus connacionals, tot i que de maneres diferents.

2.5.1. Discriminació ètnica del sector immobiliari: canvis en les pautes originals de convivència

La limitació en l'accés a l'habitatge a les ciutats de Madrid, Barcelona i Totana (Múrcia) és un dels problemes que els immigrants equatorians han hagut d'afrontar en arribar, ja que la societat de destinació exerceix pressió segons la jerarquització ètnica (establerta prèviament) dels immigrants extracomunitaris. Aquest fet lligat a certes pautes establertes en les immobiliàries

que controlen els pisos i fixen el valor dels avals bancaris necessaris per llogar, fa que per a un immigrant acabat d'arribar sigui impossible accedir a un pis, sense nòmina i sense papers, encara que aporti els estalvis de tota una vida. La necessitat de comptar amb avals bancaris és el primer obstacle que propietaris i agents immobiliaris interposen per llogar habitatges als immigrants extracomunitaris.

L'impacte en el sector immobiliari a Espanya ha sigut notori i ho és encara més en localitats petites com Totana, on el sector immobiliari s'ha vist beneficiat per l'arribada massiva d'immigrants equatorians. L'índex més clar ha sigut l'augment gradual dels lloguers: un pis de 70 m², pel qual es pagava entre 150 i 180 euros, des de l'estiu de 1999 va ascendir a 600 euros (El PAÍS, 16/08/1999). A més, en aquesta localitat urbana, s'hi observa una renovació d'habitatges antics per usufructuar possibles lloguers.

Com mencionàvem anteriorment, l'articulació i la dinàmica de les cadenes i xarxes a la societat d'arribada tenen un tret de verticalitat marcat, que fa aparèixer diversos actors que posseeixen el poder i afavoreixen o limiten l'accés a un habitatge.

Les primeres famílies equatorianes que van arribar no van tenir problemes per accedir al mercat immobiliari. Els empresaris, amb la seva demanda de mà d'obra per a l'activitat agrícola, en propiciaven l'assentament i la comunitat de Totana, en general, preferia llogar els habitatges a immigrants equatorians, ja que trobaven més semblances culturals en aquests que en el col·lectiu marroquí. L'augment del col·lectiu equatorià i els problemes de convivència generats per l'amuntegament, van constituir un dels pretextos per deixar de llogar als immigrants. Aquesta situació i l'arribada continua de persones de l'Equador van generar una precarietat en les condicions habitacionals tan greus com les laborals.¹⁶

En ciutats com Madrid i Barcelona, els immigrants en aquests últims anys s'han concentrat en barris específics pel funcionament de les cadenes i xarxes migratòries. L'augment dels preus en el terreny immobiliari, en general, a Espanya i, en particular, a les grans ciutats, és un fet que encara perjudica més els immigrants; els avals bancaris i els requisits demandats no sempre es corresponen amb la precarietat dels habitatges que lloguen. El col·lectiu equatorià a Madrid es concentra, preferentment en les zones de Cuatro Caminos, Las Delicias, El Vadillo i Francos Rodríguez, i, a Barcelona, en les zones de Sagrada Família, Meridiana, Gràcia i Poble Sec. A les ciutats grans l'amuntegament és més gran i, en part, les condicions que els autòctons imposen han propiciat que algunes dones i homes equatorians s'aprofitin de la desinformació, la irregularitat jurídica i la por a tractar amb persones autòctones davant la possible denúncia de la seva "il·legalitat", per convertir la possessió d'un pis en un instrument de poder. Les primeres relacions de verticalitat tant dins de les cadenes com de les xarxes en la societat d'arribada es produeixen al voltant de l'accés a l'habitatge, com veurem a continuació, i en aquest àmbit s'evidencien les diferències regionals entre Sierra i Costa.

2.5.2. L'“encarregat” i l'“encarregada”: relacions verticals a les xarxes migratòries equatorianes

La impossibilitat d'accedir per vies formals al mercat immobiliari fa que els que acaben d'arribar acceptin les condicions que els connacionals els imposen per llogar-los una habitació, un llit, o en el pitjor dels casos, un espai lliure per col·locar un matalàs durant la nit. Aquest és un dels temes que ens mostra com les cadenes i les xarxes migratòries poden actuar més com a traves que com a dinamitzadores d'una situació per als que acaben d'arribar.

Les possibilitats d'elecció d'habitatge dels immigrants extracomunitaris són mínimes si no arriben mitjançant una cadena familiar ja assegurada. Els canvis en les pautes de convivència són abruptes i, generalment, a mesura que la cadena migratòria és més antiga es tendeixen a formar grups domèstics més tancats i nuclears, en els quals compartir habitatge amb familiars,

---

¹⁶ Per a una discussió sobre la relació de l'accés a l'habitatge dels immigrants i l'amuntegament consulteu Aramburu Otazu, M. (2003:158-174).

parents i antics veïns ja no és una opció per abaratir costos. Això no obstant, el nostre treball de camp ens demostra que les estratègies són variades i la seva pràctica es pot estendre en el temps segons els objectius del grup domèstic.

De les entrevistes es desprèn que ha aparegut una nova categoria d'intermediari que posseeix el poder en l'accés a l'habitatge, en l'argot migratori s'anomena **l'encarregat o l'encarregada**. Aquest intermediari és equatorià, realitza els contractes de lloguer amb els amos i després subloga habitacions als seus connacionals i els cobra una tarifa mensual més les despeses del servei. Segons els càlculs dels migrants, obtenen uns guanys d'entre 600 i 900 euros, la majoria abandonen l'activitat agrícola, la construcció o el servei domèstic extern o treballen menys hores diàries.

L'organització al voltant de l'accés a l'habitatge ha provocat que la qualitat de vida dels immigrants sigui cada vegada més precària; d'una banda, l'amuntegament cada vegada és més gran; d'una altra banda, els equatorians s'han vist obligats a canviar les pautes de vida quotidiana i perdre la seva intimitat.

En aquest punt, la procedència geogràfica està tan present com el reclutament de mà d'obra i les possibilitats d'inserir-se en el mercat de treball; les cadenes funcionen de la mateixa manera, amb l'agreujant que si arriben familiars o coneguts de l'encarregat, aquest té el poder de desallotjar qualsevol dels habitants del pis, ja que les pautes de contractació dels subloguers no estan contemplades dins els marcs legals.

Subalquilé un piso en el que somos nueve, un ecuatoriano es el encargado del piso. En Lorca estaba de arrimado, durmiendo en el suelo y pagaba 10.000 pesetas, parece que aquí son 8.000 pesetas, pero ahora estoy sin trabajo no sé cómo voy a hacer...

(Pedro, província d'El Cañar, Cañar, mestre, resident a Totana, treballa en l'agricultura)

...el asunto está terrible, está que arde, como ya hay una sobrepoblación ecuatoriana que estamos alquilando y cada vez más gente, más gente, entonces ya algunos ecuatorianos han tratado de verle el negocio... que cuando tienes más tiempo y tiene más conocidos y te dan un piso tú eres el que estás a cargo de eso. Entonces hay algunos que han querido explotar ya a las personas que tienen viviendo ahí, que no les importa cómo estén y cómo vivan, sino que lo que a ellos les interesa es lucrarse de estas personas. Ya ves y son ecuatorianos, por eso uno cree cuando llega aquí ¡ah! que son ecuatorianos que nos vamos a ayudar, ¡pero, no!...no tienen conciencia...actualmente un piso es como encontrar una aguja en un pajar, no lo hay. La mayoría compartimos piso, pagamos por habitación y la cocina es comunitaria.

(Adriana, província del Guayas, El Triunfo, professora de literatura, actualment resident a Totana, treballa en la cura de persones grans)

No quieren alquilar ya porque hay mucho inmigrante aquí... ahorita nomás tenemos un problema con el dueño del piso que nos manda sacando y no tenemos donde ir nosotros y le hemos rogado que nos deje ahí... compartimos con mucha gente, con 12 personas, tenemos un habitación separada que la conseguí en marzo antes que viniera ella, y allí estamos pasando....usted verá que aquí un español le da el cargo a un ecuatoriano para que se haga cargo, y el ecuatoriano le alquila a uno ganándole más dinero y le cobra lo que él quiere, los precios lo están manejando algunos ecuatorianos, como le digo... esto es un aprovechamiento que se hace de uno...

(Esteban i Carmen, província de Zamora-Chinchipe, Zamora, agricultors, residents a Totana, treballen en l'agricultura)

Las relaciones iniciadas al voltant de l'accés a l'habitatge estan travessades pel conflicte, ja que la majoria dels encarregats es lucren amb els obstacles que els seus connacionals han d'afrontar en el projecte migratori, del qual ells van formar part en una primera etapa i en alguns casos es van veure afavorits per les relacions horitzontals de les cadenes migratòries.

A la discriminació ètnica inicial a què s'han d'enfrontar els immigrants equatorians, des que els mitjans de comunicació insistien que constituïen el col·lectiu més nombrós en ciutats com Madrid i Barcelona, cal sumar-hi les relacions d'abús de poder que es generen dins de les xarxes entre connacionals. Aquest abús propicia relacions de dominació i subordinació, però paradoxalment en la societat d'origen la majoria pertanyen a la mateixa classe social i aquí es

repeteix la mateixa situació: ocupen els estrats socioeconòmics inferiors sotmesos a la precarietat i a l'exploració laboral. Algunes persones, per tal portar a terme una estratègia de supervivència que eventualment els ajudaria a millorar la seva situació econòmica, realitzen una manipulació del poder que els ha conferit el fet d'haver aconseguit un estatus jurídic a la societat d'arribada.

Aquesta situació genera límits difusos en la gestoria; per a aquests encarregats entrar en aquest sistema limita el seu projecte migratori ja que, mobilitzar-se a un altre lloc en la societat d'arribada els faria perdre els contactes i el poder adquirit, per això, es converteixen en alguns dels actors que comencen a construir espais socials transnacionals, ja que incentivar el flux migratori mantenint vincles estrets amb la societat d'origen serà la compensació a la seva restringida mobilitat socioespacial en la societat d'arribada.

La manera que viven aquí los ecuatorianos, lamentablemente y debo decirlo... casi raya la mendicidad, he conocido pisos donde viven más de diez personas, se amontonan y eso yo no creo que sea digno, pues alguien una vez me propuso que vaya a vivir así en un piso y yo no acepté, y espero pues obviamente que no me toque una situación de esas no sé cómo lo podría soportar, yo quisiera que en esto... pues que se entienda que no es únicamente un aspecto de una falsedad de comportamiento, creerse más que nadie, o sea no es eso, pero cuando uno tiene ya un nivel de vida diferente obviamente estas cosas no son fáciles.

(Leonardo, província de Pichincha, Quito, consultor de finances, resident a Madrid, actualment treballa de venedor)

Com que l'accés particular a l'habitatge en el lloc d'origen ha influït en les pautes de convivència, molts prefereixen subllugar a persones del seu mateix lloc d'origen. Les condicions precàries de documentació, treball i habitatge provoquen que de mica en mica la població equatoriana els aïlli i fins i tot, es formin "subgruets" entre ells, i d'aquesta manera, les xarxes es comencen a tancar en elles mateixes. Entre la població equatoriana la consolidació dels vincles "forts" derivats de la proximitat geogràfica, és a dir, de les relacions de parentesc, amistat i veïnatge, es tradueixen en la diferenciació segons si procedeixen de la Sierra i de la Costa; aquestes diferències es fan patents a l'hora de reclutar persones per compartir pis o per col·locar en les feines.

Hi ha canvis d'hàbits profunds, sobretot els derivats de l'amuntegament, però també els homes que migren sols han d'adoptar hàbits que estaven reservats a les tasques reproductives de les dones dins dels grups domèstics a la societat d'origen.

Aquí venimos a coger una cama para poder dormir, porque si no tenemos cama no podemos dormir, tú me entiendes porque tienes que pagar primero, en ese tiempo a mí me cobraron como 5.000 pesetas por mes, pero en esa habitación nosotros dormíamos siete, cuando recién yo llegue, un hombre y todas mujeres... tú puedes creer ¡ay, una vergüenza! Saber que tienes que cambiarte tienes que correr al baño o mandar sacando a todos para cambiarte, es duro aquí cuando yo llegué, ¡ay, Dios mío! yo quería llorar, pero ¡no!, me volví fuerte.

(Joana, província de Pichincha, Santo Domingo de los Colorados, estudiant universitària, resident a Madrid, fa de treballadora domèstica externa)

Lo que más extraño es la comida y los horarios, yo en mi país nunca me cocinaba, en cambio aquí me tengo que levantar a las cuatro de la mañana a cocinar, del trabajo venir y hacer comida nuevamente... Yo allá no comía en casa, porque me daban los viáticos para comer la mayor parte de mi vida andaba en la carretera, entonces comía en la carretera. ¡Aquí me toca hacer todo! Me toca el aseo todos los días domingos, un día si una persona trae otra persona y me toca todos los domingos.

(Javier, província de Pichincha, Santo Domingo de los Colorados, transportista, resident a Madrid, treballa en la construcció)

També es dona el cas que si bé hi ha cadenes que s'han desvinculat del lloc d'origen, aquí treballen en associacions d'equatorians que s'esforcen per crear un prestigi que les distingeixi, així, mitjançant la difusió d'informació, converteixen l'accés a l'habitatge en una pràctica econòmica entre els seus connacionals. Les cadenes migratòries consolidades comencen a

subllogar habitacions del seu habitatge com una estratègia per pagar la hipoteca i es converteixen en uns dels nodes d'una xarxa migratòria on no només arriben familiars, sinó també, veïns del barri on vivien en el seu lloc d'origen. Són estratègies migratòries que necessàriament s'han de desvincular d'una anàlisi que les consideri com un comportament mafiós:

Yo digo: cuando me ha tocado a mí tener personas, yo también les he cobrado, porque hay gastos muy fuertes, hubo un momento que cuando vivían unas chicas aquí para mí fue gasto, llegaron 22.000 pesetas solo de aguas, entonces yo digo que... bueno también me han contado que hay pisos que meten 30 personas, bueno desde ese punto sí lo veo una explotación, ¿no? Pero si viven con una familia, esa familia no puede afrontarlo, no es como en Ecuador que los gastos son mínimos, puedes dar hospedaje, pero en un piso donde la luz, el agua, el teléfono son carísimos sino hacemos de esta manera no podemos pagar el piso. Y a esto se le suma la ingratitud de las personas, el ser humano es muy ingrato... tratamos de justificar de esa manera haciendo quedar mal a la persona del piso. Yo estoy de acuerdo... no hace mucho me contaba una amiga que tiene un amigo que tiene dos pisos sólo para un negocio, entonces sólo se busca ganancia, pero cuando es un piso donde vive una familia y sólo es por ayudarte, deben pagar los gastos. Nosotros hasta no hace mucho hemos tenido dos personas para ayudarnos con los gastos, pero luego ya como cada vez estamos mejor y ya vivimos solos, el espacio no se presta, no hay intimidación.

(Virginia, província de Loja, El Pindal, professora d'història i geografia, va migrar a Bèlgica, després a Madrid, actualment resideix a Barcelona, fa de treballadora domèstica externa)

Las relaciones de verticalidad que genera esta verticalidad también están presentes en el acceso al trabajo, problemática que analizaremos al capítulo cuarto, ya que la jerarquización en las redes y la intervención entre lazos "débiles" i "fortes" és encara més evident en l'àmbit laboral.

2.6. Referències bibliogràfiques

ALARCÓN, R. (1992), "Norteamericanización: Self-Perpetuating Migration from a Mexican Town". BUSTAMANTE, J.; REYNOLDS, C.; HINOJOSA OJEDA, R. (ed.), *U.S.-Mexico Relations. Labor Market interdependence*. California: Stanford University Press.

ALARCÓN, R. (1998), "El proceso de 'norteamericanización': impacto de migración internacional en Chavinda, Michoacán" (337-357). CALVO, T; LÓPEZ, G. (coord.), *Movimientos de población en el Occidente de México*. Zamora: El Colegio de Michoacán.

ARAMBURU OTAZU, M. (2003), *Los otros y nosotros. Imágenes de los inmigrantes de Ciutat Vella de Barcelona*. Madrid: Ministerios de Educación, Cultura y Deporte.

BADOSA, J., LÓPEZ, B., SUBIRATS, J. (2002), *¿Existe política de inmigración en España? Medios de comunicación, agenda política y respuestas locales*. Barcelona: UAB (inèdit).

BADOSA, J., LÓPEZ, B., SUBIRATS, J. (2002), "Hechos, imágenes, argumentos y percepciones. Los medios de comunicación y las políticas de inmigración. El caso de EL PAÍS (2000-2001)" (279-286). S.O.S. Racismo, *Informe anual. Sobre el racismo en el Estado español*. Barcelona: Icaria.

BASCH, L; GLICK SCHILLER, N; SZANTON BLANC, C. (1994), *Nations Unbound. Transnational Projects, Postcolonial Predicaments and Reterritorialized Nation-States*. USA: Gordon and Breach Science Publishers.

BRAGONI, B. (1999), *Los hijos de la revolución. Familia, negocios y poder en Mendoza en el siglo XIX*. Taurus: Buenos Aires.

CAPEL, H. (2001). "Los inmigrantes extranjeros en España. El derecho a la movilidad y los conflictos de la adaptación: grandes expectativas y duras realidades". *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, [en línia] 81. [Consulta: 1 de febrer de 2001]. (<http://www.ub.es/geocrit/sn-81.htm>).

CARPIO BENALCÁZAR, P. (1992), *Entre pueblos y metrópolis. La migración internacional en comunidades andinoandesinas en el Ecuador*. Cuenca-ILDIS-Abya-Yala.

CARRASCO, H.; LENTZ, C. (1985), *Migrantes campesinos de Licto y de Flores*. Quito: Abya-Yala.

- CASTELLANOS ORTEGA, M. L.; PEDREÑO CANOVAS, A.(2001), “Desde El Ejido al accidente de Lorca. Las amargas cosechas de los trabajadores inmigrantes en los milagrosos vergeles de la agricultura mediterránea”. *Sociología del trabajo, Nueva Epoca*, 42, 3-31.
- DE JONG, G. (1996), “Gender, Values and Intentions to Move in Rural Thailand”. *International Migration Review*, 30, 115, 748- 770.
- Dirección Nacional de Migración, Policía Nacional del Ecuador (2001), *Estadísticas de Migración*. Quito.
- DE LA PEÑA, G., (1994), “Presentación” (7-18). LOMNITZ, L., *Redes sociales, cultura y poder; ensayos de antropología latinoamericana*. México: FLACSO.
- DONATO, K. (1992), “Current Trends and Patterns of Female Migration: Evidence from Mexico”. *International Migration Review*, 27, 104, 748- 771.
- DURAND, J. (1994), *Más allá de la línea. Patrones migratorios entre México y Estados Unidos*. México: CONACULTA.
- DURAND, J. (1998), “Circuitos Migratorios” (25-49). CALVO, T; LÓPEZ, G. (coords.), *Movimientos de población en el Occidente de México*. Zamora: El Colegio de Michoacán.
- ESPINOSA, K.; MASSEY, D. (1999), “Undocumented Migration and the Quantity and Quality of Social Capital” (106-137). PRIES, L. (ed.), *Migration and Transnational Social Spaces*. England: Ashgate.
- ESPINOSA, V. (1998), *El dilema del retorno. Migración, género y pertenencia en un contexto internacional*. México: Colegio de Michoacán-El Colegio de Jalisco
- ESTRADA IGUINIZ, M. (1995), “Grupos domésticos extensos: un viejo recurso para enfrentar la crisis”. *Nueva Antropología*, XIV, 48, 95-106.
- GARCÍA CANCLINI, N. (1999), *La globalización imaginada*. Barcelona: Paidós.
- GÓMEZ CIRIANO, E. (2000), *La situación de los inmigrantes ecuatorianos tras la modificación del Convenio de Doble Nacionalidad con España: reflexiones y consecuencias*. [<http://www.reicaz.es/extranjeria>].
- GONZÁLEZ LEAL, M. (2000), “Conformación nacional, identidad y regionalismo en el Ecuador (1820-1930)” (217-236). VV.AA., *Estrategias de poder en América Latina*. Barcelona: Universitat de Barcelona..
- GOYCOECHEA, A. (2001), *Imaginario sobre la migración en las familias de emigrantes ecuatorianos en Europa*. Tesis de Maestría. Quito: Universidad Andina Simón Bolívar, Sede Ecuador. (inèdita).
- GOYCOECHEA, A.; RAMÍREZ GALLEGOS, F. (2002), “Se fue, ¿a volver? Imaginarios, familias y redes sociales en la migración ecuatoriana a España (1997-2000)”. *ICONOS*, 14, 32-45.
- IZQUIERDO ESCRIBANO, A.; LÓPEZ DE LERA, D.; MARTÍNEZ BUJÁN, R. (2002), “Los preferidos del siglo XXI: la inmigración latinoamericana en España” (237-250). GARCÍA CASTAÑO, J.F.;
- MURIEL LÓPEZ, C. (eds.), *Actas del III Congreso sobre la inmigración en España. Retos y alternativas*. Granada: Laboratorio de Estudios Interculturales. II.
- JOKISCH, B. (2001), “Desde Nueva York a Madrid: tendencias en la migración ecuatoriana”. *Ecuador Debate*, 54, 59-84.
- KYLE, D. (2000), *The Transnational Peasant: Migration Networks and Ethnicity in Andean Ecuador*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- LENTZ, C. (1985), “Estrategias de reproducción y migración temporaria. Indígenas de Cajabamaba-Chimborazo”, en *Ecuador Debate*, 8, 45-53.
- LENTZ, C. (1988), “Los Pilamungas en San Carlos” (167-196). PACHANO, S. (1988) (ed.), *Población, migración y empleo en el Ecuador*. Quito: ILDIS.
- LOMNITZ, L. (1975), *¿Como sobreviven los marginados?*. México: Siglo XXI editores.
- LOMNITZ, L. (1994), “‘El compadrazgo’, reciprocidad de favores en la clase media urbana de Chile” (19-46). LOMNITZ, L., *Redes sociales, cultura y poder; ensayos de antropología latinoamericana*. México: FLACSO.
- LORITE GARCÍA, N. (2002), “Medios de comunicación, inmigración y dinamización intercultural: algunas propuestas para la investigación-acción desde el Migracom”(449-455). GARCÍA CASTAÑO, J.F.; MURIEL

- LÓPEZ, C. (eds.), *Actas del III Congreso sobre la inmigración en España. Retos y alternativas*. Granada: Laboratorio de Estudios Interculturales, Vol.II.
- MALGESINI, G. (1998), (comp.), *Cruzando fronteras. Migraciones en el sistema mundial*. Barcelona: Icaria-Fundación Hogar del empleado.
- MASSEY, D.; ESPINOSA, K. (1997), "What's Driving Mexico-U.S. Migration? A Theoretical, Empirical and Policy Analysis". *American Journal of Sociology*, 102, 4, 939-999.
- MAURO, A.; UNDA, M. (1988), "Las migraciones temporales de los obreros de la construcción en Quito" (319-342). PACHANO, S. (1988) (ed.), *Población, migración y empleo en el Ecuador*. Quito: ILDIS.
- Ministerio del Interior de España (2001), *Anuario de Migraciones*. Madrid: Ministerio del Interior de España.
- PACHANO, S. (1988) (ed.), *Población, migración y empleo en el Ecuador*. ILDIS: Quito.
- PEDONE, C. (1994), "Illegal Settlements: Participation of the Population and Process of Legalization of the Land, Maipú, Mendoza, Argentina". *International Geographical Union, Regional Conference "Environment and Quality of Life in Central Europe: Problems of transition"*, Prague, publicado y editado en CD ROM.
- PEDONE, C. (2001a) "La 'otra' mirada desde mi condición de inmigrante extracomunitaria. Comentarios al artículo de Horacio Capel: Inmigrantes extranjeros en España". *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, [en línea] 85. [Consulta: 20 de març de 2001]. (<http://www.ub.es/geocrit/sn-85.htm>)
- PEDONE, C. (2001b), "Los medios de comunicación y la inmigración: la inmigración ecuatoriana en la prensa española". *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, [en línea] 94. [Consulta: 1 d'agost de 2001]. (<http://www.ub.es/geocrit/sn-94-43.htm>).
- PESANTEZ MAXI, L. (2000), *Envidia o pobreza. Desierto, río y tierras norteamericanas*. Cuenca: Gráfica Lituma.
- PORTES, A; SENSENBRENNER, J. (1993), "Embeddedness and Immigration: Notes on the Social Determinants of Economic Action". *American Journal of Sociology*, 98, 1320-1351.
- PRESTON, D. (1988), "Emigración rural y desarrollo agrícola en la sierra ecuatoriana (estudio de caso Guamote, Provincia de Chimborazo-1976)" (73-102). PACHANO, S. (ed.), *Población, migración y empleo en el Ecuador*. Quito: ILDIS.
- QUINTERO, R; SILVA, E. (1991), "Región y Representación Política en el Ecuador Contemporáneo (1939-1959) (29-88). QUINTERO, R. (ed.), *La cuestión regional y el poder*. Quito: Corporación Editora Nacional.
- RIBADENEIRA, J. C. (1987), "Reproducción y sectores populares: redes de intercambio en San Carlos Alto" (123-170). VV.AA., *Familia y trabajo en la ciudad andina*. Quito: CAAP.
- SUARÉS NAVAS, L. (1999), "La construcción social del 'fetichismo de los papeles': ley e identidad en la frontera sur de Europa". *Actas del VIII Congreso de Antropología Social, IV Simposio de Antropología Jurídica*. Santiago de Compostela.
- SUARÉS NAVAS, L. (2003), *Rebordering the Mediterranean. Citizenship and Boundaries in Southern Europe*. Oxford: Berghan Books.
- VELASCO, J. L. (1988), "Las migraciones internas en el Ecuador: una aproximación geográfica" (243-266). PACHANO, S. (ed.), *Población, migración y empleo en el Ecuador*. Quito: ILDIS.

2.6.1. Fonts periodístiques

- EL PAÍS, "Otro verano sin papeles en Totana", España, 16/08/1999.
- EL COMERCIO, "La regularización de ecuatorianos resulta más fácil que el resto de los inmigrantes", Ecuador, 03/09/2000.
- EL COMERCIO, "En Madrid la comunidad ecuatoriana cada vez es más conocida y apreciada", Ecuador, 06/04/2001.
- HOY, "La nueva Ley de Extranjería no facilita la vida de los ecuatorianos ilegales. Los riesgos de emigrar a España: la legislación mayores seguridades para ingresar al país", Ecuador, 15/04/2000.

EL COMERCIO, “*El éxodo de los ecuatorianos da vida a las agencias de viaje*”, Ecuador, 17/01/2001.

III. RELACIONS DE GÈNERE EN LES CADENES FAMILIARS EQUATORIANES EN UN CONTEXT MIGRATORI INTERNACIONAL

La participació de la dona com a primera peça de la cadena migratòria en el desplaçament de la població equatoriana a Espanya ha provocat el reacomodament dels vincles entre els gèneres i les generacions. Aquests canvis són crucials, ja que aquestes relacions determinen la supervivència i la qualitat de la vida familiar. Per això, l'expansió del treball assalariat femení és un fenomen econòmic que s'ha d'analitzar conjuntament amb les transformacions produïdes en les relacions de gènere (González Montes, Salles, 1995).

El nostre objectiu en aquest capítol és integrar en un mateix marc explicatiu els canvis econòmics i les transformacions de les formes de relacionar-se i pensar de les famílies migrants que busquen donar visibilitat a un entramat de situacions que, sovint, queden al marge en els estudis globals. El fet de centrar l'anàlisi no només en la dona, sinó en un context de relacions de poders familiars, permet un apropament a un punt de vista més ampli, protagonitzat per una infinitat de persones que conformen un àmbit de relacions socials que no només es redueix a la família sinó que s'estén a la comunitat de la qual formen part.

A més, en localitats petites, les cadenes migratòries que involucren en la migració grups domèstics extensos o que es reconeixen com una "família d'emigrants d'èxit", es diversifiquen en els llocs d'origen mitjançant vincles basats en elements materials i simbòlics. Els lideratges familiars que es poden assignar segons les posicions internes i externes al grup, comporten el prestigi adquirit per l'èxit de la migració. Aquest fet els atorga un cert poder que influirà en la selecció dels futurs migrants, en els quals es dipositaran una sèrie de recursos materials i socials, que establiran una verticalitat en els vincles de les xarxes migratòries tant en el lloc d'origen com en el d'arribada; evidenciada mitjançant pràctiques socials, econòmiques i financeres dels líders.

A partir de 1999, quan la crisi equatoriana genera la major afluència d'emigrants cap a Espanya, els grups domèstics involucrats en aquest flux migratori, bàsicament pertanyents a sectors socioeconòmics mitjans, han de prendre decisions que impliquen un canvi profund en les relacions de gènere mantingudes fins en aquell moment. Sí bé la majoria de les dones entrevistades s'havien incorporat al mercat de treball a l'Equador, aquest repte migratori redefinia la seva posició respecte a la manutenció del grup domèstic. Les primeres aproximacions en el nostre treball de camp a les causes que indiquen per què la dona és la primera peça de la cadena migratòria equatoriana, apunten a problemes econòmics i deutes impagables generats per la catàstrofe nacional i les expectatives de trobar feina a Espanya. Tanmateix, quan aprofundim en les entrevistes sobre una altra mena de causes referides, específicament, a les relacions familiars, afloraven conflictes amb la parella, amb els pares i ruptures matrimonials com a motivacions per emprendre el viatge. En la nostra investigació, aquests elements simbòlics tenen tant de pes com els elements materials. Així, el control que els homes de la família exerceixen sobre la dona es fan visibles, fins i tot amb una vehemència més gran, en el context de la migració internacional; generalment, els mecanismes utilitzats per legitimar el poder masculí es relacionen amb el control sobre la sexualitat, la tinença dels fills i l'enviament de remeses, fets que reflectirien l'exercici de la violència simbòlica.

D'altra banda, l'exercici d'autoritat entre els membres d'una mateixa família acordada en un principi, es modifica amb el transcurs del temps i per l'absència de la dona o l'home emigrant. Aquest fet té conseqüències diverses, per exemple, la verticalització de les relacions de reciprocitat preexistents entre mares, sogres, germanes i cunyades quan es tracta de la cura dels nens i la disputa pel rol de la maternitat i per l'administració dels diners. A més, la desintegració familiar és un fenomen força estès entre grups domèstics migrants equatorians, i aquesta situació es tradueix en la resignificació del projecte migratori inicial per decisió de la dona o de l'home en la conformació possible de nous grups domèstics.

3.1. La família com a espai de conflicte i negociació: asimetries de gènere dins de les cadenes migratòries equatorianes

Existeixen dos elements que han contribuït de manera negativa a l'hora d'utilitzar la família com a unitat bàsica d'anàlisi en la investigació sobre les migracions internacionals. Un d'ells és la gran influència que la teoria econòmica ha tingut en la investigació i la tendència entre els economistes a veure el treball com una activitat que pot produir uns ingressos; com que les activitats que tenen lloc dins de la família no són mesurables en termes monetaris han estat llargament ignorades. La conseqüència més greu d'aquest "oblit" ha estat la invisibilitat virtual de les dones com a persones productives dins la família i com a participants actives de la migració. El segon element és el punt de vista predominant segons el qual la migració internacional involucra una transacció entre estats sobirans i individus abans que entre estats i grups familiars (Zlotnik, 1995).

Tanmateix, la família és la iniciadora de la cadena migratòria que estimula i facilita l'accés al treball, i en el centre s'hi desenvolupen una sèrie d'estratègies per la supervivència i l'assistència dins del projecte migratori. El fet que la decisió de migrar sigui de caràcter familiar involucra, fonamentalment, la posició de la dona en el procés migratori.

Per això, la visibilització de les dones i dels nens dins del grup domèstic i com a part decisional en el joc de les relacions de poder ha permès centrar l'anàlisi en la família com un lloc de conflicte i negociació (Morovasick, 1984; Pessar, 1984; Whatmore, 1991; Gregorio Gil, 1998). Si assumim que les relacions que s'estructuren al voltant del grup domèstic són dimensions particularment rellevants per explorar les interseccions entre la dinàmica dels processos migratoris i les relacions de gènere, la família és un àmbit on, de manera privilegiada, es constitueixen i es reproduïxen les relacions de jerarquia i de desigualtat generades a partir del gènere, i juguen un paper substantiu en els projectes migratoris. Des d'aquesta perspectiva, dins del disseny i posada en marxa del procés migratori internacional, diversos membres de la llar poden tenir diferents interessos i preocupacions que no sempre s'expliciten mentre prenen decisions conjuntament sobre la migració i, fins i tot, alguns tot i no estar d'acord amb el projecte acaben cedint a canvi de participar en la distribució de les remeses.

A mesura que ha anat creixent l'interès per l'anàlisi de les relacions de gènere i generacionals, s'han esfondrat alguns mites creats com el que diu que el funcionament dels llaços familiars i de parentesc es basen, preferentment, en la solidaritat, la reciprocitat i la cooperació, premisses que es veïen reforçades quan l'enfocament de cadenes familiars i xarxes migratòries s'utilitzava en un sentit metafòric.

Com hem demostrat els migrants operen en xarxes socials, en les quals la família, tant nuclear com estesa, és fonamental. Els grups domèstics no es refereixen a una mera agrupació d'individus que gira al voltant d'una lògica col·lectiva; les llars no són internament indiferenciades i la migració obliga a redefinir el significat de pertinença al grup familiar en termes d'obligacions que donen drets, i el mateix passa en relació amb la comunitat d'origen.¹⁷

La presa de decisions sobre la migració involucra normes i valors relatius a la posició i jerarquia dels membres del grup domèstic i la divisió sexual del treball. L'assignació de les dones a les tasques domèstiques de cria dels fills i cura de la resta d'integrants, i la posició subordinada d'aquestes activitats en relació amb altres activitats socials i econòmiques, es basen en relacions socials construïdes històricament. La importància del grup domèstic per observar la relació entre gènere i migració resideix tant en la conceptualització de la unitat familiar on aquestes relacions de desigualtat es construeixen, com en la idea que els migrants i no migrants fan un ús actiu

---

¹⁷ Els grups domèstics sobrepassen l'àmbit restringit de les funcions de producció i consum; la xarxa de relacions de parentesc, amistat i veïnatge ens porta a vincular-los a la comunitat a la qual pertanyen. Les normes, valors i percepcions subjectes a representacions que circulen i s'intercanvien en el grup domèstic i en la comunitat penetren les relacions familiars (Salles, 1991).

d'aquestes desigualtats per donar resposta, en aquest cas la migració, a les diverses conjuntures econòmiques i socials (Kibria, 1990; Ellis, Conway, Bailey, 1996; Alicea, 1997; Hondgneu-Sotelo, Avila, 1997; Jones-Correa, 1998; Muñoz Aguirre, 2000).

Així, el fet que les relacions dins del grup domèstic facin que les dones emigrin o no, independentment de la seva posició en l'estructura socioeconòmica, constitueix, en certa mesura, una prova que aquest sistema funciona de forma autònoma, tot i que amb una interacció estreta amb el sistema econòmic global.

Respecte als canvis produïts en els grups domèstics equatorians no només s'han d'interpretar des del canvi de relacions entre gèneres, sinó dins de les aspiracions de la classe mitjana que representen, majoritàriament, les persones que han migrat a Espanya. En aquest context socioeconòmic, tot i que l'ampliació del rol de les dones en la producció ha repercutit en una millora en el seu estatus en l'esfera domèstica i ha incrementat la seva autoestima, els canvis que ha ocasionat la seva participació en el mercat de treball amb relació a tres nivells (autoritat dins del nucli domèstic, repartiment en les tasques domèstiques i control del pressupost) apareixen subordinats a la identitat primària com a mullers i mares i, fins i tot, en molts casos, aquest estatus es reforça (Pessar, 1984).

La majoria de les dones equatorianes entrevistades són professionals i gairebé el 90% treballa fora de la llar a l'Equador; per això, sostenim que l'emigració no trenca l'escenari social en el qual les dones són conceptuades, sinó que, almenys a l'inici, reforça els lligams de la dona al grup domèstic, perquè aquest apareix com la institució més valorada i apareix com un àmbit social de major autonomia i igualtat per a la dona respecte a la parella. En moltes ocasions, les anàlisis realitzades des d'una postura etnocèntrica no han tingut en compte que la posició simbòlica i econòmica de la dona es veu afectada tant si ella es manté davant del grup domèstic a la societat d'origen com si migra i assumeix la figura de sosteniment de la llar des de la societat d'arribada. La nova posició de la dona equatoriana des que decideix migrar fins al seu nou rol en un context migratori internacional entra en conflicte amb les estructures familiars mantingudes fins al moment.

La perspectiva de gènere ens permet treure de la penombra les dones com a subjectes d'inventiva, de creació i reformulació d'estratègies per encarar els canvis substancials que ha introduït l'emigració internacional en la vida social i material dels grups domèstics, i en l'exercici dels seus rols com a mares, mullers, sogres, germanes i cunyades. El grup domèstic constitueix una unitat complexa on es cristal·litzen els requeriments per a la reproducció generacional del grup —biològics, de socialització en els seus diferents aspectes...—i per a la reproducció dels cicles de producció i consum (Salles, 1991); també constitueix un escenari canviant durant el curs de la vida, en el qual se sintetitzen les relacions de gènere i generacionals, articulades amb els vincles més amplis de la vida comunal i social (D'Aubeterre Buznego, 1995).

L'anàlisi de les estratègies de les dones revela processos de negociació entre homes i dones i, a més, posa de manifest les dinàmiques de canvi en les relacions de gènere. Les transformacions socials, com aquelles implicades en la migració, sovint, comporten canvis significatius i oportunitats respecte dels recursos disponibles tant per a homes com per a dones (Pessar, 1984, Lamphere, 1987).

L'agudització de la crisi socioeconòmica equatoriana ha contribuït a emmascarar una sèrie d'elements simbòlics i d'ideologies de gènere que han incidit en la feminització del moviment migratori internacional cap a Espanya en el transcurs dels últims anys.

Una primera lectura que deriva de les entrevistes —quan les preguntes apunten a les relacions estructurals—és el problema econòmic, i el fet que moltes famílies opten per la migració de la dona, ja que la informació que circula per les xarxes fa referència a una demanda major de ocupacions femenines. Tanmateix, quan el grup domèstic pren la decisió d'embarcar-se en un projecte migratori internacional, no només hi influeixen els elements materials, sinó que comencen a aflorar les relacions simbòliques entre els seus membres. Per a la dona equatoriana viatjar, en molts casos, simbòlica acabar d'alguna manera amb una submissió a l'autoritat del

pare, germans homes i/o marit; a més, és una possibilitat de trencar amb les normes establertes des de les relacions de gènere dominades pels homes, els quals es regeixen per marcades asimetries en les relacions de gènere. Malgrat que aquest procés és molt llarg i conflictiu, no totes les dones l'avaluen com el començament de la seva emancipació. Quan el grup domèstic es troba constituït per un cap de família masculí visible, la dona per sortir ha d'obtenir el "consentiment"¹⁸ de l'home:

Darío mi marido, no sabía para nada que yo estaba tratando de convencer a mi hermana para migrar, sólo era algo mío entre ella y yo. Ya llevábamos 11 años de casados, cuando mi hermana me dijo vente, entonces, empecé una campaña con mi marido, con mis padres, con mis hijos, ahí internamente en el hogar para que me pudieran decir sí vete, bueno a Darío y a mi padre, que fueron las personas más duras de convencer después de haber pasado por lo de mi hermana. Logré la decisión de mi padre, de Darío, logré convencer a todo el mundo.

(Virginia, província de Loja, El Pindal, professora d'història i geografia, va migrar a Bèlgica, després a Madrid, actualment resideix a Barcelona, fa de treballadora domèstica externa)

Una tarde le digo a mi hermana me quiero ir a España pero voy a ver si mi papá me presta de lo que reciba de la jubilación para comenzar a hacer los papeles. Mi papá primero se negó, no mijita que qué vas a hacer, que vas sufrir, me pintó un marco negro. A ver, le digo, porque me quiere, pero aquí que hago, busco trabajo y no encuentro, quiero hacer esto y no puedo. Yo me siento con fuerzas para hacer algo por ustedes y lo voy a hacer, pero necesito que usted me ayude sólo prestándome una parte del dinero. Mi papá se cerraba, pasó unos dos meses de la conversación y mi papá al final me prestó 450 dólares para empezar mis papeles, pero hasta el último que no, que no y que no. Le dije si me quiere dar la bendición¹⁹ bien y sino no me la de.

(Aurora, província de Loja, El Pindal, psicòloga, resideix a Barcelona, fa de treballadora domèstica interna)

La mayoría de mis amigas han tenido problema porque han sido separadas del marido o son viudas o divorciadas, y están solas y tienen que sacar adelante a sus familias, pero también conozco a una amiga muy querida que ella lo consultó con su marido, que le costó mucho, pero por la misma situación del país ellos llegaron a ese acuerdo, y vino con el consentimiento de su marido.

(Ana, província del Guayas, Guayaquil, enginyera comercial, resideix a Barcelona, treballa de secretaria administrativa i treballadora domèstica externa)

Generalment la negociació del "consentiment" arriba a bon terme perquè l'home s'erigeix com el principal beneficiari ja sigui de les remeses o dels estalvis, fruit del treball de la dona per impulsar la migració masculina. A més, quan cal el permís masculí, en molts casos, significa que han de procurar els recursos monetaris necessaris i té l'autoritat per hipotecar, demanar préstecs o entrar en tractes amb els "chulqueros".

Tanmateix, les dones juguen un paper important en les estratègies per enfrontar-se a l'autoritat masculina del grup domèstic, sovint, compleixen amb un rol mediador recolzant i protegint les dones que estan en conflicte amb els homes en aquella família.²⁰ Per això, molts projectes

---

¹⁸ Preferim posar entre cometes el terme *consentiment* ja que no som aliens a la crítica d'aquest concepte. Reconèixer el consentiment com a tal anul·laria pràcticament tota la responsabilitat dels opressors i, a la vegada, la culpabilitat recauria sobre l'oprimida (Mathieu, 1991, citada per Bourdieu, 1999).

¹⁹ "Demanar la benedicció" és un costum arrelat en alguns països de l'Amèrica Llatina. A causa d'un procés accentuat i generalitzat de socialització religiosa de moltes d'aquestes societats no només es redueix al fet que els fills la demanin a pares, mares i avis quan diuen bona nit i bon dia, sinó també simbolitza el reconeixement de l'autoritat dels grans per recolzar i aprovar les decisions més importants al llarg de la vida.

²⁰ La meua convivència amb moltes famílies a l'Equador durant la meua etapa de treball de camp en diferents llocs d'origen, em va permetre conèixer i entendre els mecanismes que les dones utilitzaven per esquivar controls estrictes que els homes imposaven en relació amb sortides, horaris, comportaments en públic i companyies (controls que també requeien sobre meu per ser dona, solters i amiga de les dones del grup domèstic). Entre les dones s'organitza la sortida i es té tot a punt, mentre la mare en el moment que ho considera oportú negocia amb el pare i/o germans homes el permís, horaris i companyies. Aquest

migratoris de grups domèstics equatorians es porten a terme entre una xarxa preexistent, formada exclusivament per dones: mares, germanes, ties, cosines, amigues o veïnes molt properes en quant a llaços d'amistat. En un intent d'esquivar els controls imposats pels homes de la família, s'organitza el viatge, i quan la decisió està presa i els contactes establerts amb les dones ja immigrades, es comunica el projecte migratori a l'home i, d'aquesta manera, es negocia la manera en què s'aconseguiran els recursos. En altres casos, els homes en tenen coneixement quan la dona ja ha emprès el viatge.

Yo lo hice callada porque nuestra pareja no funcionaba casi. No le consulté, yo hice allá mis papeles y él no sabía, él era celoso por eso no confiaba mucho en él. Yo cogí, hice mis papeles y vine. Él lo que se enteró es a las cinco de la mañana, yo ya me iba a coger el avión. Me parecía que me podía poner problemas, que no me iba a dejar viajar y al último no podía hacer nada porque estaba todo pagado y sólo me podía dejar al aeropuerto. Bueno, a mi mamá tampoco le gustaba la idea, pero le insistí y ella me ayudó, porque también veía que allá no se hacía nada, y que cada vez crecía más una deuda que teníamos.

(Bibiana, província de Pichincha, Quito, comerciant, resident a Barcelona, fa de treballadora domèstica externa)

Aquesta nova posició de la dona migrant li imposa noves obligacions, principalment, si és ella la que manté des del lloc de destinació la seva família a l'Equador. Més enllà dels drets que pugui adquirir dins del grup de domèstic derivats de la seva aportació econòmica, després de saldar el deute la dona té l'obligació de "portar el marit"; a més de les dures condicions a les quals s'ha d'enfrontar en quant a la situació laboral i d'habitatge, pateix una pressió constant per part de la seva parella sobre els estalvis que ha de destinar perquè ell pugui venir a Espanya, i aquesta pressió s'exerceix mitjançant el control sobre la sexualitat de la dona i amb l'amenaça, que en la majoria dels casos no es compleix, d'emportar-se els nens de la llar dels avis materns.

Sí, mi esposo quiere venir, pero no puedo todavía traerlo, dice que se van a cerrar las fronteras, me dicen por ahí. Y hasta que me salgan los papeles ahí veré a mis hijos y no sé, no sé como... iré a tomarlo, sí, ¡me vendré de nuevo por mis hijos! Mi esposo me dice si vienes ya no te regresas, si vuelves a España es conmigo, ¡sino no! Él me decía vete, es por el bien de tus hijos, de tus padres, pero ya al tiempo, ya estoy 8 meses aquí, me dice me desespero, me vuelvo loco, no sé te pienso todos los días, a veces me vuelvo loco. Y él está solo...

(Consuelo, província del Guayas, Guayaquil, operària en una fàbrica, resident a Madrid, fa de treballadora domèstica externa)

Mi ex-marido ahora me dijo que no quiere venirse para acá, pero cuando va a verlos a mis hijos a la niña, que ya tiene 9 años, le dice Gabi cuando llame tu mamá dile que me mande dinero porque ella quedó en apoyarme, o sea no para venirse sino para... en otras palabras para mantenerlo. Y yo le sé decir a mi hija, no hija, no le hagas caso que él lo dice en broma, no mami él no lo dice en broma, él lo dice serio. Entonces yo hablé con él, le dije que haga el favor de no decirle eso a la niña, que si él quiere venir para acá que sufra como yo lo hice, que a mí nadie me dio las cosas gratis y que si él quiere venir para acá que haga lo mismo. Que yo por quien tengo que esforzarme es por mis hijos, mas no por otras personas, y ya pues mira estoy aquí trabajando porque mi vida en mi país con él fue una vida de perros.

(Dolores, província de Loja, El Pindal, comerciant, resideix a Barcelona, fa de treballadora domèstica interna)

Tanmateix, durant les entrevistes realitzades als homes –tant si es tracta d'homes que han estat primeres peces de la cadena migratòria o reagrupats posteriorment per alguna dona del seu grup domèstic—, aquests mostren un discurs basat, preferentment, en elements simbòlics, amb el qual intenten amagar els problemes materials que van motivar el seu desplaçament. Una de les explicacions que signa tot el procés migratori de l'home és que molts no aconsegueixen assimilar l'anonimat i la manca de poder que suposa inserir-se laboralment i social en la societat de destinació. D'una banda, no

---

exemple quotidià ens pot ajudar a dimensionar el llarg procés de negociació que comporta una decisió com la de migrar a un altre país.

només hi influeix entrar en feines precàries, sinó també patir discriminació i estar sotmès a diverses maneres de dominació ètnica i de classe per part del ocupadors i dins de les xarxes migratòries, com veurem en el capítol següent. D'una altra banda, en un començament, depenen exclusivament dels contactes i recursos monetaris obtinguts per la dona per a la seva supervivència a Espanya. Ambdues situacions sovint col·loquen els homes en una posició de subordinació econòmica a la qual no estaven acostumats.

En algunes entrevistes els homes explicaven com una fatalitat del destí o culpaven les seves dones del fet d'haver hagut de deixar enrere el prestigi social adquirit en els seus llocs d'origen i prendre la decisió de migrar. Molts testimonis d'homes equatorians comencen amb una minuciosa descripció sobre el prestigi social, també traduït, en alguns casos, en fama i èxit de què gaudien a les seves ciutats o pobles d'origen, però aquesta descripció obviava els problemes econòmics i laborals que els van impulsar a prendre la decisió de migrar. Els problemes econòmics personals apareixen immersos en un discurs impersonal que fa referència a la crisi socioeconòmica equatoriana i a la corrupció política. Els veritables motius pels quals en els seus grups domèstics es va optar per la migració s'invisibilitzen com una manera d'afrontar un possible fracàs. Així, si el projecte migratori no funciona com es va dissenyar en un principi, justifiquen la seva presència sota el pretext de passar unes vacances a Espanya o com una experiència de prova.

¿Cuando llegué? No lo tengo, serán cinco o seis años. ¿Por qué he venido? Conocí a una mujer sabes, la mujer se embarazó en Ecuador, y pues creo que los niños aunque tú no tengas la culpa, los niños no tienen por qué pagar la culpa de sus padres. Entonces yo vine por eso porque Julia estaba embarazada de mi primer hijo. Por eso vine porque de lo contrario no habría venido. He emigrado pero no desde ese punto de vista a buscarme el trabajo, ¿sabes? Estuve en Venezuela, en Colombia, en Perú, pero trabajaba en otro ambiente, yo soy actor. En Ecuador tenía un buen trabajo era técnico pedagógico, capacitaba a todas las madres maestras, capacitaba a todos los parvularios, daba clase en la universidad y en el municipio de Quito. Conozco bien todo el Ecuador, por eso porque capacitaba a las madres en todas las guarderías. Entonces situación económica para estar ahí, estaba bien, estaba muy bien, nunca he tenido problemas económicos, más bien la llegada y la persistencia de estar aquí es la familia, el niño, después el otro niño.

(Jeferson, província de Pichincha, Quito, comunicòleg i actor, resideix a Barcelona, treballa de fuster)

Bueno te voy a dar el historial de mi vida, soy de Baños del Tungurahua, Ecuador. La vida me ha tratado, pues, de lo mejor en Baños y puedo decir en el Ecuador mismo, soy artista profesional he hecho muchos dúos, tríos, como el trío "Los Príncipes del Ecuador", el dúo "Baños", la vida me ha ido dando..., también me lancé como político, lo cual pues es otra experiencia maravillosa, nací dentro de la política como presidente de la Junta Parroquial de Ulba, y así fui tomando escalas. Bueno, como decirte en esto de política, el comenzar como líder en el colegio mismo, presidente de las Ligas estudiantiles. Luego tuve que dejar, me fui con contrato de Texaco, viajé una Navidad a Colombia, ahí nos conocimos con mi señora actual y así fue, me casé y luego me dediqué a la mecánica, y me gradué en mecánico industrial y me puse un tallercito en buenas condiciones, un almacén de importaciones, un gabinete de belleza, una discoteca y una peña (lugar de reunión social con música folklórica). Bueno, eso es para decirte un poquito de lo que yo figuraba en Baños, tenía y se vivía bien. Lo que pasa que las circunstancias de la vida estaba... me fui de balde con unos señores con deudas de juego, era mucho dinero, por eso vendí lo que quedaba y nos vinimos con mi esposa.

(Jimmy, província de Tungurahua, Baños, petit empresari, en el moment de l'entrevista residia a Madrid, actualment resideix als Estats Units)

Yo soy titulado en la universidad en dos profesiones, en Administración de Empresas y la otra en Psicología. Como administrador de empresas yo trabajé en el Ministerio de Finanzas 16 años en niveles profesionales hasta la asesoría. Luego de un tiempo después de la renuncia, cuando ya las posibilidades de trabajo se cerraron... yo continúe haciendo, de alguna manera, formación de personas sabiendo que necesitaban, dar aunque sea conferencias gratuitas y empecé a hacer consultas gratuitas, yo vi que el país estaba totalmente ya terminado en el aspecto económico y tú ves que había posibilidades de salir y entonces dije, bueno... dos cosas: no tengo ya nada que perder y realmente voy de vacaciones. Ahora estoy trabajando de comerciante, quiero decir de

vendedor, ¿no?, estoy haciendo alguna labor aquí pero... con limitaciones.

(Leonardo, província de Pichincha, Quito, consultor de finances, resident a Madrid, treballa de venedor)

Quan hi ha una xarxa liderada per un home i consolidada en algun lloc d'Espanya, dins de les cadenes migratòries es propicia i s'impulsa la migració de la resta d'homes dels grups domèstics extensos, independentment de les conjuntures del mercat en el lloc de destinació, mantenint, aleshores, les relacions asimètriques establertes amb les dones del grup domèstic al lloc d'origen.

Como normalmente hacen las parejas allá en el Ecuador, la mayoría de parejas que yo sé es que se conversa y siempre el varón es el que decide el primero a probar suerte y ves así... el varón viene y ahí viene la mujer y después vienen los hijos. Se decide que venga el hombre porque hay un problema de celos, ese es el problema de por qué no vienen las mujeres. Es obvio, para cualquier cosa, la mujer dice me voy a otra ciudad y sabes que también puede ir el hombre, ¿quién prefieres?, que se quede la mujer allá y que se vaya el hombre, es así, yo creo que no sólo en Ecuador sino en todo el mundo, ¿no?

(Augusto, província de Pichincha, Quito, petit empresari, resident a Madrid, treballa de conductor en una cadena de supermercats)

Tant si els homes de la família van donar a les dones "el permís" per migrar, com si elles es van unir en una etapa posterior al lloc de destinació, les maneres de pensar respecte del que les dones "poden" i "han de fer", s'han de modificar per força; l'interrogant és si també s'estan minant les bases del model cultural de l'home com a principal proveïdor de la família i suport fonamental, sobre el qual es constituïen la seva autoritat i l'exercici de la direcció familiar.

3.1.1. Articulació de les cadenes migratòries equatorianes mitjançant relacions horitzontals i verticals

Malgrat l'heterogeneïtat que poden presentar les llars pertanyents a estrats mitjans, mitjans-baixos i baixos a l'Equador, destaca, sens dubte, una presència marcada de l'organització de la reproducció material i social, és a dir, una capacitat enorme per articular des de la unitat domèstica una trama complexa d'estratègies de supervivència mitjançant adaptacions singulars de vincles de parentesc proper, una utilització màxima dels recursos autogenerats i una disposició clara del grup domèstic a minimitzar els riscos futurs gràcies al disseny de xarxes d'ajuda mútua. Les xarxes d'intercanvi entre parents i veïns representen el mecanisme socioeconòmic que supleix la inseguretat social i la substitueix per un tipus d'ajuda mútua que pot, en alguns casos, transformar-se en reciprocitat (Lomnitz, 1975;²¹ Ribadeneira, 1987; Narotzky, 2002²²).

---

²¹ Larissa Lomnitz (1975) recupera la noció de xarxa d'intercanvi i en ressalta la funció econòmica i la dimensió social per analitzar les estratègies portades a terme pels migrants del camp a la ciutat, en la qual es constata la força i eficàcia de la funció domèstica.

²² Susana Narotzky (2002) seguint Polanyi assenyala com l'ajuda mútua es pot convertir en una pràctica de reciprocitat. L'ajuda mútua l'estableixen les parts com a objectiu concret (per exemple, recollir la collita) i s'extingeix l'obligació quan es compleix el que s'havia acordat: l'ajuda mútua és, en essència, un contracte implícit. La reciprocitat, en canvi, es refereix a un context social l'ordenament moral del qual produeix una sèrie d'obligacions que no s'extingeixen en el compliment de les expressions discretes d'aquestes obligacions (la reciprocitat filial, per exemple). Tanmateix, l'ajuda mútua sovint pot ser una expressió de reciprocitat, com també processos recurrents d'ajuda mútua poden institucionalitzar-se en l'ordre moral d'una societat o grup i poden produir reciprocitat.

A més, hi ha una capacitat d'estendre els vincles de parentesc reforçant els llaços veïnals mitjançant codis de parentesc rituals com el comparatge i el comaratge que, a la vegada, atorguen un sentiment de seguretat i pertinença a identitats col·lectives, presència de referents locals que guien les estratègies familiars (Ribadeneira, 1987; Salles, 1991; Lomnitz, 1994; Estrada Iguiniz, 1995; Gregorio Gil, 1998).²³ No obstant això, és imprescindible tenir en compte que el conjunt d'aquestes accions socials està orientat, però no determinat, per les condicions materials i simbòliques en les quals s'integra l'*habitus*²⁴ dels agents socials productors d'aquestes pràctiques. En aquest sentit, les diferències de gènere i la seva relació amb els esquemes d'obligacions mútues, ajudes, reciprocitat i sancions en l'àmbit familiar s'han d'analitzar segons les forces històriques que el reproduïxen, incloent-hi els conflictes i els desajustaments que posen en perill el compliment de normes socials existents (Larrea Killinger, 2002).

A la dècada de 1990, el cúmul d'aquests recursos socials es va reinvertir en els projectes migratoris cap a Espanya, tot i que la possibilitat d'una capitalització a l'estranger va convertir algunes pràctiques de reciprocitat en pràctiques econòmiques, les quals permetrien obtenir beneficis monetaris als membres del grup domèstic que es faria càrrec dels infants i de l'administració dels béns materials en el lloc d'origen. De manera que apareixen les primeres estratègies migratòries familiars, que atorgaran certa verticalitat als vincles socials dins de les cadenes migratòries.²⁵

Quan es produeix la migració, la responsabilitat més gran, en la majoria dels casos, recau sobre les dones. En les famílies equatorianes estudiades l'intercanvi de béns i serveis en l'àmbit domèstic presenta una divisió sexual clara i les diferències de gènere s'han construït socialment i simbòlica, d'una banda, per garantir l'ordre de les obligacions mútues i les ajudes que les complementen, així com, d'una altra banda, sancionar moralment la ruptura d'aquestes obligacions. En aquest sentit, si és la dona qui migra, ha d'assegurar el funcionament del grup domèstic durant la seva absència; i si ella és la que es queda al lloc d'origen ha de posar en pràctica estratègies de supervivència perquè se sap que, a causa dels deutes contrets, les primeres remeses triguen uns quants mesos a arribar. Per esmenar qualsevol de les dues situacions exposades, es dirigeixen, en un primer moment, a les relacions de reciprocitat entre dones que caracteritzen el funcionament dels grups domèstics en les nostres societats llatinoamericanes, principalment, entre aquells que van realitzar una primera migració, a

---

²³ Una llarga tradició en les ciències socials llatinoamericanes d'estudis empírics sobre la família camperola destaca la importància del treball realitzat pel grup domèstic en la parcel·la agrària. Així aquesta mena d'apropament recalca exactament la idea de l'existència i contemporaneïtat de famílies que no han perdut les funcions econòmiques i, en canvi, són aquestes funcions les que generen certes relacions organitzadores dels llaços familiars. Respecte a aquest tema es pot consultar Salles, 1991.

²⁴ Pierre Bourdieu (1991, 1997) amb la seva revisió de la noció d'*habitus* realitza una aportació valuosa a la comprensió de la reproducció i la transformació social. L'*habitus* és aquella mena de sentit pràctic del que cal fer en una situació determinada, és una capacitat infinita d'engendrar en total llibertat (controlada) productes, pensaments, percepcions, expressions i accions que tenen sempre com a límits les condicions de la seva producció històricament i socialment situades.

²⁵ Un estudi realitzat per científics socials de la FLASCO, amb seu a Quito, en comunitats del sud equatorià d'emigració massiva cap als Estats Units i Espanya, comproven a través de les dades obtingudes per un mostreig mitjançant enquestes que es tracta, en la majoria de casos, de famílies extenses, compostades majoritàriament per joves i adults majors d'edat i que són els joves, homes i dones entre 18 i 46 anys, pares i mares de família els que emigren. En cada família existeix un percentatge alt de persones majors de 60 anys i de nens, nenes i adolescents que no tenen relació amb la proporció d'adults joves majors de 19 anys. La disminució important de joves de 20 anys pot ser un indicador de l'edat d'inici de les sortides, especialment entre els homes. Respecte a aquest tema consulteu Herrera, 2002.

partir de la dècada de 1950, del camp a les ciutats de l'Equador (Lentz, 1985; Preston, 1988; Martínez, 1988; Pachano, 1988; Velasco, 1988, Farrell, 1988; Mauro, Unda; 1988; Carrasco; 1991; Radcliffe, 1996; Lawson, 1999). Això no obstant, és oportú realitzar algunes puntualitzacions que involucren les relacions de gènere i els canvis que la migració a Espanya ha introduït en els grups domèstics.

La capacitat creativa de les dones s'ha desenvolupat significativament amb la finalitat de buscar alternatives generadores d'ingressos, principalment, en l'economia submergida. En moltes regions de l'Amèrica Llatina, l'organització del treball dels grups domèstics ha entrat en crisi com a conseqüència de les crisis econòmiques experimentades. El repartiment del treball, en el qual l'home es constitueix en el proveïdor econòmic principal de la llar, cada vegada és menys reals, tot i que ideològicament la societat en el seu conjunt continuï mantenint l'home en aquest paper (Gregorio Gil, 1999).

Les dones prenen part en diferents estratègies generadores d'ingressos a la vegada que les compaginen amb el seu treball reproductiu dins del grup domèstic. La nostra observació participant ens ha permès comprovar que dins dels grups domèstics, les relacions entre les dones presenten una horitzontalitat més gran, la qual cosa està relacionada amb les tasques de reproducció que porten a terme des de sempre. En el cas dels grups domèstics constituïts només per dones des de l'inici en el lloc d'origen, han demostrat una capacitat significativa d'organització domèstica per generar ingressos, proveir els recursos necessaris per a l'activitat diària, la cura de nens i persones grans i les tasques domèstiques. Totes aquestes activitats les realitzen una xarxa de dones que intercanvien béns i serveis per assegurar el manteniment del grup domèstic. Aquesta compaginació de treball també es posa al servei del projecte migratori, i s'avalua la conveniència de migrar de les dones del grup domèstic i quines d'elles és més convenient que continuïn amb la seva activitat en el lloc d'origen. Com ja hem avançat, aquests recursos socials van ser els primers que es van posar en marxa a l'hora de dividir tasques reproductives en un context transnacional.

María cuando volvió de dar clases en el Oriente, también trabajó mucho aquí en Baños, se puso una cafetería, estaba muy bien, tenía buena clientela, en especial gente extranjera y a un tiempo un extranjero le propuso que le arrendara la cafetería, entonces le arrendó al señor y ella le dejó la cafetería con todo, con manteles, mesas, todo. Después se puso un negocio de helados, se compró un congelador grande y hacía ella misma los helados, galletas, tortas y los vendía aquí abajo en la entrada de la casa. Como se fue una de las compañeras a España, las mandó a llamar, primero a Rosario, pero ella tenía su profesión aquí, ella sí tenía el nombramiento de profesora en Baños. Entonces María dijo mejor me voy yo, cerró el negocito y así se fue a Madrid, dejándonos al chiquito para que nosotras lo cuidáramos.

(Pilar, província de Tungurahua, Baños del Tungurahua, mestra jubilada, ha tingut cura del seu nét i ha invertit les remeses de les seves filles que han migrat a Madrid i als Estats Units)

Cuando se migra siempre se hacen cargo las mujeres, siempre hay detrás una mamá, una tía o las abuelas, es muy raro que se hagan cargo los hombres, ellos van y les dejan los hijos a las abuelitas. Una compañera de colegio me decía Rosario, pues, vente que aquí hay trabajo. Estaba dispuesta a irme pero mis padres decía que para qué, que yo tenía mi profesión, entonces María me dijo me voy yo en tu lugar así se fue y nos dejó al chiquito. Ya va a cumplir 13 años, terminó aquí la primaria, ahora en la juventud mejor que esté con su madre en Madrid. Ahí lo dejamos en el aeropuerto de Quito y nos despedimos y se fue solito...

(Rosario, província de Tungurahua, Baños del Tungurahua, mestra d'escola secundària, va tenir cura, conjuntament amb la seva mare, del seu nebot des dels 6 anys, la seva germana bessona resideix a Madrid, i dues bessones més als Estats Units)

Yo trabajaba y en eso se enfermó mi mamá, yo dejé de trabajar para cuidar a mi mamá. Ahí ya se fue primero Isabel, aunque Mónica tenía la idea de irse antes que ella pero no fue posible por los

niños. Entonces se fue Aurora y después ya optó Dolores por irse, entonces allí ya hablamos que me los dejaba a los dos niños. Yo por ayudarla le dije que bueno, pero no era conciente de que la responsabilidad era tan grande ¡y bien dura!, sobre todo adaptarse al carácter de las criaturas, porque a ellos mismos les afectó bastante.

(Laura, província de Loja, Loja, mestressa de casa, té cura dels dos nebots, les seves dues germanes resideixen a Barcelona)

Malgrat l'horitzontalitat en les relacions entre dones, en alguns vincles de parentesc, existeixen estratègies orientades a obtenir recursos econòmics, per exemple, la cura de nens va passar a tenir un valor monetari en el projecte migratori. En els grups domèstics equatorians estudiats les relacions horitzontals i verticals s'entrecreuen, mentre que persisteixen lleialtats i actituds solidàries, també, es posen en marxa activitats remunerades pels membres dels grups domèstics, preferentment, extensos. A continuació il·lustrarem amb un exemple el que acabem d'exposar; si bé la futura migrant va fer un tracte amb la seva tia concretat mitjançant un enviament mensual que incloïa un salari més els diners necessaris per a la manutenció dels nens, d'una altra banda, la seva germana complia els rols de tia i ajudava en la criança de les seves nebodes mitjançant els vincles horitzontals familiars ja establerts.²⁶

Yo les dije a mi tía yo le pago a usted, porque mi hermana trabajaba en el Ecuador, entonces ella las veía el momento que llegaba a la casa nomás, yo le digo a mi tía que me las ve viendo ella que yo les mandaba dinero de acá para la comida, para todo lo que necesitaban. A mi hermana también le dije que me las ande viendo, siempre llamaba yo todas las semanas, mis tías se iban a verle. La más grande se quedó en el jardín de infantes y la pequeña se quedó de siete meses cuando yo vine, y cuando Fabián la trajo ya vino de año y dos meses.

(Josefa, província del Azuay, Cuenca, mestressa de casa, resident a Totana, treballa en una fàbrica de talla de pedres)

Això no obstant, els tractes acordats en el disseny del projecte migratori no sempre es mantenen, ja que l'arribada de diners comença a verticalitzar les relacions familiars i, sovint, les remeses no són invertides ni destinades als fins que els migrants disposen des del lloc de destinació. És freqüent que el cap de família visible en el lloc d'origen sigui qui distribueix, segons els seus propis interessos, els diners enviats des d'Espanya:

¿Se da el caso que tíos u otros parientes dispongan del dinero que se envía para los niños?

Claro, los tíos invierten menos, si le compran zapatos al chiquito, también para mi hijo, también para mi hija, entonces donde va a parar todo el dinero, todos los ahorros que mandan.

¿Ese tipo de gastos está pactado, es como un sueldo que le dan al pariente que se queda a cargo de los niños?

Claro, pero aparte del sueldo que se tiene, llega dinero para el guagua (niño), estrictamente para el guagua, una cosa es el sueldo que les pagan por cuidar a los guaguas, y otra cosa es el que llega para los gastos del niño. Total que eso también lo reparten.

(Natalia, dona d'un immigrant resident a Totana, província d'Azuay, Cuenca, actualment resideix a Cuenca amb els seus fills)

Ara bé, cal destacar que en aquesta recerca intensa de recursos socials i materials per estructurar el projecte migratori, les dones construeixen xarxes de reciprocitat que s'estenen a través de tota la geografia migratòria, per això, són unes de les principals articulacions del futur espai social transnacional que derivarà de la consolidació d'aquests projectes. Tanmateix, l'home, que també participa en la construcció d'aquest context transnacional, tendeix a fer-ho basat en la reconstrucció del prestigi social i en

---

²⁶ Les relacions en aquest context migratori internacional han posat de manifest que els vincles horitzontals i verticals no són excloents, com en el seu moment va plantejar Larissa Lomnitz en els seus estudis pioners (1994), en els quals sostenia que les relacions verticals excloïen els llaços horitzontals.

la recerca del reconeixement que pot obtenir dels familiars, amics i veïns a la comunitat d'origen.

3.2. Feminització del projecte migratori internacional: elements materials i simbòlics

A partir de la dècada de 1980 assistim a un canvi en la composició dels fluxos migratoris llatinoamericans tant cap a Europa com cap als Estats Units. Anteriorment, la migració havia sigut predominantment masculina; actualment, s'involucren noves zones d'origen, noves destinacions, formes diferents d'inserció en l'economia d'arribada i la incorporació de dones als corrents migratoris internacionals (Massey, Alarcón, Durand, González, 1991; González Montes, Salles; 1995; Escrivá, 1997; Gregorio Gil, 1998; Herranz, 1998).

Davant la diversitat de situacions que en un període tan curt ha provocat la migració equatoriana cap a Espanya, l'estructuració i la dinàmica dels grups domèstics, els patrons de conjugalitat i les maneres de portar a terme la cria dels nens han patit canvis, per tant, és necessari replantejar la relació de parella en un context transnacional. Aquest fet es relaciona amb alguns temes fonamentals, com el de donar un significat nou al valor atorgat al treball femení –ja que a la societat d'origen ha arrelat la idea que l'aportació que la dona realitza amb el seu salari només constitueix "una ajuda" i el treball de la dona és poc valorat (Narotzky, 1988; Larrea Killinger, 2002)-, posar en marxa mecanismes per controlar la sexualitat de la dona tant si migra com si es queda al lloc d'origen, redefinir els rols familiars portats a terme fins al moment i assumir els canvis estructurals que s'hi poden donar.

Amb l'arribada a Espanya, necessàriament, comença la construcció d'una altra sèrie de representacions socials que en un futur ajudaran a donar un significat nou al projecte migratori inicial, l'enviament de remeses, la responsabilitat dels fills, el retorn o l'establiment definitiu a la societat d'arribada (Goycochea, Ramírez Gallegos, 2002; Pedone, 2002; Ruiz, 2002).

Si bé existeixen efectes positius de l'apoderament de la dona²⁷ en el context de la migració internacional que enforteix la seva autoestima, tendeixen a millorar el nivell del benestar familiar, el nivell d'escolaritat dels fills i de les filles i tenen una influència major sobre l'administració de la despesa familiar, paral·lelament a aquests efectes positius, aflora el conflicte que es planteja amb el marit quan aquest es queda al lloc d'origen i ella, des del lloc de destinació, el proveeix de recursos i intenta controlar la despesa familiar.

En un context de crisi socioeconòmica com l'equatoriana que involucra l'augment dels costos per a la cria dels fills i els replantejaments que sorgeixen quan es conviu en un altre tipus de societat on és molt important el grau d'escolarització que aquests adquireixen, les dones més joves comencen a veure la conveniència de tenir menys fills.

Por ejemplo, lo veo en las mujeres que se han casado muy jovencitas y que ellas no han decidido sino que han sido empujadas. Hay muchas mujeres que vienen aquí y que sienten como una libertad aquí y se dan cuenta, y muchas dicen que si hubieran conocido esto antes que no se hubieran casado, ves eso es una búsqueda de algo, de querer desarrollarte... Un montón, son muy

---

²⁷ El terme *apoderament* prové del substantiu en anglès *empowerment*, que en català significa "donar poder" i "concedir a algú l'exercici del poder". L'ús dels termes *apoderament* i *apoderar* signifiquen acció i impliquen que el subjecte es converteix en agent actiu com a resultat d'un accionar que s'acordaria en cada situació concreta. Pel que fa a la discussió sobre adoptar el terme *empoderamiento*, en castellà, es pot consultar León, 1997.

valientes porque al estar viviendo un montón de años con hombres tan machistas, y de pronto dicen, ¡hala, me voy!, además porque de verdad que son machistas los hombres ahí, ¿eh? La mujer en la casa, claro, aquí cuando vienen aquí, es el paraíso, se van a las discotecas, a divertirse, allá no van. No sé, es como que ya no hay matrimonio, están juntos en el mismo lugar pero no hay relación, también hay muchas familias forzadas, porque las jovencitas allá si no quieres estudiar, te casas y tienes muchos hijos y no hay más. En cambio, aquí veo que tiene más oportunidades de seguir estudiando, hay muchas cosas para hacer, como que se desarrollan más las mujeres.

(Tamara, província de Pichincha, Quito, estudiant, resident a Barcelona, treballa en l'hostaleria)

Yo tengo 29 años, los tuve a los 19 años. Mi hermana ve las experiencias de nosotros y ellos tienen 23 años y no tienen hijos, a ellos les va bien.

(Sonia, província de Pichincha, Quito, mestra de parvulari, actualment resideix a Barcelona, fa de treballadora domèstica externa)

La percepció de dones i homes de la necessitat de "donar estudis" als seus fills és un dels aspectes que genera noves expectatives en el context migratori. Aquí es fan patents una vegada més les diferències de gènere: les dones migrants són les que majoritàriament fan al·lusió als avantatges que els seus fills i sobretot les seves filles poden tenir en la societat d'arribada pel que fa a serveis socials, especialment en l'educació. Algunes autores han denominat aquest procés com la "revolució de les aspiracions" de les dones,²⁸ tot i que elles pertanyin a la primera generació de dones migrants que segurament no aconseguiran sortir de la precarietat sociolaboral. Aquest procés es vincula a la possibilitat de superar l'exercici de la procreació que, a la vegada, significa la redefinició de la maternitat i de la relació de parella. Malgrat tot, aquest canvi comporta la possibilitat de conflictes entre alguns actors interessats en el control de les capacitats reproductives de les dones: l'Estat, la comunitat, l'Església Catòlica, membres de la família com el marit, la sogra i la mateixa dona.

Una vegada que la informació va començar a circular entre les xarxes sobre les escasses possibilitats laborals per als homes a les ciutats grans, principalment, entre dones vinculades per relacions de parentesc, amistat o veïnatge, la feminització del flux es va enfortir pel canvi d'opinió que elles mateixes tenien de la conveniència de la migració masculina. Algunes dones, davant la notícia que l'home "invertia" els guanys en alcohol i en altres dones, van prendre la decisió que en el grup domèstic seria ella la primera peça de la cadena, principalment, per assegurar-se que els deutes es cancel·larien en el mínim temps possible. D'altres van decidir redefinir el projecte inicial i migrar on eren els seus marits per "posar en ordre els comptes":

Francisco no envió nunca dinero hasta que yo vine a poner los puntos sobre las íes. Yo no te puedo decir, ¡qué bárbaro! recibí dólares del trabajo de mi esposo. Y como había tanta desesperación porque estaba solo llamaba mucho y eso era un dineral. Tengo cinco meses aquí. El estubo como cuatro meses solo, en ese tiempo yo no le vi ansias de superación como él decía. Además, como él sabía que yo allá disponía de dinero, no había ninguna desesperación. Ahora enviamos por mes a los chicos, aquí lo guardamos los ahorros en un banco porque allá se nos va el dinero, normalmente tú sabes que todo es número, ¿no?

(Adriana, província de Guayas, El Triunfo, professora de literatura, resideix a Totana, treballa en la cura de persones grans)

Un dels primers conflictes que afloren en les relacions de gènere és el canvi que principalment els homes observen pel que fa als rols construïts socialment: el rol de la dona com a mare, muller i mestressa de casa. Mentre que alguns homes veuen la inserció de la dona en el mercat de treball com un tret negatiu, les dones ho valoren en un sentit de projecció, com una manera per la qual podrien oferir als seus fills, sobretot si són dones, la possibilitat d'estudiar i d'aprofitar els beneficis de l'Estat del benestar europeu.

---

²⁸ María Eugenia D'Aubeterre Buznego (1995) en el seu estudi sobre comunitats mexicanes emigrants als Estats Units ha demostrat que s'està impulsant un canvi en les aspiracions. La possibilitat que les parelles joves emigrin juntes –un fet molt recent en aquest context migratori—i les pautes que operen de l'altra banda de la frontera, sens dubte, estan influïnt sobre la manera de pensar de les dones joves en quant a tenir menys fills i donar-los estudis.

Las mujeres salen a trabajar porque desean realizarse, sin embargo, su papel fundamental, este es un criterio muy personal, y es que necesitan y desean ser madres, entonces su primer papel es ser madres. Yo pienso que cuando los dos padres salen a trabajar los hijos quedan abandonados, y la consecuencia de las malas sociedades es exactamente de mal cuidado y una mala guía hacia los hijos, eso lo que pasa en este país (España), padre y madre salen a trabajar los hijos quedan prácticamente solos y se los ve muy agresivos, son diferentes, tienen una formación muy mal entendida en base en lo que en la televisión.

(Leonardo, provincia de Pichincha, Quito, consultor de finanzas, residente a Madrid, actualmente trabaja de vendedor)

Un altre entrevistat corrobora la posició que té l'home respecte al rol de la dona: ella ha d'estar dins de casa, abocada exclusivament a les tasques de reproducció i la seva inserció al mercat de treball només es visualitza en tasques "pròpies de dones" que constituïrien només una ajuda per a la família.

Tengo dos hijas que se han quedado con mi esposa. Allí la mayoría de nuestras esposas no trabajan, solamente ella hace el papel de madre, nomás... El problema radica en que igual el sueldo de una mujer no influye en nada, es sólo para una ayuda, que como aquí se saca algo, allá el trabajo de las mujeres no es bien remunerado. Mi esposa es maestra de belleza y no encuentra trabajo, y si quiere trabajar tiene que trabajar cuatro meses gratis para adaptarse al sistema, y que mis hijas estén solas en casa. Entonces yo no permito que mis hijas queden solas y que ella vaya a trabajar sin ganar dinero, entonces conversé con ella y es preferible que no trabaje.

(Mario, provincia d'El Oro, Machala, paleta, residente a Barcelona, treballava d'obrer de la construcció)

Aquest rol de mare i muller s'associa, a més, al seu període fèrtil com a dona. A mesura que la dona s'acosta als 40 anys s'acosta a la "vellesa", és a dir, a un llindar que es relaciona amb menys possibilitats de procrear. Una lectura realitzada des dels codis del masclisme llatinoamericà, ens indica que, d'una banda, es té la creença que quan la dona finalitza el seu període fèrtil perd la capacitat de sentir plaer sexual, la dona està "vella" i "ja no serveix". A l'Equador, és freqüent que a moltes dones, a partir d'aquesta edat, les abandoni el marit i aquest formi una nova llar amb dones més joves que, en la majoria dels casos, tenen l'edat de les seves filles.

Durant el nostre treball de camp, vam entrevistar dones de més de 40 anys, per a les quals aquest trencament en la seva vida afectiva i el desdibuixament dels seus rols com a mares i mullers, va ser l'impuls per prendre la decisió de migrar.²⁹ La necessitat de més independència, més llibertat econòmica i, fins i tot, més distància per començar una nova vida lluny de l'estigma social que suposa estar divorciada, fa que el projecte migratori sigui més individual, no obstant això, és poc probable que la dona es desentengui del grup domèstic format per fills, néts i pares.

Mi mamá se ha acostumbrado aquí, no piensa regresar, yo creo que le afecta mucho el divorcio a pesar de que fue hace tiempo por mucho que le he indagado en forma indirecta no piensa regresar. Ahora con su esposo actual, que también es ecuatoriano, se quieren quedar, están de acuerdo en seguir sus vidas aquí.

(Arturo, provincia de Guayas, Guayaquil, estudiant universitari, resident a Madrid, desocupat, reagrupat per la seva mare)

Yo llegué primero a Murcia, llegué hace 4 años, tenía un negocio en el Ecuador, tenía una ferretería y se vino abajo, aparte de eso mi marido se encontró a otra mujer, todo se me vino abajo, todo iba de mal en peor. Un día dije me voy de aquí, sin conocer a nadie, sin nada ¡y con 50 años!

---

²⁹ Creiem oportú destacar que algunes de les investigacions que es porten a terme a Espanya sobre el procés migratori equatorià insisteixen en elements simbòlics. Aquests resultats s'han aconseguit a causa d'un contacte permanent amb les xarxes migratòries i dins de les quals és necessari ressaltar la vinculació estreta que els investigadors mantenen amb les famílies migrants i amb les associacions de migrants equatorians. Respecte a aquest tema consulteu Fresneda, 2001; Pedone, 2002; Ruiz, 2002.

(Graciela, província de Pichincha, Quito, comerciant, actualment resideix a Barcelona, ocupada en el treball domèstic extern, va reagrupar la seva filla i la seva neboda)

Sabes que yo la verdad vine porque tuve una decepción muy tremenda que me llegué a divorciar y lo único que quise fue salir. Escuché que aquí era la vida muy diferente, bueno me vine para tratar de probar, a ver lo que pasa. Allá tengo cuatro hijos de 25, 17, 14 y 7 años. Una hija es casada y mis tres hijos varones están con el padre.

(Estela, província de Tungurahua, Baños del Tungurahua, mestra, actualment resideix a Madrid, fa de treballadora domèstica externa, va reagrupar el seu gendre, la seva filla i els tres fills nois, actualment tots els seus fills han tornat a l'Equador)

Altres dones molt joves emprenen un projecte migratori individual per causes alienes a les estrictament econòmiques, per exemple, un embaràs no desitjat del qual l'home no es fa càrrec, i no reben el recolzament dels familiars directes. "El viatge" es veu com l'única possibilitat de fugir de l'estima social que aquesta situació suposa:

Vine hace dos años y un poco más, tenía 24 años. Yo tenía que irme de la casa de mis padres y eso y no tenía nada para mí. Soy de Cuenca, de un pueblo del Sigsig, de ahí... Es que tengo una historia, ¿sabés?...

¿Contame lo que quieras siempre que te no sientas incómoda?

Bueno yo vine embarazada, claro y en mi familia no sabían nada, yo no quería avisar ni a mis amigos, no. No tenía familia tampoco aquí, vine de un mes de embarazo, entonces yo no le avisé a la mujer que estaba embarazada porque no me iba a dar el trabajo. Entonces cuando yo estaba cerca de 7 meses de embarazo yo le dije que estaba embarazada, ya estaba dispuesta a todo porque yo tenía mi pasaje de regreso, pagué la deuda... Le dije a la señora que estaba embarazada entonces se preocupó mucho y se quedó conmigo hasta el final del embarazo trabajé. Pero después con mi hijo ya no podía regresar y terminé en un hogar de acogida...

(Cecilia, província de Azuay, Sigsig, estudiant universitària, treballadora de comerç, resideix a Madrid, treballa d'ajudant de cuina en un restaurant)

Aquesta feminització del flux migratori equatorià cap a Espanya ha visibilitzat els controls sobre la sexualitat de la dona i el seu comportament "moral" a la societat d'arribada; aquests mecanismes de control els exerceixen homes i dones que configuren els vincles establerts entre les dues societats i adquireixen fluïdesa gràcies a la velocitat de la circulació de la informació entre les cadenes i les xarxes migratòries.

3.3. La negociació de rols familiars: mares, àvies i la cura dels infants

Les responsabilitats múltiples que han d'assumir els membres del grup domèstic que es queden al lloc d'origen inclouen prendre la direcció de la llar, situació que genera tensions en la convivència i fa visibles noves relacions de poder i coacció que involucren tant la tinença i l'autoritat sobre els fills com el pagament dels deutes i l'enviament de remeses.

Un aspecte poc estudiat dins dels moviments migratoris internacionals es refereix al cost emocional d'aquests processos; des del punt de vista de les dones, però, aquest és un punt fonamental per a l'avaluació que fan de la seva qualitat de vida i li atribueixen, fins i tot, influències decisives en els processos de malaltia que elles i els seus fills pateixen. Hi ha un cost emocional de la migració en la família que també recau sobre el reacomodament de rols entre els diferents membres del grup domèstic, específicament, en aquells en qui es delega i aquells que assumeixen els rols de maternitat/paternitat.

El nostre treball de camp va revelar una multiplicitat de situacions. La majoria de les dones entrevistades tenien fills que havien deixat a càrrec de les seves mares, germanes i ties, i en menys casos, de sogres i cunyades. Tot i que també trobem alguns casos de mares solteres molt joves i en què l'home no havia assumit la paternitat i havien sigut els pares d'ella els que havien criat el fill.

Tengo un hijo de 7 años pero mi padre dice que es tu hijo porque lo pariste no porque lo criaste

(rialles), y es verdad tengo mi niño de 7 años pero yo nunca me he preocupado porque siempre me he dedicado a estudiar y nunca he tenido tiempo para mi niño. Mira tenía 19 años y no me casé, mis padres me apoyaron en todo, me dijeron tú vas a estudiar. Lo criaron como hijo suyo, ahora él sabe que yo soy su mamá pero le dice mamá a mi mami. ¡Ay, no! ¡Qué sentimiento!, cuando uno no le puede decir a los hijos que le llamen madre ya no se puede hacer nada.

(Joana, província de Pichincha, Santo Domingo de los Colorados, estudiant universitària, resident a Madrid, fa de treballadors domèstica externa)

Yo veía que allá lo que trabajaba no me alcanzaba para mí y mi hijo, entonces decidí venirme. Bueno, mi hijo tiene 15 años y ha vivido casi toda la vida con mi madre, yo vivía sola.

(Fanny, província de El Oro, Machala, treballadora domèstica, resident a Madrid, fa de treballadora domèstica interna)

En altres casos, hi ha situacions traumàtiques perquè moltes dones migrants senten que el viatge els ha fet perdre el rol de mares, la qual cosa involucra no només el desafecte, sinó també el trasllat de l'autoritat materna cap a àvies i ties que, després, costa molt de recuperar, principalment quan els nens són reagrupats al lloc de destinació, ja que desapareix el substrat afectiu de famílies extenses i s'han d'adaptar a un medi aliè i, en un principi, hostil, amb pautes de convivència diferents tant a la llar com a l'escola.

Cuando estaba aquí me quería regresar por mis hijas, que me daban mucha pena, que quedaron muy pequeñas, en manos de mis tías, de mi hermana pero ya no era como estar viéndolas yo misma. El reencuentro me costó con la pequeña, pero con la mayor no. Con la pequeña cuando mi marido le fue a traer vino y yo me fui a encontrarles en Murcia, ella estaba en sus brazos, entonces cuando yo le quise coger y no me reconoció y no quiso, se puso a llorar y ella no quería venir a mí. Y cuando llegamos aquí en el piso, igual no me seguía y todas las noches lloraba porque estaba acostumbrada con mi hermana. Yo le decía a mi hermana no le vengas a ver hasta que se acostumbre conmigo. Así poco a poco fue adaptándose conmigo pero hasta ahora le sigue mucho a ella, no es de seguirme a mí.

(Josefa, província d'Azuay, Cuenca, mestressa de casa, resident a Totana, treballa en una fàbrica de talla de pedres)

En la majoria de les societats llatinoamericanes s'és dona en la mesura que es compleix amb el destí de ser mare, la qual cosa atorga una meta i un sentit a la vida femenina, i en el qual se suposa que les dones troben satisfacció emocional i seguretat econòmica. Des d'aquesta concepció, que és dominant a l'Equador, la maternitat és font de valoració social, autoestima i poder relatiu per a les dones. Aquest punt de vista ens ajuda a entendre les conductes reproductives de les generacions més grans, així com els conflictes íntims que suscita entre les joves que ara s'enfronten a la possibilitat de migrar, tot i ser mares, o de limitar el nombre de fills que desitgen tenir.

La migració cap a Espanya ha establert un precedent al país andí que no s'havia observat en altres fluxos migratoris internacionals com el dels Estats Units, moltes mares van deixar els seus fills molt petits, de mesos i alguns acabats de néixer. Algunes vegades, el fet que les àvies i les ties assumeixin la cura dels infants no significa que estiguin d'acord amb el viatge de la dona, en aquests casos, la migrant rep un judici sancionador de la resta de dones del grup domèstic al qual pertany.

Per això, en el cas que la dona sol·liciti el recolzament d'alguns dels integrants del grup domèstic, s'haurà de supeditar al que estableixin la resta de membres de la família extensa; així, es veuen obligades a delegar en una altra dona el control d'activitats que són elements fonamentals dels seus rols de muller i mare, i aquest és un dels àmbits on comencen a perdre poder, principalment, en l'afecte dels fills i en l'administració dels diners.

Cuando Darío llegó a Madrid, fue la segunda luna de miel, y yo quedé embarazada, yo cuando ya

no tuve la regla, teníamos deudas todavía para pagar, él no trabajaba. Pero era la cosa que empezábamos, con deuda y recién llegado... cuando yo di a luz, dijimos mejor lo enviamos con mi familia a Ecuador y trabajemos dos años bien trabajados y con eso solucionamos y nos traemos a todos los niños. Entonces tomamos una decisión muy fuerte, de mandar a Rodrigo con mis padres, sólo tenía dos meses. Estaba dándole de lactar, y lo llevó una amiga de nosotros. Mi mamá me dijo que sí, ella tenía a los dos más grandes también. Cuando salimos del Ecuador, July se quedó con la hermana de Darío, en Cuenca, pero se extrañaban muchísimo entre hermanos y regresó otra vez al pueblo, en El Pindal y se quedó otra vez con mis padres. Luego cuando regresamos, Rodrigo no quería saber nada de nosotros, no nos conocía para nada. Ya tenía dos años cuando regresamos, no quería dormir con nosotros, cuando llegamos lloraba mucho. Las figuras para él eran mis padres, hasta que logramos conquistarlo de las mil maneras. Después salimos del pueblo y nos fuimos a la ciudad, a Loja, ahí Pablo ya empezaba a pertenecernos a nosotros.

(Virginia, província de Loja, El Pindal, professora d'història i geografia, actualment resideix a Barcelona, fa de treballadora domèstica externa)

A mesura que s'ha consolidat el procés migratori cap a Espanya, les dones emigrants han anat construint un nou tipus de maternitat: la maternitat transnacional. Quan les dones ja establertes a Espanya comencen a valorar un retorn possible o l'assentament definitiu, els costos emocionals i econòmics derivats de la seva relació amb els fills són els primers elements que tenen en compte.

Generalment, tant en el disseny com en la posada en marxa del projecte migratori cap a Espanya, les persones grans i infants i adolescents són exclosos de la presa de decisions, la majoria es queden sols als lloc d'origen i han d'afrontar els canvis i les conseqüències materials i afectives de les decisions migratòries, en el primer cas, dels seus fills i en el segon cas, dels seus pares.

3.3.1. Les àvies: mares "primerenques" en la vellesa

En les societats llatinoamericanes, el paper fonamental que compleixen les àvies en la consolidació i reproducció dels grups domèstics extensos no és nou. Sobretot, quan va començar la migració femenina del camp a la ciutat, elles es van fer càrrec dels néts, a la ciutat eren les que asseguraven la criança dels infants mentre les dones joves s'incorporaven al mercat de treball. A la dècada de 1990, moltes investigadores feministes en els estudis relacionats o no amb la migració recalquen el rol de les àvies en l'estructuració i supervivència dels grups domèstics (Grasmuck, Pessar, 1991; Gregorio Gil, 1998).

A la dècada de 1970 i 1980 durant la migració equatoriana, eminentment masculina, cap als Estats Units, les àvies també van ser els puntals de famílies que actualment constitueixen pobles rurals només habitats per dones i nens. Tanmateix, el seu rol adquireix noves connotacions en l'escenari de la migració dels anys noranta cap a Espanya. El procés de feminització del flux migratori ha convertit les àvies, de nou, en mares quan ja creien que la seva funció s'havia acabat. Al principi de la migració en cada grup domèstic la majoria de les àvies estaven acompanyades per filles o joves que asseguraven una repartició de les tasques; ara bé, en el moment que cada una de les cadenes familiars va adquirir la seva pròpia dinàmica, les àvies es van anar quedant soles a càrrec dels nens.

Yo me fui a Baños a vivir con mi abuelita, y luego evacuamos y yo trabajé en una escuela. Siempre viví con mi abuelita desde que me separé no con mi mamá. Así pude, pues, subsistir un poco de tiempo. Ella cocina en nuestro restaurante, ahí sólo trabajamos familia, mi abuela tiene 70 años. Ahora le deposito los ahorros en una cuenta a mi abuelita, ella ahorra el dinero. Ella pasa en Ambato de lunes a viernes en un departamento que tengo arrendado cuidando a mi hijo, y sábados y domingos baja al restaurante porque ella no puede dejar de trabajar...

(Mabel, província de Tungurahua, Baños del Tungurahua, mestra, resident a Madrid, actualment ha tornat a l'Equador)

D'altra banda, quan es pregunta a les dones sobre el grau de responsabilitat que els pares adquireixen quan és la dona qui ha migrat, la majoria confirma que la criança dels nens es realitza, gairebé exclusivament, mitjançant una xarxa de dones, a l'home l'associen fora de la llar, amb problemes d'alcoholisme i amb l'abandonament de dones i fills.

Yo ya me había olvidado como se criaban los hijos, es más, nunca los crié, yo trabajaba en el almacén que tenía en mi casa y pagaba para que me criaran a mis hijos. Pero cuando mi hija migró y a los pocos meses su esposo, me dejaron a los dos más grandes, después se los llevaron. A los años cuando Virginia tuvo al Pablito, me lo trajeron tiernito de dos meses, ¡ah! Era como empezar de nuevo. Busqué a alguien que me ayudara, una señora de 50 años, cuando se me fue, me busqué a una más jovencita.

(Doña Yolanda, El Pindal, província de Loja, mare de dos filles que van migrar, una a Bèlgica i l'altra a Espanya, va criar els tres fills d'una d'elles)

No se ha visto esos casos, nomás siempre se quedan con las abuelas, el hombre está aquí pero los niños se quedan con la abuelita de parte de la mamá, el hombre no es para los niños, raro es el hombre que sea hogareño. Aquí los hombres toman bastante, de todas las edades, no tienen para nada pero para el trago y las mujeres tienen, por ejemplo, mi yerno es así, desde muchachito llegaba a dormir a la madrugada.

(Doña Nora, província de Tungurahua, Baños àvia a càrrec d'una néta de 7 anys, dos filles han emigrat a Barcelona)

Cuando se queda el padre con los hijos, los que realmente se hacen cargo son los abuelos por parte de la madre, y como el padre se dedica a la borrachera pues los hijos están abandonados, raros son los casos en que los padres siguen y cuidan a sus hijos, esos casos poquísimos.

(Natalia, dona d'un immigrant resident a Totana, província d'Azuay, Cuenca, actualment resideix a Cuenca amb els seus fills)

A causa d'aquesta situació d'irresponsabilitat masculina, la manutenció dels nens, en la majoria de casos, queda a càrrec d'aquestes dones. Moltes continuen generant ingressos amb vendes ambulants de roba o menjar casolà o petits negocis de venda d'articles de primera necessitat als seus habitatges, ja que les pensions i jubilacions dels fallits sistemes previsionals llatinoamericans no els permeten la subsistència; a més, quan el viatge s'ha organitzat mitjançant els "chulqueros", les primeres remeses han d'anar destinades al pagament del deute i, així, evitar perdre els pocs béns familiars: habitatge, terrenys, cotxes, negocis.

Les àvies i les seves activitats múltiples de reproducció s'han convertit en negociadores a diferents nivells; actualment, a l'Equador, són en bona part les encarregades de negociar la pressió que exerceixen alguns homes sobre les seves dones perquè els gestionin i financin el viatge a Espanya, o per la destinació de les remeses. Aquestes pressions es realitzen mitjançant l'amenaça d'emportar-se els fills de la llar dels avis materns. A més, són les que fan front als creditors dels deutes dels fills emigrants i expliquen als nens perquè els seus pares no són amb ells.

En l'àmbit públic, són les que es van sumar a les manifestacions a les principals ciutats equatorianes que van organitzar algunes associacions de migrants en favor de la legalització dels "sense papers" a Espanya, amb la contrareforma de la Llei i l'Acord bilateral entre Espanya i l'Equador el gener de 2001.

En el moment que les dones joves de grups domèstics extensos comencen a migrar en cadena, els fills de diferents grups domèstics nuclears han de conviure a la llar dels avis o de les àvies i aquesta situació genera problemes d'adaptació greus.

Dels testimonis es desprenen una preocupació principal, ja que tant nens i nenes com adolescents

afectivament consideren els avis com els seus pares, però en molts casos no hi reconeixen l'autoritat materna i paterna, i enfront d'aquesta situació afloren conflictes generacionals, principalment, al voltant dels permisos i els estudis.

La nena se acuerda de la mamá y cuando se enoja dice que se va a ir donde la mamá y también es bastante dejada para la escuela y dicen que es problema porque la mamá está lejos. Los maestros dicen que tengo que tenerle paciencia porque el problema es que está lejos la mamá, es bien dejada, no le hace caso a uno que le decimos que haga los deberes, además como uno no se sabe el estudio de ahora, entonces se espera la voluntad de ellos...

(Doña Nora, província de Tungurahua, Baños, àvia a càrrec d'una néta de 7 anys, dues filles i dos fills han emigrat a Barcelona)

A l'Equador no hi ha xifres que ens permetin conèixer quantes són, però en aquest moment les àvies són les responsables de portar endavant grups domèstics nombrosos; tenen moltes estratègies per exercir de mediadores múltiples ja que són les primeres que van patir les asimetries de gènere.

3.3.2 Els fills i les filles de la immigració

En les últimes dècades, algunes investigacions han demostrat que els efectes de la migració de les mares en els infants que resten al lloc d'origen són complexos i variats. La idea que les dones són les responsables principals de la socialització dels infants encara està molt arrelada i, al mateix temps, aquestes dones tenen dubtes sobre la migració i estan disposades a acceptar la responsabilitat dels efectes negatius que la seva absència pot tenir sobre els seus fills (Dias, 1989; de Brujin, 1992).

En la majoria de casos, nenes, nens i adolescents queden al marge de les decisions que prenen les persones grans dels grups domèstics que s'involucren en un projecte migratori internacional; aliens a la seva voluntat són obligats a traslladar-se, a viure amb parents i a reconèixer-los una autoritat sobre ells que fins en aquells moment no tenien, són separats dels seus germans i incorporats a altres nuclis. D'aquesta manera, queden immersos en un projecte que afecta integralment la seva vida, ja que molts d'ells han patit migracions internes abans de ser reagrupats pels seus pares a Espanya. Moltes vegades, es converteixen en elements de negociació entre els pares, així, aquestes tensions generen una pugna pel poder que té una carrega més simbòlica que econòmica.

Lo peor es que mis hijos estaban separados, uno estaba con mi hermano y la otra estaba con la tía. Entonces a veces se peleaban entre las familias y no les dejaban verse, y a nosotros que mira que esto pasa con los niños, era un suplicio aquí, hicimos todo lo posible de recoger dinero aquí y los trajimos.

(Janine, província del Tungurahua, Baños del Tungurahua, perruquera, resident a Madrid, treballa d'ajudant de cuina en un restaurant)

Es donen casos en què els fills han d'afrontar en solitari el cost emocional, social i econòmic de la migració dels seus pares. En aquest sentit, han de teixir la seva xarxa social al lloc de destinació per sobreviure, sobretot si l'abandonament es produeix en ciutats grans, com ho il·lustra l'exemple següent:

Mi papi dijo yo me voy y nos dejó solas, un varón mayor que se casó y cuatro chicas solas con un niño pequeño. Yo tenía 20 años, mi hermana tenía 18 y mi otra hermana tenía 14 años y mi hermanito de 6 añitos, nos dejó solas... porque decía tu mamá está allá fatal, así que yo me voy. Nosotras pasamos horrores y peripecias en el Ecuador solas, ¿eh?, vivíamos de mi sueldo porque soy profesora y ya te digo que empecé a trabajar muy joven, por las tardes estudiaba yo en la universidad y con ese sueldo nos manteníamos como podíamos porque teníamos que pagar alquiler del departamento que nos dejó alquilando... luego vivíamos también un poco de lo que los enviaba mi papá y mi mamá y aparte también vivíamos de la caridad de la iglesia. El padre de la

parroquia, yo siempre he sido catequista de ahí, y había veces que de verdad hasta que yo cobre no teníamos, ¿eh?, entonces el padre se llevaba muy bien conmigo y él supo que nos quedábamos solas, y el padre una vez dijo la están pasando fatal, no te preocupes que lo que recoja de limosnas en la misa, es para ustedes y era así recogía las limosnas de la iglesia y todo era toma Nora ves y compra algo, has compras de lo que sea, o sea que nosotras lo pasamos fatal estando solas allá.

(Julia, província de Pichincha, Quito, mestre, resident a Barcelona, treballa en l'hostaleria)

L'enyorança, en molts casos, es transforma en substitució de les figures maternes o en una insensibilitat afectiva; aquesta situació s'agreuja quan dins dels grups domèstics hi ha conflictes preexistents a l'emigració. Els fills es converteixen, llavors, en elements de negociació entre els membres de la família que determinaran en un futur les decisions que adolescents i joves poden prendre en relació amb a la seva pròpia migració:

Bueno, para mí todo giró 180 grados cuando mi mamá se fue, yo con los 16 años recién cumplidos me encontraba en una etapa en la cual necesitaba preguntarle muchas cosas, pedirle muchos consejos. Mis padres estaban separados, yo no había valorado a mi madre en un sentido global solamente creí que la necesitaba para ciertas cosas, pero cuando sentí ese vacío profundo, cuando regresaba a su casa necesitando un abrazo y sabía que ella no estaba, fue muy difícil para mí, afortunadamente estaba mi padre que me ayudó mucho y pude superarlo aunque creo que no del todo aún. Después cuando tenía 21 años migré a Barcelona para estar con mi madre pero luego de un año regresé al Ecuador, la decisión la tomó mi familia aquí, mi padre y mi tía, ellos simplemente no se acostumbraron a que la guagua (niña) viviera en otro país libremente y, además, no le quieren mucho a mi mami, así que de un día para otro me mandaron el pasaje y aquí estoy de vuelta en Quito.

(Claudia, província de Pichincha, Quito, estudiant universitària, 23 anys, la seva mare va migrar a Totana i després a Barcelona, actualment ha tornat a Quito, va viure un any a Barcelona reagrupada per la seva mare)

La realitat dels fills dels emigrants a l'Equador és una preocupació que ha transcendit els límits de l'àmbit familiar. S'estan registrant problemes greus respecte a la seva socialització, i la desintegració familiar i, en alguns casos, l'abandonament han desdibuixat els rols i ja no reconeixen el principi d'autoritat en els seus tutors. Els nens han començat a donar un significat nou als llaços afectius amb les seves mares per les remeses; així, mitjançant els diners que comencen a arribar regularment, poden aconseguir objectes de consum que abans no estaven al seu abast; alguns negocien l'afecte amb els seus progenitors pressionant per aconseguir objectes de consum com ordinadors, roba, bicicletes, televisors i joguines sofisticades. En aquest sentit, els canvis d'hàbits, la falta de pautes de conducta dins de l'àmbit familiar i una llibertat més gran per gastar un diners que fins aleshores no havien manipulat, ha repercutit en el seu comportament tant a l'escola com a la resta d'espais de socialització.

Claro, renuncian a todo hasta que se los llevan, es terrorífico, los chicos aquí como que no tienen... no sé en qué piensan, pasan vagando, vegetando, eso diría yo. Van a los locutorios y hablan mándame plata o sino no te escribo. Hacen mucho chantaje emocional. Y piensas toda esta ilusión de los padres, los papás creen que la solución está en darles cosas, mándame una cámara, le mandan una cámara, mándame zapatos, ahí van los zapatos, y eso no es lo correcto, lo correcto sería es que hasta cierta edad siempre se les de lo necesario, con vigilancia, pero los que vigilan deben ser absolutamente honestos. Porque también hay casos que se van tanto la mamá y el papá hacen todos tus esfuerzos para enviar todo para lo que necesita el niño, vamos a ver, ¿quién se ha beneficiado? ¿Y en qué condiciones está el niño?, por eso es un error dejarlos a los niños, sin la vigilancia de alguno de los dos padres.

(Natalia, esposa d'un immigrant resident a Totana, província d'Azuay, Cuenca, actualment resideix a Cuenca amb els seus fills)

Les dones juguen un paper actiu en la cura i la inserció dels nens a la societat i a l'escola. Durant el nostre treball de camp a l'Equador, vam tenir l'oportunitat de mantenir una reunió amb el director i el cos docent de l'escola Maldonado, de la ciutat de Baños del Tungurahua on la migració cap a Espanya ha sigut massiva. Els contactes estaven constituïts per una cadena familiar de dones que eren professores (tant la que havia migrat a Madrid com la germana i la mare, a aquestes últimes se'ls havia deixat el càrrec del nen. En general, els professionals de l'educació veïen la migració amb una preocupació extrema, ja que, en molt poc temps havia generat un procés irreversible de desintegració familiar.

Els mestres entrevistats coincideixen que el grup domèstic es veu més afectat quan és la mare la que migra. En aquest cas, el rendiment escolar disminueix i augmenta vertiginosament la deserció escolar, els nens i les nenes es tornen més retrets, agressius o tímids, comencen a tenir problemes greus de conducta i perden capacitat de concentració. Existeix una constant que és la disciplina a l'escola, que s'agreuja quan infants i adolescents queden a càrrec dels seus avis, fonamentalment de les seves àvies, les quals no aconsegueixen imposar autoritat i la manca d'estudi, horaris i canvis d'hàbits també es traslladen a l'escola. Això no obstant, les opinions dels professionals coincidien que quan era el pare qui era fora, el rendiment seguia igual i, fins i tot, no afectava la conducta dels nens.

Una de les cadenes migratòries reconstruïdes a Barcelona, mostra, mitjançant el testimoni de la filla gran del grup domèstic, la magnitud dels conflictes i problemes que han d'afrontar els adolescents que assumeixen la direcció familiar i la criança dels germans petits:

Ya te digo que se trajeron a los pequeños y entonces yo me fui a vivir sola, mi hermana que quedaba vivía con mi abuela, y yo me independicé y me fui a vivir sola en un departamentito pequeño porque el sueldo que tenía nos alcanzaba para salir de donde estaba. Ahí ya empecé yo a seguir trabajando, mis padres, algo nos enviaban, ya con los pequeños en España era una alivio para nosotras y solas un poco mejor, ¿no? Mejor en el sentido que íbamos más desahogadas económicamente, pero emocionalmente fue fatal. Nosotros en ese tiempo cuando mis papás nos dejaron no teníamos ese tiempo para ir a la discoteca, lo normal lo que las chicas hacen salir, estar con gente, porque nosotras nos convertimos en mamás de mis hermanos, entonces no aprovechamos la juventud, esa adolescencia que se puede decir de salir y tal, yo me dedicaba a trabajar, a las clases de la universidad, a mis hermanos y eso pero cuando se trajeron a los pequeños nos dejaron como más vacías, entonces buscamos otras formas de eso, ¿no? de tener cariño, de sentirnos queridas, entonces fue encontrar a el que actualmente es mi marido. Mi hermana también buscó muy joven este novio.

(Julia, província de Pichincha, Quito, mestra, resident a Barcelona, treballa en l'hostaleria)

Tanmateix, les transformacions patides en les relacions familiars, els canvis en el reconeixement de l'autoritat, que, a la vegada, han comportat canvis en la conducta i en el consum han generalitzat una visió social estigmatitzant dels fills dels emigrants. D'una banda, els mitjans de comunicació amb la difusió d'alguns estudis i dades han sumat judicis de valor com: "*La desintegración familiar está creando menores agresivos y que ya nada les llama la atención, el problema no tiene solución, cada día aumenta peligrosamente, pues a diario los padres dejan el país para buscar trabajo y sus hijos quedan con una tía o una abuela... en estas circunstancias, señaló una psicóloga, los menores son proclives a caer en las pandillas, la prostitución y la homosexualidad*" (EL COMERCIO, 26/02/ 2002). D'una altra banda, en les localitats d'origen les millores econòmiques d'algunes famílies involucrades en la migració internacional apreciades mitjançant el consum i els canvis en el paisatge arquitectònic, estan trencant certes jerarquies socioeconòmiques i, per tant, els fills d'emigrants serien portadors d'uns altres valors que trastocarien les jerarquies preexistents.

En aquest sentit, Gioconda Herrera (2001) en el seu estudi en comunitats del sud equatorià d'emigració massiva cap als Estats Units i Espanya, arriba a conclusions similars i, a més, insisteix que existeix un reforçament dels ideals de família nuclear com un mecanisme de reacció davant la migració femenina i els processos de mobilització social, que implicarien un trastocament de les jerarquies socials, de les regles de parentesc i dels rols familiars. La manca de reconeixement de l'existència de nous models familiars i de noves pràctiques comporta la

producció d'estigmes que alimenten la mirada que els sectors oficials tenen sobre la migració.

Els conflictes generats al voltant de la "desadaptació social" dels fills ha obligat les dones equatorianes a replantejar-se el disseny inicial del projecte migratori, i algunes han decidit reagrupar primer els fills, abans que el marit, tot i el risc de provocar o accelerar una ruptura matrimonial definitiva. En l'últim capítol abordarem aquestes relacions quan els nens han sigut reagrupats en la societat de destinació i es veuen de nou involucrats en el conflicte plantejat entre l'assentament definitiu i un retorn possible dels seus progenitors, i, moltes vegades, estigmatitzats de nou en àmbits socials i educatius com nenes i nens conflictius des del punt de vista de la "diferència" cultural.

3.4. Desintegració familiar

Malgrat que la migració implica canvis en la composició dels grups domèstics, molt pocs estudis han aprofundit en aquests aspectes dels processos migratoris (Gilberston, Gurak, 1992; Ellis, Conway, Bailey, 1996; Gregorio Gil, 1998). No obstant això, els canvis en la mida i la composició varien d'acord amb les característiques dels migrants, les circumstàncies de la migració i les condicions que ofereix el lloc de destinació. La investigació empírica sobre el comportament familiar dels immigrants tant als Estats Units com a Europa és escassa.

Se sap que l'augment dels divorcis i dels naixements fora del matrimoni ha conduït a un augment de famílies liderades per dones. Algunes investigacions aparegudes a la dècada de 1990 que analitzen la relació entre migració i ruptures matrimonials utilitzen les bases teòriques dissenyades des dels estudis de la integració social i el divorci, recolzades en les idees originalment elaborades per Durkeim (1951); aquesta literatura proposa que els índexs de divorci són relativament alts on la integració social és baixa.³⁰ Tanmateix, a l'hora de construir la dada amb les situacions individuals, la informació obtinguda es tracta mitjançant índexs de correlació multivariable, mètode que els condueix a comprovar mecànicament la hipòtesi que la migració incrementa les possibilitats de ruptures matrimonials (Landale, Ogena, 1995).

És evident la tensió a l'interior d'una família formada per membres separats per grans distàncies en el cas de la migració internacional, i que aquells que resten al lloc d'origen viuen amb l'expectativa no sempre fonamentada de rebre les remeses dels migrants. Aquesta migració internacional que a la pràctica és per un temps indefinit, genera noves formes de viure la conjugalitat i les relacions entre pares i fills, sogres i joves o gendre, germanes i cunyades. Generalment, el vincle és el suport econòmic dels que se'n van que sovint es trenca i desapareix, llavors, no només era un element que significava la diferència entre el benestar i la penúria econòmica, sinó també la reciprocitat entre generacions i entre marit i muller (D'Aubeterre, 1995).

El nostre estudi ens ha revelat una gran complexitat on entren en joc no només les decisions que involucren el projecte migratori, sinó també els elements simbòlics que marquen les relacions de poder i les ideologies de gènere dins de la família equatoriana.

Els recursos metodològics utilitzats (l'observació participant, entrevistes en profunditat i contactes periòdics amb els grups domèstics migrants) ens han permès analitzar els

---

³⁰ Amb excepció d'alguns estudis (Glenn, Shelton, 1985; Booth, Edwards, 1991), les investigacions sobre la integració social i el divorci s'han basat en dades estadístiques; utilitzant mesures de canvis en la població que indiquen la integració social en estats i regions com a unitats d'anàlisi, es mostren efectes significatius de mobilitat residencial i migració en l'índex de divorcis. Però a aquests treballs els manca una mirada especulativa respecte dels mecanismes involucrats en aquesta relació (Landale, Ogena, 1995).

fets que separen el comportament anterior i posterior al viatge dels migrants, com també, examinar els efectes potencials de ruptura durant la primera etapa d'assentament a la societat d'arribada d'algun dels membres del matrimoni.

Tant els que ens dediquem a investigar les relacions familiars en el procés migratori equatorià cap a Espanya com les associacions d'immigrants equatorians que recullen testimonis, observem en els discursos dels entrevistats que la continuació del llaç afectiu apareix com poc probable més enllà de nou mesos de separació. El referent temporal apareix en els testimonis perquè les relacions matrimonials es veuen desgastades per les crítiques i els rumors que tenen lloc en les relacions de parentesc, amistat i veïnatge; reiteradament es menciona el clima d'infidelitat que es percep com a molt poderós a causa del funcionament de les xarxes migratòries, les pautes de convivència habitacionals a les quals es veuen sotmesos per la falta de recursos i la necessitat imperiosa de realitzar un estalvi ràpid.

És un fet evident que la migració equatoriana a Espanya ha contribuït a la inestabilitat matrimonial i familiar. Tot i això, moltes de les dones i dels homes entrevistats deixen clar que la separació és pel viatge, però en el moment de migrar ja visualitzen un ruptura futura (Rumiñahui, 2000; Fresneda 2001; Pedone, 2002).

El problema de irse la mujer te puedo asegurar que es por la inseguridad de que el hombre por su soledad forme nuevo hogar en el lugar donde esté. Por eso toman la decisión y ha habido muchos casos que la esposa ya sabía que él definitivamente ya no mandaba los dólares o pasaba sólo un subsidio, pero nada más que eso, sólo para cumplir con sus responsabilidad de cara a los hijos y punto, y no había más que eso. Al sentir esa frialdad la esposa aquí se desespera pues con los hijos más grandes agarra el camino y se va a buscarlo. Cuando ella ha llegado, él ya estaba allá con otra pareja, otro hogar y ¿qué puede hacer? Total que esto ha traído trastornos psicológicos en la familia, en los hijos. Bueno en las relaciones de pareja... ya la mujer se va pero ya no vuelve a ser como antes, ya se terminó el lazo afectivo. Muy raras veces es que vuelvan a reconstruir un hogar, no sólo por la partida de la mujer sino el hecho de estar distantes un buen tiempo, entonces es como que eso se va perdiendo, ese lazo afectivo.

(Natalia, esposa de un immigrant resident a Totana, província d'Azuay, Cuenca, actualment resideix a Cuenca amb els seus fills)

Com ja hem analitzat, s'estableix una diferenciació marcada en els grups domèstics segons es tracti d'una presència masculina o femenina. D'aquesta manera, els recursos que els homes i les dones posseeixen per pactar i negociar en els grups domèstics tendeixen a maximitzar les forces i les opcions dins de l'asimetria socialment construïda entre gèneres. La negociació, com hem analitzat, és asimètrica, la força i les opcions de les dones solen ser inferiors a les dels homes. En molts casos estudiats, els homes no estan disposats a renegociar els codis domèstics i a acceptar una nova divisió del treball en els grups domèstics, en els quals no reconeixen l'aportació substancial que les dones han realitzat als ingressos de la família. En aquest sentit, la responsabilitat de la ruptura familiar recau en les dones tant si es queden com si han migrat.

En mi caso personal yo te lo digo comprender la situación de que la mujer asume en este sentido por la facilidad que tiene de encontrar empleo aquí, ahora eso ha causado un efecto de que haya ruptura familiar, hay mucha ruptura familiar, aquí ha habido casos de ruptura de hogares donde las parejas se han disuelto pero... pero lo que se trata en muchos casos es de salir adelante; yo pienso en que eso sucede en familias que no tienen una buena cultura y no asimilan bien el problema, ¿no? y no toman la migración como algo maduro sino como un turismo, en realidad, y se rompen las familias, se buscan parejas, se destruye toda la unidad familiar, y eso pasa bastante, o sea, casos hay cada inmigrante tiene su historia y es increíble lo que está sucediendo.

(Elvis, província de Pichincha, Quito, periodista, resident a Madrid, desocupat, membre dirigent d'una associació d'immigrants equatorians)

Com observem en el següent testimoni les mateixes dones que viuen les dures condicions de vida que els ha imposat aquesta migració a Espanya són les que responsabilitzen, en última instància, la dona per la ruptura matrimonial.

Hay muchos hombres que se olvidan de sus familias, por la soledad misma, la mujer es un poco más fuerte, ¿no?, de hecho un poco no, mucho más fuerte que el hombre en todos los sentidos y pues, tengo compañeras que por la soledad encuentran a alguien y a lo mejor pasan un momento agradable con alguna persona que hayan conocido; pero al mismo tiempo he visto personas, en este caso varones, compatriotas míos que pues también buscan a una persona y buscan a esa persona pero por la misma soledad, pero más se da en hombres que en mujeres. Es muy triste eso porque tampoco puedo echar la culpa, porque te repito es la misma situación y el mismo sistema que los lleva a eso, de alguna u otra forma eso compensa lo que están viviendo.

(Ana, província de Guayas, Guayaquil, enginyera comercial, resideix a Barcelona, treballa de secretaria administrativa i treballadora domèstica externa)

Els testimonis d'advocats que vam entrevistar que estan en contacte directe amb familiars de migrants ja sigui per problemes legals amb "chulqueros", agències de turisme o per problemes jurídics per la tinença dels fills, separacions i divorcis, a diferents llocs d'origen, sostenen que les conseqüències en les famílies involucrades en la migració internacional han sigut molt greus tant des del punt de vista social i psicològic com econòmic i legal.

Des de 1999, les separacions i els divorcis han patit un increment vertiginós, la mitjana de divorcis mensuals que portaven aquests advocats en els seus estudis jurídics eren entre 2 i 4, els problemes conjugals en uns casos originats, i en altres agreujats per la migració ha elevat la mitjana a 12 divorcis o peticions de divorci per mes. L'augment prové, majoritàriament, de dones i homes que han emigrat a Espanya i els tràmits de separació legal es realitzen per poders. Des de la feminització del flux migratori cap a Espanya, la iniciativa l'han pres els homes que s'han quedat al lloc d'origen, un dels motius és que la dona deixi d'enviar diners o les remeses només s'enviïn a les seves mares per a la manutenció dels fills.

D'una banda, les condicions adverses que es troben als llocs de destinació i el canvi radical en les pautes de convivència per la precarietat i la inestabilitat laboral i residencial han accelerat ruptures en alguns grups domèstics:

Yo conozco gente que por la emigración se ha separado, vienen en pareja o con muchos años de matrimonio y aquí pues por lo que asimismo uno tiene que irse a trabajar lejos y tiene sólo el fin de semana, a lo mejor cuando uno ya viene el mes que viene, ya no encuentras a tu marido se ha ido con otra o viceversa. Se ve muchísimo eso, yo tengo muchos amigos que se han separado. Nosotros vivimos solos desde hace cuatro años ya aquí en Gracia. Yo a la gente que viene y más que todo a las parejas, como tengo la oportunidad de charlar aquí, darles algún consejo...vienen tú que ya estás haces tantos años dínos cómo podemos hacer tal cosa, yo les aconsejo que lo mejor es vivir solos.

(Patricia, província de Morona-Santiago, Suqúa, treballadora de l'Ajuntament, resideix a Barcelona, és propietària d'un locutori)

D'una altra banda, la manca d'intimitat en la convivència dels grups domèstics visibilitza en espais "ètnics" problemes com els maltractaments i l'alcoholisme que, moltes vegades, donen lloc a una estigmatització sociocultural de tot el col·lectiu en la societat d'arribada:

Mi marido tiene amigos ahí en el locutorio que sabe irse a cada rato a tomar a veces..., últimamente hace dos semanas que no va, no sé será que yo voy a viajar a Ecuador por eso será no sé, ya no ha salido a tomar, va los fines de semana cuando cobra la semana y siguen bebiendo hasta el otro día. Ellos están igual en Ecuador, entonces vienen acá beben, se van con otra persona, las parejas se deshacen, no sé si será necesidad del cuerpo, no sé o que les trataron muy mal allá. Ahora, ellas también toman la decisión. Había una chica por ejemplo, que me encontré en un

locutorio y me ha dicho que el esposo estaba en Ecuador, era de la costa, entonces me había dicho que... ella estaba en Italia y vino acá con alguien, entonces vino acá a España por los papeles, pero estaba bien preocupada y buscando trabajo pero creo que estaba con esta persona igual bien acá...

(Bibiana, provincia de Pichincha, Quito, comerciant, resident a Barcelona, fa de treballadora domèstica externa)

Finalment, un altre element que ha influït en l'acceleració de les ruptures matrimonials és l'arribada de diners en concepte de remeses, ja que ha fet més complexes les relacions dins dels grups domèstics. En aquest sentit, la disponibilitat de diners ha fet que les cadenes migratòries adquireixin la seva pròpia dinàmica i, en alguns casos, puguin desprendre's de la dependència de "chulqueros" i de préstecs bancaris. D'aquesta manera, les relacions de poder s'han reestructurat, i els dipositaris de les remeses s'han convertit en potenciadors d'altres projectes migratoris, creant noves pràctiques econòmiques i creditícies per impulsar la migració d'altres membres del grup domèstic, adquirint i aconseguint una capitalització més ràpida. Tanmateix, convé recalcar que en les anàlisis d'aquests processos no hem de realitzar una sobrerrepresentació de la migració com a causa única i principal de la desintegració de les famílies equatorianes involucrades en aquest desplaçament internacional.

3.5. Referències bibliogràfiques

ALICEA, M. (1997), "'A Chambered Nautilus': The Contradictory Nature of Puerto Rican Women's Role in the Social Construction of a Transnational Community". *Gender and Society*, 11, 5, 597-626.

BOURDIEU, P (1991), *El sentido práctico*. Madrid: Taurus.

BOURDIEU, P. (1997), *Razones prácticas sobre la teoría de la acción*. Barcelona. Anagrama.

BOURDIEU, P. (1999), *La dominación masculina*. Barcelona: Editorial Anagrama.

CARRASCO, H. (1991), "Migración temporal en la sierra: una estrategia de recampesinización" (151-184). BERNAL, F. (ed.), *El campesinado contemporáneo. Cambios recientes en los países andinos*. Colombia: TERCER MUNDO EDITORES.

D'AUBETERRE BUZNEGO, M.E. (1995), "Tiempos de espera: emigración masculina, ciclo doméstico y situación de las mujeres en San Miguel Acuexcomac, Puebla" (255-297). GONZALEZ MONTES, S.; SALLES, V. (coord), *Relaciones de género y transformaciones agrarias*. México: El Colegio de México.

DE BRUJIN, B. et al. (1992), "Labor Migration, Household Structure and Their Impact on the Well-being of Children". EDENS, F., SHAMPERS, T., SPECKMAN, J. (eds.), *Labor Migration to the Middle East: From Sri Lanka to the Gulf*. London and New York: Kegan Paul International, citat per ZLOTNIK, H. (1995), "Migration and the Family. The Female Perspective". *Asian Pacific Migration Journal*, 4, 2-3, 254-271.

DIAS, M.(1989), "Female Overseas Contract Workers: Sri Lanka". *The Trade in Domestic Helpers: Causes, Mechanisms and Consequences. Selected Papers From a Planning Meeting on International Migration and Women*. Quezon City, Philippines, 30 nov-5 dec, 1987. Kula Lumpur: Asian and Pacific Development Center, citat per ZLOTINK, H. (1995), "Migration and the Family. The Female Perspective". *Asian Pacific Migration Journal*, 4, 2-3. 254-271.

DONATO, K. (1993), "Current Trends and Patterns of Female Migration: Evidence from Mexico". *International Migration Review*, 27, 104, 748-771.

DURKEIM, E. (1951), *Suicide: A study of Sociology*. New York: Free Press. Citat per LANDALE, N.; OGENA, N. (1995), "Migration and Union Dissolution among Puerto Rican Women". *International Migration Review*, 29, 111, 671-692.

ELLIS, M., CONWAY, D.; BAILEY, A. (1996), "The Circular Migration of Puerto Rican Women: Towards a Gendered Explanation". *International Migration Quarterly Review*, XXXIV, 1, 31-62.

- ESCRIVÁ, A. (1997), "Control, composition and character of new migration to south-west Europe: the case of Peruvian women in Barcelona". *New Community*, 23, 1, 43-57.
- ESTRADA IGUINIZ, M. (1995), "Grupos domésticos extensos: un viejo recurso para enfrentar la crisis". *Nueva Antropología*, XIV, 48, 95-106.
- FARRELL, G. (1988), "Migración campesina y mercado de trabajo urbano" (287-304). PACHANO, S. (ed.), *Población, migración y empleo en el Ecuador*. Quito: ILDIS.
- FRESNEDA, J. (2001), "Redefinición de las relaciones familiares en el proceso migratorio ecuatoriano a España". *Migraciones Internacionales*, 1,1, 135-144.
- GILBERSTON, G.; GURAK, D. (1992), "Household Transitions in the Migration of Dominicans and Colombians to New York". *International Migration Review*, 26, 97, 22-45.
- GONZALEZ MONTES, S.; SALLES, V. (1995), "Mujeres que se quedan, mujeres que se van... Continuidad y cambios de las relaciones sociales en contextos de aceleradas mudanzas rurales" (15-50). GONZALEZ MONTES, S.; SALLES, V. (coord), *Relaciones de género y transformaciones agrarias*. México: El Colegio de México.
- GOYCOECHEA, A. i RAMÍREZ GALLEGOS, F. (2002), "Se fue, ¿a volver? Imaginarios, familias y redes sociales en la migración ecuatoriana a España (1997-2000)". *ICONOS*, 14, 32-45.
- GRASMUCK, S. i PESSAR, P. (1991), *Between Two Islands*. Berkeley: University of California.
- GREGORIO GIL, C. (1998), *Migración femenina. Su impacto en las relaciones de género*. Madrid: NARCEA S.A. Ediciones.
- GREGORIO GIL, C. (1999), "Desigualdades de género y migración internacional: el caso de la emigración dominicana". *ARENAL*, 6, 2, 313-341.
- HERRANZ, Y. (1998), "La migración latinoamericana en distintos contextos de recepción". *Migraciones*, 3, 31-51.
- HERRERA, G. (2002), *Migración y Familia: una mirada desde el género*. Investigación del Programa de Género FLACSO con el auspicio de la Embajada de Holanda. Quito (inèdit)
- HONDAGNEU-SOTELO, P.; AVILA, E. (1997), "'I'm Here but I'm There': The Meanings of Latina transnational Motherhood". *Gender and Society*, 11, 5, 548-571.
- JONES-CORREA, M. (1998), "Different Paths: Gender, Immigration and Political Participation". *International Migration Review*, 32, 2, 326-349.
- KIBRIA, N (1990), "Power, Patriarchy and Gender Conflict in the Vietnamese Immigrant Community". *Gender and Society*, 4, 1, 295-316.
- LAMPHERE, L. (1987), *From working daughters to working mothers*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- LANDALE, N.; OGENA, N. (1995), "Migration and Union Dissolution among Puerto Rican Women". *International Migration Review*, 29, 111, 671-692.
- LARREA KILLINGER, C.(2002), "'Cosas de mujeres' y 'cosas de hombres': género y reciprocidad en el ámbito doméstico suburbano de Guayaquil". *Ecuador Debate*, 56. [Consulta electrónica: <http://www.dlh.lahora.com/paginas/debate/paginas/debate543.htm>]
- LAWSON, V. (1999), "Questions of Migration and Belonging: Understanding of Migration under Neoliberalism in Ecuador". *Journal of Population Geography*, 5, 261-276.
- LENTZ, C. (1985), "Estrategias de reproducción y migración temporaria. Indígenas de Cajamarca-Chimborazo". *Ecuador Debate*, 8, 45-53.
- LEÓN, G. (1995), "La violencia de género en el Ecuador: Nudos y perspectivas". *África y América Latina. Revista de Análisis Sur-Norte para una Cooperación Solidaria*, SODEPAZ, 3, 19, 95-100.
- LEÓN, M. (1997), *Poder y empoderamiento de las mujeres*. Bogotá: Tercer Mundo Editores.
- LOMNITZ, L. (1975), *¿Como sobreviven los marginados?* México: Siglo XXI editores.
- LOMNITZ, L. (1994), "'El compadrazgo', reciprocidad de favores en la clase media urbana de Chile" (19-46). LOMNITZ, L., *Redes sociales, cultura y poder; ensayos de antropología latinoamericana..*

- MARTINEZ, L. (1988), "Migración y cambios en las estrategias familiares de las comunidades indígenas de la sierra" (147-166). PACHANO, S. (ed.), *Población, migración y empleo en el Ecuador*. Quito: ILDIS.
- Massey, D.; Alarcon, R.; Durand, J.; Gonzalez, H. (1991), *Los ausentes. El proceso social de la migración internacional en el occidente de México*. México: Conaculta y Alianza Editorial.
- MAURO, A.; UNDA, M. (1988), "Las migraciones temporales de los obreros de la construcción en Quito" (319-342). PACHANO, S. (ed.), *Población, migración y empleo en el Ecuador*. Quito: ILDIS.
- MOROKVASIC, M. (1984), "Birds of Passage are also Women". *International Migration Review*, 18, 4, 886-907.
- MUÑOZ AGUIRRE, C. (2000), "Impacto de la migración en la estructura y dinámica de los hogares" (157-181). BARRERA, D.; OCHMICHEN, C. (ed.), *Migración y relaciones de género en México*. México: GIMTRAP/Instituto de Investigaciones Antropológicas, UNAM.
- NAROTZKY, S. (2002), "Reinvindicación de la ambivalencia teórica: la reciprocidad como concepto clave". MORENO, P.; NAROTZKY, S (eds.), *Endoxa*, Serie Filosóficas, 15, 15-29.
- PACHANO, S. (1988), "Campesinado y migración: algunas notas sobre el caso ecuatoriano" (197-224). PACHANO, S. (ed.), *Población, migración y empleo en el Ecuador*. Quito: ILDIS.
- PEDONE, C. (2002), "Las representaciones sociales en torno a la inmigración ecuatoriana a España". *ICONOS*, 14, 56-68.
- PESSAR, P. (1984), "The linkage between the Household and Workplace of Dominican Women in the U.S.". *International Migration Review*, 18, 4, 1188-1210.
- PRESTON, D. (1988), "Emigración rural y desarrollo agrícola en la sierra ecuatoriana (estudio de caso Guamate, provincia de Chimborazo- 1976) (73-102).PACHANO, S. (ed.), *Población, migración y empleo en el Ecuador*. Quito: ILDIS.
- RADCLIFFE, S. (1996), "Gendered Nations: nostalgia, development and territory in Ecuador". *Gender, Place and Culture*, 3, 1, 5-21.
- RIBADENEIRA, J.C. (1987), "Reproducción y sectores populares: redes de intercambio en San Carlos Alto" (123-170). VV.AA., *Familia y trabajo en la ciudad andina*. Quito: CAAP.
- RUIZ, C. (2002), "Ni sueño ni pesadilla: diversidad y paradojas en el proceso migratorio". *ICONOS*, 14, 88-97.
- SALLES, V. (1991), "Cuando hablamos de familia ¿de qué familia estamos hablando?". *Nueva Antropología*, XI, 39, 53-87.
- VELASCO, J. (1988), "Las migraciones internas en el Ecuador una aproximación geográfica" (243-266). PACHANO, S. (ed.), *Población, migración y empleo en el Ecuador*. Quito: ILDIS.
- WHATMORE, S. (1991), *Farming women: gender work and family enterprise*. Houndmills: Macmillan.
- ZLOTNIK, H. (1995), "Migration and the Family. The Female Perspective". *Asian Pacific Migration Journal*, 4, 2-3, 253-271.

IV. DIVERSIFICACIÓ DE LES CADENES MIGRATÒRIES EN L'ÀMBIT LABORAL

Els treballadors estrangers, en termes generals, posseeixen la flexibilitat per adaptar-se a les característiques de la demanda i parteixen d'una posició inicial més baixa que, en moltes ocasions, pot consistir en prescindir de la seva especialització, reconeixement de diplomes o de l'experiència laboral prèvia (Malgesini, 1998). Des del punt de vista de la demanda, malgrat les restriccions politicojurídiques per a la inserció dels immigrants al mercat laboral europeu, determinats sectors de l'economia dels països de la Unió Europea ocupen immigrants en situació d'irregularitat jurídica o pressionen els governs per a l'obertura regulada d'ofertes de feina a treballadors estrangers. Aquestes concertacions entre empresaris, sindicats i governs, són una manera de controlar de prop els fluxos migratoris internacionals, assegurar mà d'obra en l'època de l'any que és necessària i garantir que els immigrants, per les clàusules del contracte de treball, tornin al seu país, quan s'acaba el termini estipulat.

Diversos estudis realitzats en països europeus plantegen que els immigrants juguen un paper significatiu en els processos de reestructuració de la força de treball internacional, en particular, en els països de destinació. Es fa referència a la segmentació dels mercats de treball basats en les diferències ètniques o de l'etnoestratificació laboral, i les investigacions macroeconòmiques o per sectors del mercat de treball registren una concentració significativa de treballadors i treballadores immigrants en la construcció, l'agricultura, el servei domèstic i l'hostaleria (Colectivo IOÉ, 1998a).

Les anàlisis derivades d'aquestes perspectives, en la majoria dels casos, fan tornar invisibles les relacions de poder que construeixen, modifiquen, diversifiquen i fan més complexes la formació de les cadenes i les xarxes migratòries. D'aquesta manera, es construeixen discursos i estratègies que victimitzen els diferents col·lectius de migrants o que els criminalitzen a causa del poder de les màfies, supòsits que, a la vegada, fonamenten la necessitat de restringir jurídicament l'entrada d'immigrants extracomunitaris. Aquesta idea simplificadora posa de manifest el tractament exclusivament econòmic dels governs que el desvincula del funcionament i la dinàmica de les xarxes migratòries en les quals les característiques que adquireixen els vincles formen part de diverses estratègies per portar a terme el projecte migratori i que, a més, estan íntimament lligats a la manera que tenen de relacionar-se amb el mercat laboral en la societat d'arribada.

Quan analitzem el mercat de treball i la immigració internacional dins del context de la globalització econòmica, és imprescindible contemplar altres formes de relació social, més enllà dels límits del mercat regular de treball, que es consideren necessàries per entendre la producció i la reproducció social. Per tant, proposem una noció de mercat de treball més propera a la realitat social que parteixi de l'anàlisi de relacions socials més complexes on hi ha la perspectiva que les famílies, més que els individus, són els veritables agents del mercat de treball pel que fa a l'oferta, que les formes d'inserció en el mercat depenen del lloc que ocupen en les cadenes migratòries i de la situació global de les rendes d'aquests grups. Pel que fa als mercats laborals, els ocupadors operen, a part de buscar el màxim benefici, amb estratègies i tabús que els porten a refusar determinats candidats per qüestions alienes a la rendibilitat. A més, és imprescindible tenir en compte que l'oferta i la demanda estan fortament condicionades per una sèrie de factors institucionals –legislació laboral, negociació col·lectiva i política d'estrangeria governamental– (Colectivo IOÉ, 2001).

De manera que l'accés al treball està deliberadament delimitat: pel govern, a través de legislacions específiques com la Llei d'estrangeria i rituals burocràtics que els migrants han de complir per "aconseguir papers"; pels empresaris a través dels prejudicis socials i les estratègies de dominació ètnica, de classe i de gènere cap als treballadors migrants.

El nostre objectiu en aquest capítol és demostrar que les cadenes migratòries, en primera instància, i les xarxes migratòries, en segona instància, s'articulen i posseeixen una dinàmica pròpia, malgrat les restriccions politicojurídiques i policíiques i les condicions laborals trobades al lloc de destinació. Dins d'aquest context sociopolític i econòmic, la població equatoriana a Espanya porta a terme pràctiques socials i econòmiques diferents segons les característiques que presenten els diversos nínxols laborals on s'insereix, pràctiques que, a més, són travessades per les característiques pròpies derivades de les seves relacions de gènere.

El nostre estudi de cas demostra que dins les cadenes i les xarxes migratòries la presència dels vincles "forts" i "dèbils"³¹ no són excloents. De manera que la utilitat de la força dels diferents vincles basats en la freqüència dels contactes i el tipus de relacions que uneixen aquestes persones, varien segons el context laboral en el qual s'analitzi i segons com s'articulen les relacions de poder. D'una banda, entre la població equatoriana involucrada en la migració a Espanya els vincles "forts" exerceixen una funció articuladora entre diferents espais geogràfics tant a la societat d'origen com a la de destinació, preferentment, aquelles cadenes migratòries que vinculen localitats petites i promouen diversos projectes migratoris de membres d'un mateix grup domèstic i d'aquelles persones vinculades a aquella cadena específica per relacions d'amistat i veïnatge. Els vincles "forts" els hem observat en cadenes i xarxes migratòries amb un assentament permanent a Espanya que, a la vegada, coincideixen amb els grups domèstics que formen part del flux migratori equatorià que va arribar el primer lustre de la dècada de 1990.

D'una altra banda, la presència de llaços "dèbils" apareix com un mecanisme social útil per col·locar-se en el mercat de treball, principalment, a les grans ciutats com Barcelona i Madrid; aquests vincles més casuals i menys estrets amb la població autòctona suposen una capacitat de moviment més gran i una gamma més àmplia de possibilitats laborals, tot i que sempre en nínxols laborals específicament precaris. No obstant això, posseir aquests llaços més "dèbils" significa tenir poder dins de la cadena o la xarxa migratòria a la qual es pertany, ja que l'immigrant o la immigrant que aconseguix aquests contactes pot actuar de manera solidària i afavorir les relacions horitzontals o convertir-los en pràctiques econòmiques i propiciar els vincles verticals dins de la xarxa migratòria de la qual forma part.

Com hem analitzat en el capítol segon, el canvi de representacions socials respecte a les possibilitats d'inserció de la dona al mercat de treball urbà a Espanya, i el canvi de trajectòries socioespacials de petites localitats agrícoles com Totana cap a les ciutats grans, ha permès que les dones equatorianes despleguin les seves pròpies estratègies i siguin les artífexs dels primers vincles que possibiliten l'accés a una feina als homes del seu grup domèstic, preferentment a les ciutats.

En aquest sentit, explicarem les diferències que hem trobat entre el mercat de treball agrícola a Múrcia (Totana) i el mercat laboral urbà a Madrid i Barcelona (servei domèstic, cura de persones grans i nens, construcció, mudances, bustiada, hostaleria i treball sexual³²), i de quina

---

³¹ Un aspecte significatiu en l'estudi de les xarxes, és el que considera la força del vincle entre els individus i la seva família dins del mercat de treball. En aquest sentit, els estudis de Mark Granovetter (1974) i Margaret Grieco (1987) sobre la circulació de la informació entre les xarxes de parentesc i amistat relacionada amb les possibilitats de treball van generar un debat fructífer. Mentre Granovetter definia els vincles com a "forts" i "dèbils" sobre la base de la freqüència del contacte. Grieco sostenia que la força del vincle no es pot basar en la freqüència del contacte físic. En efecte, com és particularment evident en el cas de la cadena migratòria, parents que viuen en àrees geogràfiques distants i amb qui els contactes són estranys o esporàdics, encara constitueixen un vincle fort útil per facilitar la mobilitat ocupacional. A més, l'autora incorpora a la seva anàlisi la rellevància de l'obligació recíproca que caracteritza aquesta classe de relacions. Malgrat les divergències aparegudes entre els dos treballs, no hem perdut de vista l'aportació conjunta que van realitzar a l'interior de l'enfocament interpretatiu, mostrant-nos la complexitat que presenta el mercat de treball i el pes que té la variable social transversal en tot el desenvolupament del procés econòmic.

³² És oportú destacar que el treball sexual com a activitat laboral femenina, i cada vegada de manera més creixent masculina, entre la migració equatoriana no ha sigut abordada en la nostra investigació perquè, a causa de l'estigma social que genera aquest treball, les persones que es dediquen al treball sexual no estan

manera s'articulen les relacions de poder per pertànyer a una xarxa que permeti als migrants tenir informació permanent respecte de les ofertes laborals; així, les relacions personals ocupen un lloc central en la verticalització de les xarxes i/o en el manteniment de l'horitzontalitat basat en la solidaritat i la reciprocitat.

L'estratificació que presenta el mercat laboral espanyol per a la població immigrant també té el gènere com a principi organitzador. De manera que en l'activitat agrícola la contractació de mà d'obra femenina ha variat tant per les concertacions entre l'empresariat i el govern com per la discriminació cultural i de gènere, a mesura que l'oferta de treballadors ha canviat segons la intensitat i/o la consolidació dels diferents fluxos migratoris extracomunitaris. En aquest sentit, la demanda, sobretot de mà d'obra femenina del mercat de treball urbà espanyol, ha propiciat que les dones equatorianes s'incorporin al procés de transferència transnacional del treball reproductiu inserint-se en els anomenats serveis de proximitat: el servei domèstic i la cura de nens i persones grans, totes les tasques de l'espai privat que no sempre estan limitades per les pautes de contractació.

Amb relació a la diversificació de les cadenes i la dinàmica de les xarxes migratòries des dels mercats de treball rurals cap als mercats de treball urbans observem una resignificació de les relacions de gènere. Aquesta resignificació no implica la desaparició de les asimetries entre els vincles, sinó que, moltes vegades, es veuen reforçades; tanmateix, en aquest nou context les parelles i els grups domèstics han de modificar les seves normes originals, per la qual cosa comença una (re)construcció social del "cap" o de la "cap" de família en el lloc de destinació.

4.1. Formació professional i inserció en un mercat laboral precari i inestable

Alguns estudis sostenen que, a la dècada de 1980 i principi de 1990, existia una relació causal entre educació-ingressos-treball d'alguns col·lectius específics d'immigrants tant en alguns països d'Europa com als Estats Units (Gilberston, Gurak, 1992; Herranz, 1998). Actualment, la nova estratificació mundial del mercat de treball ha introduït canvis significatius, un d'ells es refereix a l'existència de nínxols laborals específics destinats a la inserció de la població immigrant extracomunitària, aquests segments laborals emparats en la demanda, no consideren la possible qualificació de la mà d'obra.

És habitual que els migrants s'ubiquin de manera desproporcionada entre els sectors més desfavorits del mercat, sinó és pel salari almenys per la precarietat de la relació laboral, per les pautes contractuals més adverses o per condicions de treball més dures, més perilloses i menys saludables (Benencia, Karasik, 1994; Malgesini, 1998). L'estudi de la situació dels treballadors equatorians, en general, corrobora la situació actual de flexibilitat de la mà d'obra davant la demanda laboral. Si bé la majoria de les persones entrevistades té una formació mitjana, tècnica i/o professional, la crisi socioeconòmica aguda de l'Equador ha submergit la majoria de la població a la pobresa, la desocupació i la subocupació; així, les expectatives d'inserir-se ràpidament en el mercat de treball dels països centrals, han portat dones i homes equatorians a ingressar en segments del mercat de treball espanyol amb poca o cap especialització, en els quals la seva formació no es té en compte a l'hora de millorar les condicions laborals.

Les entrevistes en profunditat ens van permetre comprovar que el 50% de les persones entrevistades eren professionals, tècnics i/o estudiants universitaris. D'aquest percentatge, més del 55% de les professions pertanyen al sector de l'educació, principalment, mestres i professors de secundària. Pel que fa a l'ocupació, gairebé el 80% disposava d'un lloc de treball quan va prendre la decisió de migrar, d'aquests, el 30% eren treballadors públics, mentre que el 27% es podrien identificar com a petits empresaris i comerciants.

---

inserir-se en les cadenes i xarxes migratòries; elles i ells són expulsats i comencen a pertànyer a xarxes vinculades gairebé exclusivament a la prostitució. Per al tema del treball sexual i immigració es pot consultar Agustín D'Andrea, 2000, 2003; Juliano, 2002; Holgado Fernández, 2000.

Cal assenyalar algunes diferències que hem trobat segons el gènere i el lloc d'arribada. És rellevant destacar que a Totana, amb un predomini de matrimonis com a iniciadors del moviment migratori, el 46% de les dones entrevistades estaven incorporades al mercat de treball equatorià com a professores i comerciants. Tot i que el 52% restant es definia com a mestressa de casa, durant les entrevistes vam comprovar que s'incorporaven al mercat laboral de manera estacional, com a treballadores agrícoles, sobretot lligades a l'activitat agroexportadora del bananer, principalment aquelles que provenien de la província de Guayas.

Ara bé, tant a Madrid com a Barcelona, on les dones constituïen, majoritàriament, les primeres peces de les cadenes migratòries, el 93% de les dones entrevistades estaven incorporades al mercat de treball a l'Equador, específicament, en el sector de l'educació com a mestres, professores o tenien el seu negoci. Pel que fa als homes, les seves principals ocupacions estaven relacionades amb el treball públic en diferents ministeris i ajuntaments del país andí i en empreses privades lligades a l'activitat agrícola, pesquera o petrolera, activitats on es van produir acomiadaments massius per l'aplicació de mesures neoliberals com les privatitzacions i el "sanejament de l'Estat", que, a la vegada, va comportar la crisi politicoeconòmica equatoriana.

És oportú aclarir que tant entre les dones com entre els homes existeix un 39% de professionals de l'educació i un 17% de petits empresaris i comerciants. Per això, si tenim en compte la seva formació professional i les seves trajectòries laborals en el lloc d'origen, malgrat l'actual precarietat laboral a la qual estan sotmesos, els testimonis deixen traslluir una gran expectativa a l'hora d'assentar-se a Espanya i treballar en alguna activitat vinculada a la seva professió:

Después de trabajar 19 años detrás de un escritorio tener acá que ir al campo, me fue muy difícil... Pensándolo de otra manera que la situación es tan difícil en mi país me he resignado a quedarme acá y a traer a mi esposa y a mi hija. Mejor sería para mí si es que yo hubiera podido encontrar un trabajo de maestro mismo acá... pero tener que ir al campo... uno no está acostumbrado a ese trabajo y tener que acostumbrarse de una u otra forma es muy difícil...

(Jaime, Ambato, província de Tungurahua, Sierra, mestre, resident a Totana, treballa en l'agricultura)

Esta es la parte que más me duele de estar aquí, no poder hacer lo que a mí me gusta, que es estar con niños, yo me hice maestra por vocación. Cuando yo llegué aquí y decidí quedarme fue horrible, porque la pasé mal, primero adaptarme, es empezar de cero, es como que no te sirve de nada. Allí tenía un lugar y aquí vienes y de repente te encuentras que no eres nadie, para ellos... yo siempre me ido dando apoyo porque cuando me preguntan, oye, ¿y tú qué eres? yo siempre les digo, soy profesora. Yo me sigo sintiendo maestra... en algún momento... no aspiro a tanto porque aquí en primer lugar tendría que hablar perfectamente el catalán y aunque he hecho un curso de catalán, sólo tengo un nivel b. Aspiro por lo menos a ser una auxiliar de algún parvulario o ser maestra de alguna materia en especial, universal por ejemplo matemáticas, ciencias naturales, química o de laboratorio o hacer de apoyo en alguna asociación como la nuestra.

(Julia, província de Pichincha, Quito, mestra, resideix a Barcelona, fa de treballadora domèstica externa)

Verdaderamente es muy lamentable y muy triste. El primer año que cuando estuve en Bélgica que trabajaba en la construcción sí me sentía un poco mal, porque no lo había hecho nunca, era un trabajo muy fuerte y no había más opción. Luego yo cuando vine a Madrid yo vine mentalizado para hacer otros trabajos, poco a poco fui asumiendo esa responsabilidad y descartando digamos el estatus social de donde uno viene y luego acceder a las personas en otro sentido, eso sí cuesta mucho. Yo trabajé 14 años en el magisterio y me ha costado mucho, la autoestima de uno parece que se va al suelo, el título nuestro no es valorado, eso no les importa, simplemente que cumplas con el trabajo y ya está, y eso sí cuesta mucho.

(Darío, província de Loja, El Pindal, professor d'història i geografia, va migrar a Bèlgica, després a Madrid, actualment resideix a Barcelona, és cap de personal en una empresa de ciment)

Les diferències en les ideologies de gènere també són evidents respecte a aquestes expectatives. Amb els homes, d'una banda, el tema era més difícil d'abordar i, una vegada més, s'anteposaven les seves qualitats professionals i el seu prestigi social en origen, per la qual cosa

trobàvem dificultats per aconseguir un detall de les condicions de precarietat laboral que trobaven a Espanya. Una majoria dels homes intenten mantenir simbòlicament l'estatus professional que tenien en el lloc d'origen mitjançant la participació en organitzacions d'immigrants i posaven més èmfasis en aquesta activitat que en la seva trajectòria laboral.³³

En un intent de justificar la precarietat i la manca de reconeixement laboral (reconeixement que està íntimament vinculat al prestigi social), alguns discursos masculins remarcaven la no pertinença al conflicte de classes en la societat d'arribada, com si ells no pertanyessin a les classes més desafavorides a Espanya. El següent testimoni no només il·lustra aquest argument, sinó també les diferències entre gèneres; si bé el testimoni reconeix la precarització que ha patit la seva dona, quan es refereix a les seves activitats només insisteix en la participació en una associació d'immigrants equatorians i resta importància als anteriors treballs inestables i temporals i a la seva actual desocupació:

Sí... bueno a mi esposa no le costó mucho el cambio... esa es la admiración que le tengo a ella, que ella ha sido más atrevida, se podría decir en ese sentido de que no le ha importado, ¿no? porque igual ella tenía su buen puesto ahí; yo sí tuve primero un poco de recelo pero después me quité esos prejuicios y ahora estoy contento sé que con el trabajo que hemos hecho en la asociación sobre todo y con el trabajo que se está haciendo estamos consiguiendo cosas que yo en mi país jamás lo hubiera conseguido y ahí podría venir ese refrán de que "nadie es profeta en su tierra". En Ecuador nosotros teníamos una posición económica de mitad para arriba, nunca tuvimos ningún tipo de necesidad, igual a nivel social no teníamos problemas, teníamos buenas amistades, buenos contactos pero el mundo cambia, entonces pienso que lo que estamos haciendo no está mal porque a lo mejor en Latinoamérica todavía hay esos prejuicios de las clases sociales y de los niveles económicos y de todo eso. Pero nos hemos dado cuenta que el mundo ya prácticamente no escapa de eso, ¿no? Ahora he comenzado a editar la revista de la Asociación, aunque yo no tengo ningún tipo de entrada, pero tengo ya muchos contactos ya me han ofrecido para escribir y para ver si escribo en alguna otra revista.

(Elvis, província de Pichincha, Quito, periodista, actualment resideix a Madrid, dirigent d'una associació d'immigrants equatorians, desocupat)

En el sentit oposat, les dones no dubten a esplaiar-se sobre les conseqüències del pas del seu treball autònom o professional al servei domèstic o a l'activitat agrícola. El tema del prestigi apareixia eventualment, els relats més recurrents feien referència al tancament, la duresa de les tasques i, principalment, a les estratègies de dominació que posaven en pràctica les ocupadores o els patrons. La valoració d'haver abandonar la seva qualificació tècnica o professional s'orientava més al cost emocional i al preu que s'havia de pagar per un salari més alt a Espanya, comparat amb el que percebien a l'Equador pel treball professional, tècnic o autònom en el qual s'ocupaven:

El trabajo de profesora es que me gustaba, estaba muy contenta, con todos mis compañeros me llevaba muy bien, pero trabajaba muy lejos, eso sí, en la provincia del Napo en el Oriente, yo me sé ambientar tranquilamente pero es duro, la selva es dura. Hasta que mi amiga pues dice que venga acá que deje el magisterio, pues me decía ella de dama de compañía, aquí se trabaja de dependiente, o sea que nos pintaban algo bueno, ¿no?, yo hasta vine con mis papeles y todo para ver si se podía trabajar aquí, ¿no? y cuando llegué acá... ¡es que iba a servir a una casa! Entonces, como ya no podía dar pie atrás pues tenía que aguantar, ¿no? Pues todo el año me pasaba llorando de noche, en el día pues estás friega, friega y todo lo demás, la cabeza no piensa más que en el trabajo, pero cuando se va a la habitación ahí se te viene todo encima.

(María, província del Tungurahua, Baños del Tungurahua, professora, resident a Madrid, fa de treballadora domèstica interna)

¿Trabajar en el campo de esta forma? ¡No, nunca!, pero aquí hay que hacer de todo por tener algo. Mi esposo tenía miedo que me pasara algo, porque para mí fue duro, era estar agachada todo el día, yo llegué muerta con mis piernas que me dolían, y yo le digo yo no me voy más. Hice un

---

³³ M. Jones-Correa (1998) en un treball sobre la immigració, les relacions de gènere i la participació política als Estats Units, també identifica el manteniment simbòlic de l'estatus professional dels homes immigrants mitjançant la seva activitat política en organitzacions i associacions d'immigrants.

sacrificio y de vuelta me fui, y después me daba cuenta de que qué sacaba encerrada y de vuelta al campo, ya el cuerpo se va adaptando, y cuando me adapté se me terminó el trabajo, alcancé a trabajar 15 días. Entré de vuelta a la naranja, poco a poco me he ido acostumbrando al trabajo.

(Rocío, província de Guayas, El Milagro, obrera en els magatzems d'exportació del bananer, resideix a Totana, treballa en l'agricultura)

Tot i que convé introduir alguns matisos. Del total de les dones equatorianes entrevistades, les edats de les quals s'estenien dels 18 als 55 anys, amb una mitjana de 30 anys, el 63% afirmaven que la seva migració era un projecte de caràcter familiar i feien referència al fet que les seves responsabilitats en quant al manteniment del grup domèstic es veien reforçades en aquest context migratori. Aquesta preocupació relegava en un segon pla el tema del nivell professional. Això no obstant, el 36% restant que responia als extrems en quant a edats, les dones molt joves, solteres i amb un projecte migratori individual i aquelles, de major edat, que havien migrat, principalment, per trencar amb els estigmes socials que suposa ser divorciada i "gran" en l'origen, remarcaven el tema de l'explotació laboral amb la falta de reconeixement de la seva formació i experiències laborals.

Sentí morirme, sabes que allá tenía que estudiar cuadernos y acá a lavar cacharros, preparar comidas, tienes que arreglar la casa, claro que yo allá arreglaba la casa pero no tanto como aquí, aquí es matado que tienes que arrastrarte en el suelo y sacar el polvo del último huequito, por aquí te pasan así el dedo, ¡no, fue fatal! ¡Yo vine a limpiar a dos niños de 6 años el culete! Yo vomitaba, ¡ay! No, fue un cambio mortal para mí, yo me sentía morir cuando llegué. Yo si volviera a nacer, ¡yo no regresaba!, no haría esto.

(Joana, província de Pichincha, Santo Domingo de los Colorados, estudiant, resideix a Madrid, ocupada en el treball domèstic extern, 22 anys)

Yo trabajé desde los 18 años de profesora, desde que me gradué. Te digo que hasta hace un mes he llorado muchísimo porque no creo que me pase a mí, parece que esto fuera una novela, una película, cada vez que cojo y tengo que hacer alguna cosa, digo estoy mal, estoy mal, no es esto para mí. Por lo menos donde yo estuve trabajando pensé que yo era una esclava, porque yo no tenía horario ninguno, cuando la señora se ponía como dicen aquí de "mala leche", me insultaba, para mí era fatal esto, te digo fue una mala experiencia, que yo quiero salir rápido de este país. Sí que posiblemente uno podía trabajar en una tienda... para vender ropa, en algo así de dependienta, cualquier cosa, pero menos de empleada doméstica, ¡menos de esto!

(Estela, província de Tungurahua, Baños del Tungurahua, professora, resident a Madrid, fa de treballadora domèstica interna, 48 anys)

El perfil professional d'educació secundària o tècnica de la població equatoriana no només no és té en compte a l'hora d'ocupar un lloc de treball qualificat, sinó que en el discurs de bona part de la població autòctona es dóna per descomptat que l'immigrant que arriba és un pobre estructural sense recursos ni formació. Aquest discurs de part de la societat i empresaris de Totana, es veu reforçat per alguns sectors de l'Església Catòlica que rescaten la capacitat de treball de la població equatoriana i al·ludeixen a la precarietat laboral a la qual està sotmesa com un mal menor, ja que ells consideren que en els països llatinoamericans la situació encara és més precària:

"Vienen de la miseria, y aunque aquí trabajan jornadas de sol a sol, para ellos es la gloria".
Declaracions a *El País* de José Usero, responsable de Càritas Diocesana a Totana. 14/08/1998.

Aquest discurs construït des d'una postura paternalista i "misericordiosa", es contraposa a les expectatives que porten els migrants respecte a gaudir dels drets laborals en els països centrals:

Mi hermano había visto la agencia y él quedó de garante junto a mi cuñado, otro dinero me prestó mi madre, mis hermanos están bien y querían que yo estuviera supuestamente mejor porque me veían que trabajaba fuerte en el Ecuador ¡y ellos pensaban que yo aquí iba a vivir bien e iba a descansar! (rialles)

(Teresa, província de Pichincha, Quito, comerciant, resideix a Totana, treballa en l'agricultura)

En la casa de mi marido son cinco hermanos y cuatro de ellos son maestros, un hermano y una hermana están aquí... es que la gente aquí se cree que nosotros no sabemos ni leer ni escribir y hay mucha gente muy preparada...

(Patricia, província de Morona-Santiago, Suqúa, treballadora de l'Ajuntament, resideix a Barcelona, és propietària d'un locutori)

Aquesta primera anàlisi de la inserció laboral de la mà d'obra immigrant extracomunitària relacionada amb la seva formació, ens atorga elements per aprofundir en l'articulació entre els ocupadors i les seves estratègies d'explotació i precarització i la dinàmica de les relacions que estableixen els migrants amb la població autòctona i entre ells mateixos.

4.2. “Empreses de treball temporal ètniques” i ocupadors il·legals: les xarxes migratòries i el seu rol en el reclutament de treballadors

La major part de les feines a les quals accedeixen els immigrants extracomunitaris no estan regulades (servei domèstic, agricultura estacional, petites empreses de construcció, hostaleria i treball sexual) i la implantació sindical és gairebé nul·la.³⁴

Els testimonis dels primers equatorians que van arribar a Espanya, sobretot a Madrid i Barcelona, durant el primer lustre de la dècada de 1990, fan al·lusió a la dificultat de trobar feina perquè les xarxes migratòries encara no estaven constituïdes en la destinació i la circulació de la informació era molt fluïda:

Cuando llegamos a Madrid en 1993, pues... sí que fue difícil encontrar trabajo, estuvimos 15 días deambulando, pagando hotel, porque llegamos acá sin conocer a nadie, al principio no teníamos ningún contacto después llamamos a Ecuador a ver si alguien conocía a alguien, nos dieron un teléfono y nos tocó desplazarnos a Murcia. En Madrid pagamos la novatada, porque en Ecuador, cuando alguien necesita alguna chica, algún chico lo anuncia poniéndolo en un cristal, en una ventana, pues nosotros andábamos por Madrid de arriba a abajo y nunca encontrábamos un letrado, pero claro nosotros no sabíamos que aquí todos los trabajos son por medio de la prensa y de las agencias. Por eso a lo mejor no encontramos en Madrid, fue la ingenuidad de nosotros no nos dirigimos de la mejor manera pero... llegamos aquí a Barcelona y a los cinco días y nos fuimos a trabajar de matrimonio en una casa en Platja d'Aro.

(Roberto, província del Tungurahua, Baños del Tungurahua, mestre, actualment resideix a Barcelona, és propietari d'un locutori)

Aquests són els desavantatges de no disposar d'informació, això no obstant, la seva circulació també ha contribuït que dins d'aquesta il·legalitat els ocupadors i ocupadores hagin "institucionalitzat" alguns requisits imprescindibles per accedir a les ofertes de contracte de treball. D'aquesta manera, els treballadors i les treballadores de l'Equador han hagut d'afrontar les despeses que demanda "donar-se d'alta" a la Seguretat Social. Aquestes "normes" són cada vegada més vigents tant en mercats laborals rurals com urbans.

---

³⁴ Per a una gran part d'immigrants el desconeixement de les llengües autòctones constitueix una barrera insalvable per a la participació social fora de les seves cadenes i xarxes migratòries de connacionals. A més, el context sociopolític de l'origen es caracteritza per la permanència de governs dictatorials on persisteix el temor de participar en activitats col·lectives o governs de caire populista amb sindicats partidaris que limiten l'actuació lliure dels treballadors. Segons un informe del Colectivo IOÉ (2001), en un estudi sociològic sobre alguns col·lectius, els sindicats no tenen incidència entre el col·lectiu equatorià. D'una altra banda, la feminització del moviment migratori equatorià ha contribuït que aquesta no sigui una possibilitat d'intermediació als problemes laborals que es troben i les dones equatorianes busquen assessorament en ONG o entitats de caràcter religiós com Càritas, que estan més relacionades amb les seves activitats en la societat d'origen. Una majoria de les dones entrevistades havien participat en activitats de la seva parròquia, en les associacions de Damas del Voluntariado, vinculades a l'Església Catòlica; només una de les dones entrevistades havia tingut militància política i sindical en l'àmbit de l'educació pública.

Moltes persones suporten vexacions i maltractaments fins que "aconsegueixen els papers", que no sempre aconseguen, ja que una estratègia més de dominació i precarització en el treball és la promesa d'una oferta de treball per iniciar el tràmit erràtic i arbitrari per obtenir els "papers", que no sempre es compleix.

Sí que hay racismo aquí, yo estaba en una casa que yo me aguantaba por mis papeles, yo pensaba lo principal son los papeles. Yo tenía la idea de que yo con mis papeles y podía viajar a otros países, irme a otros sitios y entonces yo decía lo primero son los papeles. Mira me aguanté en una casa que me trataban remal, ¡eh!, me dejaban todo en una lista, hoy tiene que hacer esto, esto y esto y claro tú no te alcanzas, y si venía y veía una manchita o algo se había salpicado mientras estabas limpiando, te decían 'tú no has hecho nada, empieza de nuevo', y te pasaban el dedo por todos los muebles... Y me aguanté ahí por los papeles.

(Patricia, província de Morona-Santiago, Suqúa, treballadora de l'Ajuntament, resideix a Barcelona, és propietària d'un locutori)

A veces cuando algo faltaba por hacer, gritaba. Yo también a veces le contestaba, porque quería que hiciera en un solo día la limpieza a fondo. Yo le decía si usted se sentara a hacer lo va hacer a fondo en un solo día. Y ella decía que no tenía tiempo, aunque ella la mayoría de veces pasaba en la casa y estaba viendo la tele y decía que tenía mucho trabajo y yo no podía decirle nada. Ella era así pero me ofreció mis papeles, entonces yo por eso también me aguantaba ahí pero nunca me los hizo, nos fuimos las dos a la gobernación y entonces le dijeron señora cómo usted va coger una chica si usted no es solvente, ella no había puesto lo que ella tenía, el mínimo era 4 millones, ella había puesto 1.400.000, entonces esa fue la excusa para no hacer los papeles.

(Bibiana, província de Pichincha, Quito, comerciant, resident a Barcelona, fe de treballadora domèstica externa)

La situació d'irregularitat residencial i laboral que provoca en els immigrants el govern espanyol amb les seves polítiques restrictives, apareix com un avantatge per als empresaris i ocupadors a l'hora de reclutar mà d'obra. En aquest sentit, recorren als membres de les cadenes i xarxes per reclutar mà d'obra barata i, d'aquesta manera, aquestes es converteixen en una mena d'"empresa de treball temporal ètnica" amb un ventall ampli de possibilitats en quant al perfil del treballador buscat: sexe, edat, disponibilitat horària i, en alguns casos, en el servei domèstic la formació professional és utilitzada com un plusvalor en l'educació dels fills.

Analitzar la relació entre ocupadors i migrants respecte del reclutament de mà d'obra, constitueix una perspectiva privilegiada en el sentit que no només és possible observar les estratègies d'explotació dels primers, sinó també, permet entendre l'horitzontalitat o verticalitat en els vincles de parentesc, veïnatge, amistat i proximitat geogràfica que han construït els propis migrants en aquest context transnacional.

Els següents testimonis posen de manifest de quina manera els immigrants que posseeixen alguns vincles "dèbils" amb la població autòctona, poden quedar en una posició d'intermediaris, ja que alguns realitzen els seus contactes per reclutar mà d'obra i altres per aconseguir feina. En aquest cas, tant l'Ana com la Virginia utilitzen els contactes per incorporar-los a les relacions horitzontals.

Aparte de mis propios problemas que tenía trataba de ayudar o tratar de solucionar los problemas de mis paisanas, ¿no? Y bueno, el hecho de que yo haya estado en un lugar y otro me ha servido tener un contacto con la gente de aquí, pues de esa manera yo parecía que tuviera una empresa de empleo, porque las españolas me llamaban y me decían tienes a alguien para trabajar y así logré colocar casi alrededor de siete personas, amigas, todas amigas mujeres, conocidas mías y otras conocidas de conocidas, o sea, que han sido personas que podía yo recomendarlas, y ahora actualmente están muy bien, algunas tienen los papeles y están ganando más que yo, se han ido a Ecuador y han regresado. Por una parte yo me siento contenta porque por lo menos he hecho algo, ¿no?

(Ana, província de Guayas, Guayaquil, enginyera comercial, resideix a Barcelona, treballa de secretaria administrativa i de treballadora domèstica externa)

Lo de los contactos sí ha funcionado entre amigas de los pisos en u otro lado se trata de colocar a las personas, y a veces así no las conozcas si ves que necesita. Justo ahora una señora me ha

llamado que necesitan para trabajar un matrimonio y no encuentran. Les pagan 115.000 pesetas, entonces uno avisa en los pisos. La señora catalana de Cáritas también nos llama a ver si tenemos gente para ubicar en algún trabajo. Como en cada piso hay tantas personas empiezas a tener como contactos, entonces te llaman directamente cuando hay un trabajo para que ubiques gente y así circula la información. Por eso nos conocemos con otros ecuatorianos, para estas cosas pero no hacemos reuniones.

(Virginia, província de Loja, El Pindal, professora d'història i geografia, va migrar a Bèlgica, després a Madrid, actualment resideix a Barcelona, fa de treballadora domèstica externa)

Tanmateix, hi ha persones que utilitzen els contactes per emprendre diverses pràctiques socials i/o econòmiques, segons l'etapa en què es trobi el projecte migratori familiar, és l'etapa en què els contactes de treball comencen a negociar-se, mitjançant diferents tarifes:

Unos cobran, otros ven lo suyo, por ejemplo una persona x que tiene una conexión para cinco puestos, esos cinco puestos o bien los ocupa para él y toda su familia que está por venir u ocupa una vacante con un familiar y las otras cuatro las negocia.

(Elvio, província de Guayas, Guayaquil, treballador en una empresa exportadora de mariscs, resideix a Madrid, treballa d'encarregat en un locutori)

Si bé en els últims contingents s'han previst ofertes de treball pel que fa al treball domèstic, es tracta d'un nínxol laboral "regulat" de portes endins i el reclutament de mà d'obra es fa per vincles preferentment "dèbils". En general, el reclutament de mà d'obra en el servei domèstic no ha sigut mediat per organismes oficials com per exemple l'INEM (Instituto Nacional del Empleo), tanmateix, sí que ho és per entitats religioses pertanyents a l'Església Catòlica. Una dada reiterativa en els testimonis de les dones respecte als seus primers contactes per entrar al servei domèstic, sobretot quan els ocupadors pertanyien a les elits madrilenya i catalana, feia referència a vincles "dèbils" amb l'Església Catòlica que unien congregacions entre les dues ribes de l'oceà Atlàntic.³⁵ D'aquesta manera, les classes mitjanes i mitjanes altes accedeixen a mà d'obra immigrant per al servei domèstic mitjançant intermediaris específics.

Yo tenía relaciones por las monjitas. Yo siempre me he movido en el mundo este, en el mundo católico, porque es donde me educué, porque yo fui educada en uno de los mejores colegios de Quito, yo me gradué en La Salle, también estudié para ser maestra con los hermanos de La Salle, entonces ellos supieron que me vine y me pusieron en contacto con las monjitas de aquí, entonces ellas me ayudaron y fui a servir a la casa de una condesa.

(Julia, província de Pichincha, Quito, mestre, resident a Barcelona, treballa en l'hostaleria)

Això no obstant, assistim a una nova demanda que, a diferència de l'ús del servei com una marca de dominació social de les classes adinerades, provenen d'altres estrats socioeconòmics que no són necessàriament els més rics. Entre els objectius de l'ajuda assistencial d'algunes organitzacions religioses com Cáritas, està el de proveir contactes de treball; en aquest sentit, han contribuït a crear aquests llaços "dèbils" entre ocupadores i ocupades, tot i que amb la variant que els seus contactes a Madrid i a Barcelona pertanyen, en la majoria dels casos, a classes mitjanes.

En el Ecuador yo trabajaba mucho con la iglesia, y a través de la iglesia tuve recomendaciones no oficiales, ni escritas, ni nada, sino verbales, de comunidades aquí, entonces yo me fui a comunidades a visitar, unas comunidades religiosas que me cerraban las puertas y otras que me las abrieron, y entre ellas conocí a una trabajadora social, pues me puso en contacto para trabajar con una señora que trabajaba cada 15 días haciendo limpieza. Nos fuimos conociendo y aquí como los catalanes son muy cerrados, casi no te brindan enseguida la confianza, ni nada, hasta que poco a poco me fueron conociendo, y todo eso resultaba ser que esta señora era la presidenta de una comunidad religiosa, yo estaba con la cabeza y yo no lo sabía...

(Ana, província de Guayas, Guayaquil, enginyera comercial, resideix a Barcelona, treballa de

---

³⁵ Aquesta situació es repeteix amb altres fluxos migratoris femenins llatinoamericans a Espanya. Carmen Gregorio Gil (1998) sosté que els contactes de l'Església Catòlica entre la República Dominicana i Espanya, han fet un paper d'intermediari per impulsar la migració de dones dominicanes en el servei domèstic a Madrid.

secretaria administrativa i de treballadora domèstica externa)

Ara bé, a més de l'assessoria legal i les borses de treball, aquestes organitzacions religioses han incorporat a les seves activitats cursos i beques per "preparar" els immigrants per "servir l'espanyola". Els cursos de capacitació s'imparteixen sobre les maneres autòctones de cuinar, de netejar mobles, vidres i terres, de costura, planxat, cura de nens i persones grans. En aquest sentit l'encarregada del Plan de Asistencia y Compañía de Cáritas declarava en un diari de l'Equador:

“La formación que reciben los extranjeros como parte del Programa de Paro y Conciencia Social, lejos de poner el acento en el deber y la sumisión busca transmitir pautas educacionales para atender el teléfono, servir la mesa o recibir a invitados”

(Julia Díez, EL COMERCIO, 15/06/2002)

Aquestes activitats són les que generen un entramat complex i creixent de relacions en el qual s'entrecreuen ideologies, aspectes econòmics, socials i culturals que es converteixen en funcionals en l'actual etnoestratificació del mercat de treball espanyol. A més, aquesta articulació de les xarxes migratòries basades en els vincles "dèbils" es recolza, en gran mesura, en la irregularitat freqüent o permanent de la documentació, i aquesta precarietat es traspasa entre familiars amics o veïns. Moltes vegades, un dels requisits que demanen els ocupadors és que la dona posseeixi els coneixements necessaris per treballar en una casa i que "no tingui papers" per no haver de fer front als pagaments de la Seguretat Social i, així, posseir un poder de negociació més gran en quant a serveis i hores diàries de treball. Un altre dels tractes que s'acostuma a fer és realitzar el contracte de treball a canvi que la treballadora pagui les despeses de la Seguretat Social, en els últims anys, aquesta ha sigut una de les formes més ràpides, tot i que costoses, d'aconseguir el permís de treball.

Mi esposa entró de reemplazo de una cuñada mía porque ella se iba al Ecuador por los papeles y bueno, luego vino y mi señora se fue a trabajar al otro lado. Después la señora esta no le ha querido pagar la Seguridad Social a mi cuñada entonces se enfadó mi cuñada y se fue, y esta otra le llama a mi señora que quiere una chica que no tenga los papeles, porque no le gusta pagar la Seguridad Social, bueno así fue y se fue mi señora a trabajar ahí, y ya está casi dos años y medio. Ya tiene los papeles, la señora le dio la oferta pero ella no quiere pagar la Seguridad Social, y ahora mi hermano le está ayudando, como ya es autónomo le hizo un contrato de trabajo para que ella pudiera pagar la Seguridad Social, o sea, está haciendo las veces de patrón pero paga ella misma.

(Manuel, província de Tungurahua, Baños del Tungurahua, tècnic mecànic, resideix a Madrid, treballa de conductor per una empresa)

Aquests vincles "dèbils" i "forts" adquireixen característiques diferents en nínxols laborals específics, així, també les relacions horitzontals i verticals presenten trets diferenciats segons es moguin en mercats de treball urbans o rurals, femenins o predominantment masculins.

4.3. Discriminació ètnica, de classe i de gènere en el mercat de treball de Madrid i Barcelona: estratègies laborals entre la població equatoriana

Des de l'inici de la dècada de 1990, la població equatoriana s'ha inserit sociolaboralment a Madrid i Barcelona en segments inestables, precaris i estacionals. Tot i que la facilitat o dificultat d'inserció, igual que la permanència, ha variat segons les condicions laborals del mercat de treball urbà espanyol en els últims anys; aquests canvis obeeixen tant a causes econòmiques com polítiques derivades de les restriccions jurídiques en augment en quant a l'obtenció de permisos de residència i de treball.

En una primera etapa, quan el flux migratori presentava un equilibri de sexes en quant a les primeres peces de les cadenes, els homes treballaven alternadament en la construcció i de carregadors en els principals mercats d'abastament. Cap a final de la dècada de 1990, el canvi radical en la composició del desplaçament internacional equatorià està en part determinat per la demanda de mà d'obra femenina en els serveis de proximitat en les seves diferents modalitats,

així, servei domèstic intern, pseudoextern i extern, cura de nens i persones grans i hostaleria, es presenten com el principal nínxol laboral d'inserció.

En aquest context laboral, podem definir una sèrie de pràctiques discriminatòries i de dominació ètnica i de classe entre ocupadors i ocupats que es reproduïxen amb les dones, principalment, en el servei domèstic, bé sigui de caràcter intern o extern, i amb els homes en el sector de la construcció i de l'hostaleria. Aquestes pràctiques de dominació es donen tant a l'hora d'accedir al mercat de treball com en les relacions laborals.

En aquest sentit, les relacions de poder entre gènere, classe i estrangeria determinen la posició de les dones com a migrants i com a minoria; d'aquesta manera, els limiten la llibertat de moviment en extrem. Les barreres són particularment infranquejables quan les dones migrants intenten ingressar en un espai socioprofessional percebut com a propietat específica de les dones autòctones. Aquest condicionant es veu reforçat a Espanya per una jurisprudència excoent que aguditzava la irregularitat en les condicions laborals de les dones. Així, les figures dels permisos de residència (d'estudiant, de residència no laboral per reagrupació) o de permisos de treball que especifiquen un nínxol laboral (agricultura, servei domèstic) obstrueixen el pas a un tipus de permís en un altre segment del mercat de treball que pugui millorar l'estatus socioeconòmic de les dones migrants, tot i que s'aconsegueixi obtenir una oferta amb aquest fi.

Me quedé sin trabajo en el mes de setiembre y conseguí una beca del 45% en la UPC, un Master en Recursos Humanos, pero seguía sin trabajo, por ahí me salían algunas horitas de ir a limpiar. Esta era la oportunidad para obtener la visa de estudiante, y apliqué para exención de visado. Tuve la suerte del mundo porque no suelen darlo. Consulté con abogados, yo ya estaba frustrada de ir al gobierno civil, porque para mí ya era la cuarta o quinta vez que iba, y el trato es terriblemente a las patadas y bueno actualmente tengo la visa de estudiante por un año. Por el mes de noviembre conseguí un trabajo en una asesoría jurídica, seguramente, no me lo podrán hacer (el contrato de trabajo), porque según la ley sólo puedo tener una autorización para trabajar porque soy estudiante. Fui al gobierno civil para pedir ese permiso y me sentí tan humillada, sólo te pueden dar ofertas de trabajo a tiempo completo y solamente de limpieza, quehaceres domésticos o de paleta. Pero yo llevé una oferta de auxiliar administrativa y no me la dieron y así irónicamente me dijeron no te podemos dar. Así que le dije a mi jefe hágame una oferta de trabajo de limpieza, bueno a mí no me conviene pero más le conviene a mi jefe.

(Ana, província de Guayas, Guayaquil, enginyera comercial, resideix a Barcelona, treballa de secretaria administrativa i de treballadora domèstica externa)

A l'inici de la migració, la població equatoriana depèn de manera absoluta de les condicions de treball que imposa el mercat de treball espanyol, com a conseqüència, les cadenes i les xarxes migratòries dissenyen i posen en pràctica estratègies laborals que els permetin aconseguir feina i, paral·lelament, amortir els efectes negatius d'aquests obstacles. Ara bé, aquest procés, en si mateix conflictiu, visibilitza, d'una banda, les asimetries en les relacions de gènere, classe i ètnia entre treballadors i ocupadors i, d'una altra banda, porta a la resignificació o reafirmació de les relacions de poder a l'interior dels grups domèstics involucrats en aquesta migració internacional.

4.3.1. Les dones equatorianes i el treball domèstic: trets de neoesclavitud en el Primer Món

El servei domèstic com a activitat laboral no és un fenomen nou ni recent. Molts estudis (Borderías, 1987; Glenn, 1987, 1992; Miller, 1983; Gregson, Lowe, 1994) han documentat que per als països capitalistes occidentals com Gran Bretanya, Espanya i Estats Units, el servei domèstic era una de les principals categories ocupacionals per a les dones migrants en el segle XIX i durant el segle XX, com a alternativa a l'expansió del treball femení a Europa.

Des de principi de la dècada de 1990, moltes investigacions han analitzat el servei domèstic com una problemàtica a través de la qual l'asimetria i la intersecció de les relacions vinculades al gènere, l'etnicitat, la classe i l'estatus de ciutadania són estructurades i negociades (Pessar,

1984; Escrivá, 1997, 2000; Gregorio Gil, 1998; Catarino, Oso, 2000; Martínez Veiga, 2000). Una anàlisi dels moviments migratoris de dones asiàtiques, africanes i llatinoamericanes a Europa i als Estats Units, argumenta que les negociacions en l'espai reproductiu són crucials i no poden separar-se d'aquelles de l'espai productiu que introdueixen jerarquies i matrius de dominació i subordinació en les quals reposen les relacions de gènere (Dick, 1990).

Centrar l'atenció en el servei domèstic com a activitat laboral serveix per donar llum als vincles múltiples entre els espais públics i privats correlacionats i interpenetrats (Saunders, Evans, 1992), i per tant, al transvasament de les desigualtats de classe i ètnia entre les dones (Parella Rubio, 2000). Els serveis prestats per les dones migrants són els del domini sexe-afecte, cura i manteniment social del treball, comunament referit al treball reproductiu. Les tendències en la migració femenina internacional en les últimes dècades, posen de manifest l'emergència de la divisió internacional del treball en la reproducció. Aquesta divisió del treball està travessada per la classe, l'ètnicitat i l'edat, i per tant, produeix una diversitat de formes de relacions laborals. Encara avui està governada per un aparell majoritàriament homogeni transcultural que defineix la reproducció social com un domini femení, un domini trivial respecte de les activitats econòmiques (Truong, 1996).

El servei domèstic a Espanya, que es regeix pel Reial Decret 1424/1985, planteja molts inconvenients per a les treballadores (Colectivo IOE, 1991; Martínez Veiga, 2000). Les treballadores perden l'accés als drets i deures ciutadans com cotitzar a la Seguretat Social, a més, la regulació laboral es produeix de portes endins, aquesta situació condueix a un control excessiu del ocupadors i les treballadores no tenen poder per negociar les sortides ni les hores de presència dins de la llar. En aquest sentit, els testimonis de les dones equatorianes al·ludeixen que els ocupadors que les contracten de manera il·legal, és a dir, sense contracte i per un salari inferior al mínim corresponent, proscriuen l'espai públic, controlen els moviments fora de la casa mitjançant amenaces i prohibeixen el contacte amb altres treballadores domèstiques del veïnat. En la nostra investigació aquestes situacions són evidents en els casos en els quals les dones estaven ocupades en cases pertanyents a les elits madrilenya i catalana.

¡No veas que lujo!, de fija fui a dormir allí, ¡que horrible Dios!, o sea que ahí me sentí como que ellos eran mis dueños, te sientes así, o sea tú no eres dueña de tu vida, no puedes comer lo que tú comes, no puedes hacer lo que tú haces porque tienes que adaptarte primero a las costumbres de esa casa, segundo, tener un montón de respeto porque ellos van que tienen cierto nivel, de que los cubiertos para la comida, en fin..., ahí me gradué en todo lo que es servir a unas personas así, ¡no veas!

(Julia, província de Pichincha, Quito, mestra, resident a Barcelona, treballa en l'hostaleria)

De interna no paraba nada, eran seis, una niña pequeña, mucha plancha, hasta las 11 o 12 de la noche, no podíamos acostarnos hasta darles la cena, que venían tarde y limpiar la plata, ¡me acuerdo hasta ahora!, no vuelvo a limpiar plata en la vida. Mientras ellos no estaban, pues bien, porque te podías sentar a limpiar, porque no hace falta que estés de pie, cuando ellos venían tenía que limpiar la plata de pie, pero yo les decía si da igual limpiar de pie que sentada... como hay gente mala hay gente también déspota, ¿no?, ¡que lo limpiara de pie! Me tocó bien difícil con esa familia pero luego ya yo como soy callada y no contesto lo sabía aguantar y soportar cualquier trabajo, o me decían algo y tampoco contestaba, ya la costumbre de uno que tampoco contestaba, ya la costumbre de uno que ha sido así, ¿no?

(Janine, província de Tungurahua, perruquera, resideix a Madrid, treballa a la cuina d'un restaurant)

El nostre treball de camp ens permet sostenir que a final del segle XX a Espanya, l'etnització progressiva dels serveis reproductius més desvaloritzats socialment, es deu al fet que un sector ampli de les classes mitjanes urbanes madrilenyes i catalanes n'augmenta vertiginosament la demanda. Aquest sector format per matrimonis joves professionals amb fills petits, recorren al servei domèstic intern, modalitat que fa unes dècades era tret distintiu de les classes altes. D'aquesta manera, mitjançant la contractació d'una treballadora interna per un únic salari aconsegueixen cobrir totes les tasques que involucren el treball reproductiu (neteja, cura de nens

i persones grans), encara més quan les dones immigrants tenen un grau de formació professional alt, preferentment en el sector de l'ensenyament, s'obté un plusvalor per a l'educació dels fills.

Estoy en una casa de interna, cuidando una niña que es deficiente, va a la escuela especial, son dos niñas la una es deficiente y la otra es normal, pues son muy buenas personas no me puedo quejar. Las llevo a la escuela, luego vuelvo, preparo la comida, hago la limpieza, y el día que toca lavar o planchar, luego las busco en la escuela, veo las tareas, les doy de comer y se van a dormir, después comen los señores...

(María, província de Tungurahua, Baños del Tungurahua, professora, resident a Madrid, fa de treballadora domèstica interna)

D'una altra banda, les dones equatorianes han trobat en el treball domèstic intern la millor opció per a una recuperació econòmica i un estalvi ràpid; tenir la manutenció i l'allotjament assegurats permet l'estalvi de gairebé la totalitat del salari. Ara bé, aquests suposats avantatges en un inici, es converteixen en el cost emocional més gran de la migració femenina. Els nombrosos costos emocionals com el pas d'una vida autònoma i professional al servei domèstic, associat a un esforç físic excessiu i a una violència psicològica són els principals problemes anunciats per les dones entrevistades; també, les filles entrevistades, al·ludeixen al xoc que han patit en veure el deteriorament psíquic i físic que en les seves mares a causa de la seva feina a Espanya.

Les lògiques de dominació i subordinació es tradueixen en pràctiques reals d'exclusió social, que porten una marca de distinció simbòlica entre treballadores i ocupadores plasmades en els aspectes següents: segregació espacial, prohibició o refús de pràctiques alimentàries de les treballadores, falta de dies lliures, salaris reduïts a canvi d'allotjament i alimentació, i pràctiques paternalistes al costat d'una pressió permanent sobre la decència i honestat de la treballadora.

Per a les dones equatorianes que treballen en el servei domèstic, la "llar" temporal al lloc d'arribada és, a més, el lloc de treball on són sotmeses a un cert grau d'escrutini i vigilància integral en les relacions socials en el treball assalariat. Les característiques d'aquesta feina constitueixen un obstacle molt important pel funcionament de les cadenes i xarxes migratòries, i demanda a les dones immigrants un gran esforç per no quedar sumides en l'aïllament.

La señora tenía la costumbre que no me lleve con las otras empleadas. Ella me hacía bajar una hora antes de lo que se reunían las otras, como yo no sabía el sistema, se reunían en el parque cuando venían trayendo a los niños del cole... Luego cuando decía a tal hora toca subir, yo me subía y yo veía por la ventana que bajaban un montón, era para que no me enterase de cómo iba la vida. Un día, me dijo mire Gladys le voy a decir una cosa, aquí al lado del piso mío vive una colombiana, mucho cuidadito con estar llevándose con esa gente porque es de mala clase y usted no quiero que se lleve con ella. Yo me sentía angustiada, desesperada, me la pasaba siempre llorando y mirando por la ventana. Entonces un día que se fue ella a llevar al niño al cole me salió por la puerta de la cocina y salió Pilar, me dijo, ¿tú eres la que ha venido aquí al lado? Le dije, sí, me dijo, mira, vete adentro porque esta mujer hace trampa, crees que se va y luego te ve, vete yo cualquier recado te lo dejo en la alfombra de la cocina y preocúpate porque tú te has metido mal, tú estás mal porque esta señora es una loca histérica, y ya tres paisanas tuyas se han marchado. Un día coincidimos con ella, y entonces la chica me dijo, tú tienes que salir, aquí se sale los días domingos y se sale los jueves por la tarde, ¿tú por qué no sales?, le digo, porque yo no sé, una vez me dijo que podía salir un domingo cada 15 días, pero como ya había pasado tanto tiempo y no salía porque no me atrevía a salir. Ella me dijo tú dile que tienes que salir, no te puede tener encerrada y por eso te sube a ti y no quiere que te juntes con nosotros porque ya conocemos de lo que va.

(Gladys, província de Pichincha, Quito, comerciant, va migrar a Madrid, després a Burgos, actualment resideix a Barcelona, fa de treballadora domèstica externa)

Els abusos amb relació al treball se succeeixen amb més freqüència en el servei domèstic intern, perquè moltes dones estan aïllades de possibles contactes amb connacionals o persones autòctones que poden informar-les dels seus drets. Aquesta dependència de la feina i l'abús de poder tenen un impacte més violent quan la dona és la primera peça de la cadena migratòria familiar. De manera que la cadena encara no és prou ferma per adquirir una certa autonomia que gestioni vincles "dèbils" o "forts", que li atorgarien una sèrie d'oportunitats i contactes per canviar de feina.

Per això, els dies lliures es converteixen en l'opció espaciotemporal per crear aquesta mena de vincles. Un dels primers passos és acudir als llocs de trobada del col·lectiu, on les dones equatorianes aconsellen a les nouvingudes les estratègies que han de posar en pràctica per resistir a la dominació i subordinació a què són o seran sotmeses. El punt més controvertit apareix quan entre ocupadores i ocupades han de negociar l'espai i les hores pròpies: es tracta d'un procés conflictiu i no sempre la treballadora obté el respecte a la seva individualitat.

Desde que llegué tuve trabajo, me conecté por medio de una hija de mi esposo, me llevó a trabajar donde una artista, que me llevaron a la finca, nunca me dejaron librar, me amenazaban con que no tengo que salir a la calle, porque no tenía papeles, he trabajado con ellos, casi nueve meses y no me dieron nunca papeles. Me pagaban 80.000 pesetas, sin horario ninguno porque yo trabajaba desde las 7 de la mañana hasta la 1 de la mañana del día siguiente. Eran dos personas cuando estaban allí, y sino cuando llegaban los fines de semana toda la familia eran más o menos 9 personas. Yo le dije a la señora que me haga los papeles. Entonces la señora me dijo que no, entonces me dijo, Marta lo dejas o lo tomas, entonces yo le dije, lo dejo. Pero yo también me arriesgué porque ya me contacté con amigos ecuatorianos y les contaba porque yo siempre salía dos horas a depositar el dinero, a enviar el dinero al Ecuador. Entonces, me dijeron que yo tenía que salir a librar, que yo tenía derechos y tenía derecho a los días feriados y yo nunca tuve eso, ¡jamás! Entonces ahí le dije a la señora una tarde, bueno como usted no me hace los papeles, no me deja librar me salí.

(Estela, província de Tungurahua, Baños del Tungurahua, mestra, actualment resideix a Madrid, fa de treballadora domèstica externa, va reagrupar el seu gendre, la seva filla i els tres fills nois, actualment tots els seus fills han tornat a l'Equador)

El canvi de menjar, d'horaris, les restriccions alimentàries han repercutit sobre la salut³⁶ de les dones equatorianes, canvis als quals s'hi afegeixen l'estrès, la preocupació, la soledat i la tristesa.

Un día ya no sé que me pasó porque yo lloraba mucho porque de noche me atacaba llorando para que ella no vea, me dediqué a fumar también. Un día me dio un dolor horrible de gastritis que comencé a revolcarme en el suelo. Cuando llegó ella no me creía que fuera para tanto, pero me vio que estaba mal, y la doctora de la embajada le dijo que tuviera mucho cuidado que no fuera a ser cosa que la úlcera se me hubiese perforado y que era peligroso. Me fui al hospital con el señor, porque seguía vomitando sangre, el señor mostró una tarjeta, porque él era diplomático, y me llevaron para adentro. Me quedé dos días internada. Entonces regresé el día lunes a la casa, me dijo que ya has descansado demasiado, aquí tienes los productos que son una espuma y el cepillo y de rodillas te me pones y me limpias todas las alfombras del salón. Yo le dije doctora yo no lo voy a hacer ahora porque yo no puedo agacharme, yo me siento mal. Ahí gritó, porque ella no había traído una mujer enferma, que ella quería una mujer sana, que quién iba a hacer los oficios, y mejor que me vaya.

(Gladys, província de Pichincha, Quito, comerciant, va migrar a Madrid, després a Burgos, actualment resideix a Barcelona, fa de treballadora domèstica externa)

Estuve un mes con él y yo ya no aguanté, no lo soporté porque aparte me enfermé, me puse mala porque no lograba adaptarme a la comida, a pesar de que el señor me decía Nora, tú cocínate, prepárate lo que quieras, la verdad es que no tenía ni ánimo, ni nada para hacerme. Y en esa casa había de todo, él era directivo del Banco Central Hispano, un lujo increíble, televisores, vídeos, ordenadores pero a mí no me llenaba nada, siempre escuchaba la radio latina que hay en Madrid, cuando yo oía eso me ponía a llorar porque lo estaba pasando fatal...

(Julia, província de Pichincha, Quito, mestra, va migrar a Madrid, després a Burgos, actualment resideix a Barcelona, treballa en l'hostaleria)

Si bé les dones aconsegueixen millorar el seu estatus econòmic, i sobretot el del seu grup domèstic, la lluita portada a terme en els llocs d'origen tant dins com fora del grup domèstic per integrar-se al mercat de treball com a professionals o autònomes, pateix un retrocés pel fet que,

---

³⁶ El cost emocional de la migració femenina i la seva repercussió sobre la salut i els hàbits alimentaris relacionada amb l'activitat laboral es pot consultar a Castillo, Mazarrasa, 2001; Pedone, 2002.

de nou, són les tasques en el treball reproductiu les que ha de realitzar per incorporar-se al mercat de treball a Espanya.

Dins de les xarxes circula la informació sobre les modalitats del treball domèstic, la repetició de casos "institucionalitza" les diferents formes d'explotació com una "norma" dins d'un nínxol laboral "regulat" intramurs. De l'anàlisi d'aquestes pràctiques es desprèn que els beneficis que atorga el servei domèstic amb mà d'obra immigrant i extracomunitària són nombrosos: submissió, abaratiment dels costos, manteniment de les relacions i pràctiques de dominació ètnica i de classe. Aquestes característiques s'aguditzen en les dones que acaben d'arribar, ja que la seva irregularitat jurídica és motiu de suborns econòmics i emocionals.

Davant d'aquest context laboral precari i opressiu, alguns estudis plantegen, d'una manera mecànica, que el pas del treball domèstic intern a extern o pseudoextern millora la situació laboral i econòmica de la dona immigrant. L'obstacle més gran que s'ha de franquejar és, d'alguna manera, l'explotació i les estratègies de dominació a les quals les dones equatorianes es troben exposades en el servei domèstic espanyol. Però no sempre ingressar al servei domèstic extern suposa una millora de salari, ni treballar les hores reglamentàries.

Yo trabajo en quehaceres domésticos, siempre he estado de externa, mi hermana sí estuvo de interna pobrecita, muy duro, dicen que no se gasta ¡pero, no! Yo ya lo he pasado con mis hijos en la casa, es estar encerrada, uno ya viene del encierro allá, yo sola con mis hijos allá, atendiendo, que cocinando, usted sabe que en una casa hay que estar allí, en cambio de externa usted hace sus cosas y sale, usted se distrae... Aquí me va bien, en una casa trabajo 6 horas y otra 7 horas, trabajo de lunes a viernes en las dos casas, estoy de 8 a 1 de la tarde en la una, y la otra estoy de 2 a 9 de la noche. Por mes me pagan en una 65.000 pesetas y en la otra 70.000 pesetas.

(Consuelo, província de Guayas, Guayaquil, operària en una fàbrica, resideix a Madrid, fa de treballadora domèstica externa)

La demanda del servei domèstic intern per a la cura de persones grans s'ha convertit en una pràctica creixent tant a les ciutats grans com mitjanes, enfront de l'escassetat d'oferta de serveis públics (residències, serveis d'ajuda a domicili) i l'augment del nombre de persones grans que viuen sols. Ara bé, la precarietat augmenta dins d'aquest nínxol laboral, perquè a les traves governamentals, s'hi suma el factor biològic com un desencadenant immediat que constitueix un impediment més per accedir a la regularització jurídica a Espanya. En la majoria dels casos, quan es contracta una persona per a la cura de persones grans, generalment, es realitza en fases terminals d'alguna malaltia o per una edat molt avançada, la qual cosa no afavoreix una permanència en el treball i encara menys la possibilitat d'aconseguir un contracte de treball per obtenir "els papers".

Els testimonis de les dones equatorianes fan referència al desgast físic i emocional que suposa aquesta mena de feina. En primer lloc, moltes dones no posseeixen els coneixements necessaris per aixecar i traslladar persones grans per la qual cosa la primera conseqüència són problemes greus de salut (cervicals, columna, etc.). En segon lloc, en algunes ocasions, les persones grans pateixen demència senil, malaltia que produeix efectes difícils de controlar quan no s'està especialitzat en aquesta mena de malalties:

Yo ya estaba trabajando con la señora M. R. y cuidaba algunas noches a algunos ancianos, entonces ya podía arrendar por mi cuenta. Aquí he sufrido muchísimo. Tres noches trabajaba con un hombre que tenía demencia senil, y sabes que en las noches se volvía loco y comenzaba a romper las cosas del piso, y yo estaba sola con él y me gritaba que me quería matar, y un día me lanzó todas mi cosas y yo sin poder recurrir a nadie. La noche de Navidad comienza a tirar los muebles... y sabes, había un ecuatoriano por ahí y les pedí que me ayudara hasta que vinieran los hijos, ¿tú nos ha pasado mucho aquí?

(Graciela, província de Pichincha, Quito, comerciant, actualment resideix a Barcelona, ocupada en el treball domèstic extern, va reagrupar la seva filla i la seva neboda)

Finalment existeixen testimonis reiterats sobre les segones intencions que tenen algunes persones grans quan contracten una dona immigrant per a companyia. L'assetjament sexual d'homes espanyols entre els 60 i els 70 anys que contracten preferentment "*dones llatines*", amb la carrega simbòlica que això implica per a serveis de cura i sexuals, és un fenomen recurrent en els serveis de proximitat.

Veras yo me encariñé un montón con esta pareja de viejitos. Lo que pasa que este señor ya desde hacía un tiempo lo estaba viendo un poco raro, empezaba ya a cogermé demasiado la mano, porque claro al principio te das cuenta que los viejitos necesitan cariño, ¿no?, pero luego empezó a cogermé la mano, a ponerme la mano en la pierna y claro entonces ya no me cuajaba. Fíjate la esposa tenía 74 y él 78 años. Por eso yo lo veía como a mi abuelito, ¡yo tengo 26 años! Hasta que un día me coge la pierna y me dice, ¿tú ves como sufro yo? y le digo, sí, Pedro pero que vas a hacer, ¿no? Es que tú deberías ponerte a pensar y tú deberías darme lo que no puede darme mi mujer. Entonces, yo me quedé mirando, ¡pero qué dices! Yo creía que había entendido mal, ¿no? y le digo, ¿te das cuenta lo que estás diciendo? Me dice, sí, tú sabes que si aquí pasa alguna cosa, mi casa te la puedo dejar a tu nombre y te vienes a vivir aquí... me puse histérica, le empecé a gritar, le dije que él no tendría por haberme humillado así...

(Janette, província de Pichincha, Quito, estudiant universitària, actualment resideix a Barcelona, fa de treballadora domèstica externa)

El servei domèstic intern o extern i la cura de persones grans són nínxols laborals que demanden, majoritàriament, mà d'obra immigrant i femenina, en els quals la precarietat, l'explotació portes endins i els abusos derivats de les estratègies de dominació ètnica, de classe i de gènere són una constant que obstaculitza el desenvolupament del projecte migratori familiar, coarten la mobilitat socioespacial i accentuen la irregularitat en la documentació.

Tanmateix, aquestes pràctiques, visibles només gràcies als testimonis de les dones immigrants, es contraposen a un discurs cada vegada més difós on es parla de la preferència de les dones llatinoamericanes a causa de la seva "*dedicació més gran a la llar, als fills i a les persones grans*", discurs que com hem demostrat en el nostre estudi es basen en el "fonamentalisme cultural" que produeix una jerarquització i una segregació socioespacial dels diferents col·lectius d'immigrants en els llocs de destinació, encobrint, a més, una nova modalitat de l'estratificació mundial del mercat de treball: la transferència transnacional del treball reproductiu.

Aquí siempre dicen que los inmigrantes les estamos quitando el trabajo, pero la verdad no es así, eso es pura mentira, porque claro nosotros cogemos el trabajo que la gente de aquí no lo quiere hacer

(Patricia, província de Morona-Santiago, Suquí, treballadora de l'Ajuntament, resideix a Barcelona, és propietària d'un locutori)

No és casual que la premsa faci referència a la globalització de la cura en el seu apartat de "persones grans", i que la desvinculi de les seccions on es criminalitza la immigració,³⁷ amb opinions com "*Dada la creciente incorporación de la mujer al mundo laboral, el cuidado de los mayores, sobre todo si están enfermos, recae muchas veces en ciudadanos de otros países. La experiencia es positiva. Procedentes de una cultura que aún venera a los mayores, los suramericanos, además de cuidados dan cariño*" (EL PAÍS, 10/03/2002). Notes d'opinió edulcorades que lloen "*el hablar bonito de las suramericanas*" i la seva cura primmirada, són exemples de la construcció d'un discurs que mitjançant l'esforç de les diferències culturals justificaria el transvasament de les desigualtats de classe, ètnia i gènere.

4.3.2. L'home en la construcció, empreses de neteja, de mudances i serveis de proximitat: dificultats per continuar ocupat

---

³⁷ Vegeu Pedone, 2001.

Si bé no és possible observar en les estadístiques oficials l'atur entre els migrants a causa de la situació jurídica que pateixen –ja que reconèixer davant el govern la falta de treball pot ser motiu de deportació automàtica–, les condicions de treball a Espanya en els nínxols laborals destinats a la població masculina migrant ens permeten induir un nivell alt de desocupació entre els homes, específicament estacional.

El nostre treball de camp ens va permetre corroborar aquesta situació que s'agreujava a les grans ciutats. Els tipus de treballs urbans als quals poden accedir els homes estan circumscrits a la construcció, les empreses de neteja i de mudances i, més recentment, als serveis de proximitat: la cura de persones grans. Els dos primers segments estan condicionats per l'estacionalitat, fet que sumat a la manca de "papers" genera extensos períodes de desocupació o subocupació en relació amb la càrrega horària que no arriba a cobrir les necessitat de manutenció. A més, aquestes activitats estan més visibilitzades que, per exemple, el treball domèstic i les possibilitats d'inspeccions de treball són més grans.

El procés de treball en la construcció té característiques específiques que condicionen la configuració del mercat laboral. Es tracta de processos únics, seqüencials, localitzats i sense un condicionant tecnològic fort; la seva pròpia dinàmica condueix a l'atomització empresarial, a la manca d'homogeneïtat entre subsectors i a les cadenes de subcontractació (Colectivo IOE, 1998a, 1998b). Aquestes característiques són les que afavoreixen una precarietat i explotació laboral al voltant de la condició d'immigrant extracomunitari i, en conseqüència, una irregularitat jurídica freqüent.

En aquest context laboral, els homes equatorians entren en el sector mitjançant dues dinàmiques diferenciades que deriven de les diferents trajectòries socioespacials. En un primer moment, les xarxes migratòries construïdes a Totana, van realitzar contactes amb el sector de la construcció com una manera d'optar a un treball que suposés una millora econòmica o que constituís una alternativa laboral a l'agricultura com a activitat estacional i inestable. Així, en ocasions, les quadrilles organitzades per al camp, també, s'oferien per a empreses constructores que realitzaven desplaçaments regionals i nacionals.

Ara bé, la feminització del moviment migratori equatorià cap a les ciutats de Madrid i Barcelona que va originar la reagrupació dels homes dels grups domèstics, proporciona al sector una mà d'obra barata i subordinada a causa, principalment, d'una situació generalitzada d'irregularitat jurídica. Com que l'arribada de més dones va ser entre 1999 i 2000, l'arribada massiva d'homes que seguien les primeres peces migratòries femenines va ser a final de 2000 i principi de l'any 2001. Aquesta data coincideix amb la contrareforma de la Llei d'estrangeria que havia endurit les condicions per adquirir permisos de residència i de treball i havia suprimit alguns dels drets humans per als immigrants extracomunitaris "sense papers", com el dret a manifestar-se i a reunir-se. Aquesta situació havia agreujat la incertesa residencial i laboral i la por a l'expulsió era evident. En aquest sentit, els empresaris no contractaven –per aquell període curt– immigrants "il·legals" i els homes equatorians preferien no buscar feina per por a ser denunciats. Per això també van deixar d'anar a espais de recreació "ètnica, espais on la dinàmica de les xarxes i l'establiment de vincles "dèbils" són els principals proveïdors dels contactes laborals.

Al mes de llegar estuve trabajando en una empresa un mes, y luego me quedé sin empleo dos meses, después trabajé 15 días y descansé un mes, siempre he trabajado de electricista. Es muy difícil para los hombres encontrar trabajo porque hay demasiada gente, hay muchísima gente que se ofrece a trabajar por menos dinero de lo que puede ganar cualquiera. Los españoles aquí al menos abusan, actualmente estoy trabajando en una empresa que tiene 5 ecuatorianos que nos hacen trabajar todo a la carrera, todos corriendo, no puedes ni alzar la cabeza porque te están viendo y te reprenden. Por ejemplo donde estamos trabajando, es en un edificio que están derrumbando y desde ahí les hacen bajar sacos al hombro, bajan corriendo y suben corriendo nos dan un maltrato increíble.

(Ricardo, província de Pichincha, Santo Domingo de los Colorados, tècnic soldador, resident a Madrid, treballa d'electricista en la construcció)

Aquí lo más imposible es conseguir trabajo, yo conozco muchas personas que no han conseguido trabajo, aquí el reglamento son los papeles, sin papeles no hay trabajo. Yo te digo, porque yo incluso trabajando en mi empresa, yo llamaba, llamaba y llamaba cuando tú tengas los papeles, encantado de trabajar. El que se viene de mi profesión, sí consigue el trabajo. Yo trabajé tres meses y me hicieron la oferta de trabajo, y así presenté los papeles, igual con la oferta de trabajo no se puede trabajar, igual trabajamos ilegales y me pagaban por una cuota pero es como si me pagaran en un sobre, no tengo que firmar nada, ninguna nómina nada, igual en esta empresa me lo dan igual. En la empresa que estoy ahora me pagan 60.000 pesetas semanales.

(Mario, província d'El Oro, Machala, paleta, resident a Barcelona, treballa d'obrer de la construcció)

De totes maneres, obtenir el permís de treball no garanteix accedir als drets laborals dels autòctons, tot i que es compta amb un contracte en regla, les pràctiques empresarials solen obviar la legalitat en alguns aspectes i recorren a la pràctica del "tot inclòs", és a dir, el salari mensual inclou la part corresponent a pagues extres, vacances i quitança, que és una pràctica prohibida en el conveni col·lectiu. A més, en molts casos, si bé l'empresa es fa càrrec de la Seguretat Social, no sempre els drets del treballador es fan efectius.

Las pagas extras y las vacaciones están incluidas en el sueldo, gano 140.000, a veces 150.000 depende de los días que se trabaje, día que no trabajo, día que no cobro. Como ahora tengo contrato, se supone que deberían renovarlo, porque según la ley, sé que una persona no puede estar más de 6 meses con contrato temporal o algo así, entonces lo que suelen hacer ellos a los 6 meses te renuevan el mismo contrato. Ellos me pagan la Seguridad Social, pero por ejemplo en diciembre que había muchos puentes estuvieron como una semana sin trabajar, entonces cobré 110.000, día que esté enfermo, como el miércoles pasado que me dolía un poco el pecho, fui al médico, ese día no me pagan, salvo que sea una baja por accidente laboral, tengo que partirme un dedo para que ellos digan a la mutua, sí, esta persona está de baja, y te pagan el mínimo. Las condiciones de estos contratos son muy malas.

(Andrés, província de Pichincha, Quito, estudiant universitari d'enginyeria industrial i músic, resideix a Madrid, treballa de soldador en la construcció)

La majoria d'homes equatorians que troben feina en la construcció ocupen la categoria de peó no qualificat, fins i tot si treballen en empreses auxiliars de la construcció que requereixen mà d'obra especialitzada;³⁸ en aquest cas, l'empresari explota la qualificació com un plusvalor. Entre els homes entrevistats a Madrid, un nombre significatiu eren estudiants universitaris de les carreres d'enginyeria en construcció i industrial, o bé, tenien una formació tècnica en electricitat i soldadura i, tanmateix, ocupaven l'últim escalafó laboral.

D'una altra banda, aquesta dificultat enorme d'aconseguir feina en la construcció ha conduït a una verticalització de les xarxes migratòries masculines en centres urbans, que ha donat lloc a l'aparició d'un intermediari: el "cap de la quadrilla". Igual que al camp, aquestes relacions es verticalitzen a partir de les relacions de parentesc, veïnatge i proximitat geogràfica, tot i que aquesta identificació regional forta comença a desaparèixer a les grans ciutats i amb la consolidació del flux migratori equatorià als llocs destinació.

---

³⁸ El Colectivo IOÉ (1998a, b) en els seus treballs sobre el mercat de treball en la construcció distingeix una segmentació interna del treball estructurat en quatre blocs: 1) el disseny i la gestió de les obres recauen, generalment, en treballadors definits per la seva formació (titulats superiors i mitjans, administració), solen ser treballadors fixos de plantilla; 2) entre els oficis "d'obra" destaquen els oficials especialitzats, caracteritzats per la seva qualificació polivalent, generalment adquirida en la pràctica laboral; 3) el segment inferior de la mà d'obra està constituït per peons i treballadors no qualificats, caracteritzats per la disponibilitat, treballen amb contractes temporals i compten amb escasses garanties jurídiques i de defensa sindical; 4) existeix un quart segment que s'ha anat desvinculant del sector, es tracta d'empreses auxiliars especialitzades en trams d'obra determinats (electricitat, estructures, fontaneria) que contracten treballadors especialistes qualificats.

El primer trabajo lo conseguí por medio de un trabajador mío allá en el Ecuador, él tenía ya un año aquí y él me consiguió trabajo en empresas de construcción. Comencé a trabajar el 11 de octubre y sigo hasta el momento. Me pagan por día, 5.000 pesetas diarias. Trabajo de ocho de la mañana a seis de la tarde, de lunes a sábado. ¡Uh, nunca en mi vida había trabajado! pero me va bien, lo aprendí rápido, como yo en Ecuador era mecánico, me la paso manejando unas maquinarias acá, no se me ha hecho demasiado duro.

(Javier, provincia de Pichincha, Santo Domingo de los Colorados, transportista de mariscos, residente a Madrid, trabaja d'obrer de la construcció)

Una majoria d'homes equatorians que van migrar a Madrid i Barcelona, reagrupats gairebé en tots els casos per alguna de les dones del grup domèstic, han estat desocupats períodes llargs de temps.

Los problemas en el piso eran muy grandes, muchos de los hombres no tenían trabajo y... había un señor que sólo se la pasaba en la cama, y me decía que para qué vienes que aquí no vas a conseguir trabajo. Ese señor no tenía trabajo, no hacía nada, después de que tanto le insultamos aprendió a lavar los platos, porque la mujer era la que trabajaba y ella venía haciendo suplencias de cuidar a los yayos, y venía al otro día y mal anochada a darle de comer a él.

(Bibiana, provincia de Pichincha, Quito, comerciant, resident a Barcelona, treballa en el servei domèstic extern)

A final de la dècada de 1990, les dones equatorianes es van convertir en els contactes principals per aconseguir habitatge i treball als homes equatorians; per això, l'articulació i la dinàmica de les cadenes i les xarxes migratòries portades a terme per les dones com a primeres peces, ha propiciat l'entrada dels homes equatorians en un nínxol laboral fins al moment reservat per a la mà d'obra femenina: els serveis de proximitat, específicament, la cura de persones grans i, en menor mesura, el servei domèstic.

Mi yerno llegó en enero del 2000, pero estaba trabajando en Murcia, en la agricultura, él trabajó un mes, que le había ido muy mal, porque ahí había días nomás que trabajaba y luego se contactó conmigo, y le traje para que trabaje en esa casa, ahí donde yo estaba trabajando le conseguí trabajo, pero él también vio las cosas injustas donde la señora, hace un mes que salió de ahí.

(Estela, provincia del Tungurahua, Baños del Tungurahua, professora, resident a Madrid, fa de treballadora domèstica interna, 48 anys)

Des de fa gairebé una dècada, moment en què alguns fluxos migratoris comencen a feminitzar-se, les dones són les que més recorren als serveis socials tant governamentals com aquells serveis que ofereixen diverses organitzacions no governamentals, i són les que ràpidament busquen mecanismes per ampliar, en el menor temps possible, els contactes en la seva xarxa migratòria. En aquest sentit, les dones equatorianes van utilitzar els contactes que havien establert amb organitzacions religioses tant catòliques com evangelistes per introduir els marits en un nínxol laboral fins aquell moment reservat per a la mà d'obra femenina.

Yo te digo, ir a una asistenta social porque es realmente quien te orienta, quien te ayuda, pero para mí en ese momento fue denigrante porque ya no teníamos para comer porque ya se nos había acabado el dinero, para mí fue lo más duro que pasé, y luego que te preguntan 20.000 veces de por qué estás aquí, que cómo llegaste y esa asistenta te pasa a otra asistenta, y la del ayuntamiento te manda a la de la parroquia, la de la parroquia te manda a donde otra, hasta que llega a una asistenta social que puede llevar tu tema, pero al final de todo esto te puedo decir que estoy muy agradecida con las personas del servicio social de Cáritas que fueron las que... donde llegué, y que gracias a Dios encontré a una persona. Yo le decía, oye yo vengo porque necesito económicamente, pero también tengo la necesidad de hablar, necesito que me cuentes como es la vida aquí y que me digas las costumbres, cómo puedo yo adaptarme a esto. Ellas me ayudaron mucho y fue por ella que llegamos a una bolsa de trabajo donde a mi esposo le consiguieron un trabajo. Empezó cuidando un viejecito por las noches, y le pagaban muy bien, solamente por ir a dormir allí

pagaban 100.000 pesetas mensuales, porque iba a las nueve de la noche y salía a las nueve de la mañana, y durante el día se quedaba con el niño y yo trabajaba en limpieza por horas.

(Julia, província de Pichincha, Quito, mestra, va migrar a Madrid, després a Burgos, actualment resideix a Barcelona, treballa en l'hostaleria)

En Madrid me dediqué a cuidar a un señor anciano, no me gustaba mucho ese trabajo, porque trabajaba de domingo a domingo, pero el problema era que Virginia estaba embarazada y no había opción de andar seleccionando y buscar trabajo. Entraba a las 10 de la mañana a 8 de la tarde, eran todos los días de la semana esa rutina, entonces estuve allí hasta que Virginia dio a luz. Luego de ese tiempo este señor que cuidaba este señor falleció, igual yo puse un anuncio en la *Segunda Mano*, un periódico en Madrid y me llamaron que vaya a trabajar y me fui para un pueblo que se llama Sevilla La Nueva que es allí en Madrid para acompañar a un señor, era más acompañarlo que cuidarlo, había que llevarlo porque tenía un coche y bueno ahí me dio vivienda para Virginia. Entonces vivíamos los dos y se ahorraba porque no había gastos. Virginia seguía trabajando de externa en Madrid y yo estaba prácticamente como interno con este señor, y ahí estuve un año completo. Luego de ahí ya me marché al Ecuador, pero dejé en reemplazo a un familiar de Virginia.

(Darío, província de Loja, El Pindal, professor d'història i geografia, va migrar a Bèlgica, després a Madrid, actualment resideix a Barcelona, actualment és cap de personal en una empresa de ciment)

D'aquesta manera, podríem dir que les dones equatorianes no només fan una transferència transnacional del seu treball reproductiu, sinó que en aquest context laboral, introdueixen els homes mitjançant els vincles "dèbils", construïts amb persones autòctones o amb altres connacionals a la societat d'arribada, en un tipus de tasques reservades exclusivament per a les dones dins de la llar.

4.4. Relacions de gènere i treball: la (re)construcció social del "cap" o la "cap" de família

En moltes ocasions, els lideratges de les dones migrants de les llars són causats en gran part per la vulnerabilitat econòmica dels homes, més que pel benestar de les dones (Stack, 1974; Zinn, 1987; Fernández Kelly, García 1990; Pessar, 1994).

Les condicions laborals exposades influeixen en la resignificació o en el manteniment de les asimetries en les relacions de gènere. En les situacions laborals precàries sense pautes de contractació per vies legals que caracteritzen molts dels llocs de treball de les dones migrants, la relació entre la persona que ocupa i la persona ocupada té implicacions en els resultats del treball femení. Malgrat que les dones migrants tinguin accés al treball i a uns ingressos, aquest fet no sempre condueix a desafiar les jerarquies de poder existents dins del grup domèstic i aquesta inestabilitat laboral més que contribuir a la seva independència econòmica i simbòlica pot incrementar la dependència i, d'aquesta manera, la seva vulnerabilitat.

La relació estreta que existeix entre l'estatus de classe treballadora i el gènere comporta que, si bé el treball remunerat permet a les dones imposar la seva independència econòmica en relació amb els homes, es creï una dependència en el treball que bloqueja una possible reacció a les relacions opressives de treball en els llocs de destinació.

A més, aquesta experiència opressiva del treball fora de la llar, escapça les possibilitats d'optar a una distribució més àmplia del poder i a la presa de decisions dins del grup domèstic. Algunes dones equatorianes veien en els treballs que desenvolupaven a Espanya una manca de reconeixement social, per la qual cosa el rol assignat i el treball reproductiu resultaven els únics recursos possibles per al seu reconeixement i l'autorespecte. En aquest sentit, les dones perpetuen el *statu quo* d'asimetria en les relacions de gènere dins el grup domèstic.

Fins i tot alguns testimonis tant de dones com d'homes equatorians ens revelen de quina manera, els dos membres de la parella, enfrontats a un ambient hostil, es poden sentir solidaritzats i generar entre ells un compromís més gran enfront d'un canvi en les relacions de gènere a través del conflicte. El poder negociador de què disposen les dones equatorianes es posa al servei de les relacions d'explotació laboral i discriminació en la societat d'arribada i els seus ocupadors.

Y me aguanté ahí por los papeles, porque esta señora me dijo, sí, te voy a hacer los papeles, pero cuando nos dimos cuenta que no tenía la amabilidad de hacerlos, mi marido dijo, pues déjalo, porque vio que me trataba muy mal, muchas veces yo llegaba a casa llorando que ya no podía más. Él me apoyaba mucho y yo también a él, pero se sufre mucho, la gente aquí es muy racista.

(Patricia, província de Morona-Santiago, Suquí, treballadora de l'Ajuntament, resideix a Barcelona, és propietària d'un locutori)

Pasé otra semana con problemas, y le dije, ¡señora, me voy!, porque mi marido ya la había conocido y le había dicho que quería ver el contrato que me habían hecho firmar. Ella dijo que lo tenía dentro del ordenador, mi marido le dijo usted se da cuenta que el contrato que le hicieron firmar a mi esposa todo le favorece a usted y nada le favorece a ella, no hay Seguridad Social, no tiene nada, yo con ese contrato le puedo denunciar a Derechos Humanos porque usted le ha estado maltratando psicológicamente a mi esposa. Por eso me sentía respaldada y le dije, doctora, yo me voy ahora mismo, y le voy a llamar a mi esposo para que me venga a buscar.

(Gladys, província de Pichincha, Quito, comerciant, va migrar a Madrid, després a Burgos, actualment resideix a Barcelona, fa de treballadora domèstica externa)

A mi esposa, en el primer trabajo, no le fue tan bien, eran de esa gente muy pulida, muy gritones, les gustaba tener las cosas muy en orden, que andaba metiendo los dedos en los huecos de las puertas, bajo los cajones. Estaba de interna, un día llegó mi señora, un fin de semana y me dijo, Alfonso, ya no aguanto esto, pues que esta mujer, imagínese, anda buscando el polvo donde ya no debe buscar, y entonces yo le dije, no ya no se vaya allí, yo ya estoy trabajando y no nos vamos a morir, busquemos otra cosa. Yo soy de esas personas que yo al problema nunca le hago problema, sino que yo busco la solución instantáneamente. Así fue que le mandé a otra entrevista.

(Manuel, província de Tungurahua, Baños del Tungurahua, tècnic mecànic, resideix a Madrid, treballa de conductor per a una empresa)

Aquests resultats no són privatis de la població equatoriana immigrant a Espanya, la comprovació d'aquesta situació en diferents col·lectius³⁹ qüestionaria la visió d'algunes feministes que centren el focus d'atenció en la família com el lloc primari i més significatiu de l'opressió de la dona, ja que en la migració internacional per a moltes dones la família es converteix en un refugi de la discriminació i l'explotació laboral a les quals s'enfronten en la societat d'arribada.

Tot i això, en algunes ocasions, la feminització de la migració equatoriana ha contribuït que les dones manegin el pressupost familiar i, fins i tot, controlin les despeses dels homes del grup domèstic. En una primera etapa la seva feina se centra no només en cancel·lar el deute, sinó també en un estalvi ràpid per concretar la reagrupació familiar. Per això, les trajectòries laborals de les dones i els moviments o canvis que realitzen de treball estan subjectes, fonamentalment, a aquest aspecte. Un objectiu prioritari és aconseguir passar del servei domèstic intern a l'extern, principalment, quan estan decidint portar els fills.

En els casos que aconseguen treballar com a parella interna, l'home ho viu com una feina denigrant, el descens no només d'estatus social, sinó el que suposa per a la construcció de la seva masculinitat dedicar-se a tasques domèstiques, activitats estrictament reservades a les dones en la societat d'origen. Per això, encara que aconseguixin un salari més alt en feines "pròpies d'homes", les dones intenten per tots els mitjans que els homes puguin sortir del nínxol laboral abans que elles. A més, un dels temes més conflictius segueix essent que l'home accepti que la dona s'ha convertit, en aquest context internacional, en el primer suport de la llar, ja que

³⁹ Respecte a aquest tema consulteu Morokvasic, 1984a,b, 1993.

malgrat aquestes evidències una majoria masculina encara considera les aportacions derivades del treball remunerada de la dona com "una ajuda".

El esposo de mi hermana, que fue la primera que llegó, es mi compañero de trabajo, y ella como tiene dos hijos que están en el cole, trabaja a veces en cocina, como sabe cocinar, o por horas haciendo limpieza, trabaja en eso y le ayuda al mensual del esposo y entre los dos están haciendo un ahorro, para algún día tal vez regresarse. El esposo tiene una tía que ya está muy buen tiempo aquí, muchos, muchos años, entonces ella le mandaba a buscar a mi hermana, porque para mujer había trabajo para hombres siempre era duro, ¿no? Y como ella sí es apta para trabajar, pues se iba a venir, pero el esposo no quiso dejarle sola y también vendieron todo lo que tenían y se vinieron los cuatro, toda la familia completa. Un día dijeron, nos vamos, y vinieron pues... y yo también dije, como están mis primos y estábamos comunicados, yo dije, también me voy, y aquí estamos.

(Augusto, província de Pichincha, Quito, petit empresari, resident a Madrid, treballa de conductor en una cadena de supermercats)

Aquesta precarització laboral i jurídica va obligar moltes famílies equatorianes a redissenyar els projectes migratoris. Entre les resignificacions trobem la reagrupació dels fills en els llocs de destinació. Per això, en el proper capítol analitzem les transformacions familiars a partir d'aquests processos de reagrupament familiar i, principalment, la inserció socioeducativa dels nens i adolescents equatorians a Catalunya.

4.5. Referències bibliogràfiques

AGUSTÍN D'ANDREA, L. (2000), "Trabajar en la industria del sexo". *OFRIM Suplementos*, 6, 155-172.

AGUSTÍN D'ANDREA, L. (2002), "La migración es más que una pérdida: el caso de los trabajadores sexuales" (507-516). GARCÍA CASTAÑO, J. F.; MURIEL LÓPEZ, C. (eds.), *Actas del III Congreso sobre la inmigración en España. Retos y alternativas*. Granada: Laboratorio de Estudios Interculturales, Vol. II.

BENENCIA, R.; KARASIK, G. (1994), "Bolivianos en Buenos Aires: aspectos de su integración laboral y cultural". *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, 9, 27, 261-298.

BORDERIAS, C. (1987), "Un nuevo enfoque metodológico para el estudio de la discriminación sexual en el mercado de trabajo" (33-42). VV.AA. *El trabajo de las mujeres*. Madrid: Instituto de la mujer.

CASTILLO, S.; MAZARRASA, L. (2001), "Salud y trabajo: una relación problemática en los discursos de las mujeres inmigrantes". *Ofrim Suplementos*, 8, 99-111.

CATARINO, C.; OSO, L. (2000), "La inmigración femenina en Madrid y Lisboa: hacia una etnización del servicio doméstico y de las empresas de limpieza". *Papers*, 60, 183-207.

COLECTIVO IOÉ (1991), *El servicio doméstico en España entre el trabajo invisible y al economía sumergida*. Madrid: JOC-E.

COLECTIVO IOÉ, (1998a), *Inmigración y Trabajo. Trabajadores inmigrantes en el sector de la construcción*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.

COLECTIVO IOÉ, (1998b), "Inmigración y trabajo: hacia una modelo de análisis. Aplicación al sector de la construcción". *Migraciones*, 4, 35-70.

COLECTIVO IOÉ, (2001), *No quieren ser menos! Exploración sobre la discriminación laboral de los inmigrantes en España*. Madrid: UGT.

DICK, I. (1990), "Space, time and renegotiating motherhood: An exploration of the domestic workplace". *Environment and Planning D*, 8, 459- 483.

DOUGLAS, M. (1966), *Purity and Danger: An Analisis of The Concepts of Pollutions and Taboo*. London: Routledge.

ESCRIVA, A., (1997), "Control, composition and character of new migration to south-west Europe: the case of Peruvian women in Barcelona". *New Community*, 23, 1, 43-57.

ESCRIVA, A., (2000), "¿Empleadas de por vida? Peruanas en el servicio doméstico de Barcelona". *Papers*, 60, 327-342.

- FERNÁNDEZ-KELLY, M.; GARCÍA, A. M. (1990), "Power surrendered, power restored: the politics of home and work among hispanic women in southern California and southern Florida" (56-78). TILLY, L; GUERIN, P. (eds.), *Women and politics in America*. New York: Russell Sage Foundation.
- GILBERSTON, G; GURAK, D (1992), "Household Transitions in the Migrations of Dominicans and Colombians to New York". *International Migration Review*, 26, 97, 22-45.
- GLENN, E. (1987), "Occupational ghettization: Japanese America Women and Domestic Service, 1905-1907". *Ethnicity*, 7, 352-386.
- GLENN, E. (1992), "From servitude to service work: historical continuities in racial division of paid labour". *Signs*, 18, 1-43.
- GRANOVETTER, M. (1974), *Getting a Job*. Cambridge: Harvard University Press; 2ª ed. Chicago: University of Chicago Press, 1994.
- GREGORIO GIL, C. (1998), *Migración femenina. Su impacto en las relaciones de género*. Madrid: NARCEA S.A. Ediciones.
- GREGSON, N.; LOWE, M. (1994), *Servicing middle classes: Class, Gender and Wage domestic Labour in Contemporary Britain*. London: Routledge.
- GRIECO, Margaret (1987), *Keeping it in the Family. Social networks and employment chance*. London and New York: Lavistock.
- HERRANZ, Y. (1998), "La inmigración latinoamericana en diferentes contextos de recepción". *Migraciones*, 3, 31-51.
- HOLGADO FERNÁNDEZ, I. (2001), "Las nuevas retóricas de la inmigración femenina: la prostitución en las calles de Barcelona". *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, [en línea] 94. [Consulta: 1 d'agost de 2001]. (<http://www.ub.es/geocrit/sn-94-100.htm>).
- JONES-CORREA, M. (1998), "Differents Paths: Gender, Immigration and Political Participation". *Intenational Migration Review*, 32, 122, 326-349.
- JULIANO, D. (2002), *La prostitución: espejo oscuro*. Barcelona: Icaria-Institut Català d'Antropologia.
- MALGESINI, G., (1998), "Introducción" (11-42). MALGESINI, G. (comp.), *Cruzando fronteras. Migraciones en el sistema mundial*. Barcelona: Icaria- Fundación Hogar del empleado.
- MARTÍNEZ VEIGA, U. (2000), "Mercado de trabajo e inmigración. El trabajo doméstico como paradigma" (17-46). CHECA, F.; CHECA, J.C.; ARJONA, A. (coords.), *Convivencia entre culturas. El fenómeno migratorio en España*. Sevilla: Signatura Demos.
- MILLER, R. (1983), "The Hoover in the garden: middle class women and suburbanization, 1850-1920". *Environment and Planning D*, 1, 73-87.
- PARELLA RUBIO, S. (2000), "El trasvase de las desigualdades de clase y etnia entre las mujeres: los servicios de proximidad". *Papers*, 60, 275-289.
- PEDONE, C. (2001), "Los medios de comunicación y la inmigración: la inmigración ecuatoriana en la prensa española". *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, [en línea] 94. [Consulta: 1 d'agost de 2001]. (<http://www.ub.es/geocrit/sn-94-43.htm>).
- PEDONE, C. (2002), *La cultura 'sudamericana': cultura, salut i religió*. Conferencia dictada en el marco del Seminario "Salut i interculturalitat", organizado por Formació Continuada d'Infermeria i Treball Social, Hospital de la Santa Creu i San Pau, Universitat Autònoma de Barcelona. (inèdita)
- PESSAR, P. (1984), "The linkage between the Household and Workplace of Dominican Women in the U.S.". *International Migration Review*, 8, 4, 1188-1210.
- PESSAR, P. (1994), "Sweatshop Workers and Domestic Ideologies: Dominican Women in New York's Apparel Industry". *International Journal of Urban and Regional Research*, 18, 1, 127-142.
- SAUNDERS, K.; EVANS, R. (1992), "Gender and reproductive relations: Introduction (99102). SAUNDERS, K.; EVANS, R. (eds.), *Gender relations in Australia: Domination and Negotiation*. Sidney: Harcourt Brace Jovanovich.
- STACK, C. (1974), *All our kin: strategies for survival in a black community*. New York: Harper and Row.

TRUONG, T. (1996), "Gender, International Migration and Social Reproduction: Implications for Theory, Policy, Research and Networking". *Asian and Pacific Migration Journal*, 5, 1, 27-52.

ZINN, M. (1987), "Structural transformations and minority families" (155-172). BENERÍA, L.; STIMPSON, C. (eds.), *Women, households and the economy*. New Brunswick: Rutgers University Press.

4.4.1. Fonts periodístiques

EL PAÍS, "'Descuide, doctor, que yo le hablaré bonito'. El cuidado de ancianos solos o enfermos es ya un trabajo consagrado a los inmigrantes sudamericanos", España, 10/03/2002.

EL COMERCIO, "Los ecuatorianos sirven a la española", Ecuador, 15/05/2002.

V. UNA MIRADA DES DE LES FAMÍLIES EQUATORIANES I EL PAPER DE L'EDUCACIÓ A CATALUNYA

Els fluxos migratoris actuals s'han convertit en un procés transformador amb profundes implicacions familiars. Com hem descrit, en aquest context migratori internacional es produeix un reacomodament de les relacions de gènere i generacionals que intervé en la negociació dels vincles dins del grup domèstic, i influeix en les modalitats de reagrupacions familiars i en les experiències dels fills de les famílies migrants tant en els llocs d'origen com en els de destinació.

Així, les transformacions en el context migratori internacional no només es produeixen en la maternitat i en la paternitat, també tenen lloc canvis profunds en nens, nenes i joves. Això no obstant, una gran majoria dels estudis realitzats no reparen en els canvis que es produeixen en els vincles familiars en un context migratori internacional nou i com les relacions de gènere i generacionals prenen nous significats amb aquests processos. En aquest sentit, sota el supòsit objectiu de la integració social, en l'educació formal es parteix de prejudicis com els que expliquen que s'ha d'atendre una població immigrant en edat escolar que prové d'una classe social baixa, amb escassos recursos materials i culturals; aquests prejudicis estan íntimament vinculats a una representació social que sosté que la incorporació educacional d'aquests nens només pot generar conflicte.

Qüestions com quins són els seus objectius principals, les seves prioritats familiars i els seus interessos; si el seu projecte migratori s'ha convertit en un assentament definitiu en el lloc d'arribada; i com aquest fet influeix en l'educació familiar, no han estat prou tractats. Amb això volem dir que el procés educatiu dels fills de famílies migrants no té lloc només a l'escola, sinó que la llar compleix un rol fonamental, ja que en el seu si és on es difonen les pràctiques econòmiques, socials, culturals i religioses.

Tot i la importància d'aquest fenomen, és poc freqüent trobar en els estudis sobre immigració i escola referències a la situació familiar dels fills de migrants, i molt menys encara les opinions dels nens i les nenes sobre la seva adaptació social i escolar.⁴⁰ El conflicte que es planteja dins de l'escola ve de la mà de problemes de qualitat educativa, lingüístics, curriculars i religiosos que semblarien inherents als fills de famílies migrants. En aquest sentit, les anàlisis que emfatitzen les "diferències culturals" no tenen en compte els factors psicològics que afecten els nens i nenes en aquest nou context migratori.

L'èmfasi posat en els estudis sobre els fills de migrants i les seves "diferències culturals" en relació amb la societat de destinació i, paral·lelament, la invisibilitat a causa de la suposada afinitat cultural —basada en el procés similar de socialització religiosa i lingüística— que porten els fills d'immigrants llatinoamericans, són orientacions que han contribuït a una segmentació cultural buida de contingut. En definitiva, aquestes perspectives d'anàlisi que aborden el binomi migració-educació han contribuït, en gran mesura, a la "culturitxació de les desigualtats socials i econòmiques". En aquest sentit, el sistema educatiu ha volgut salvar aquestes desigualtats argumentant la necessitat d'una "educació intercultural" que, moltes vegades, reforcen idees folkloritzants sobre els llocs d'origen fundades en una idea perillosa que distingiria entre "nosaltres" i els "altres" i que estaria íntimament vinculada a les deficiències educatives dels fills d'immigrants.

---

⁴⁰ Consulteu Casas, M. (2003). A més, és interessant precisar que un equip de sociòlegs de la Universitat de Gènova està portant a terme un projecte d'investigació sobre la joventut italiana en aquesta ciutat i treballa en els espais de socialització dels adolescents, específicament equatorians i peruans, com escoles secundàries, bars, discoteques i places.

L'augment d'infants equatorians en el sistema educatiu català⁴¹ en els últims anys, ens mostra l'acceleració en els processos de reagrupació familiar i ens permet, a més, corroborar la marcada feminització del moviment migratori equatorià. Això no obstant, per la complexa trama de situacions familiars i el context socioeconòmic, les reagrupacions familiars no sempre han sigut harmonioses; en canvi, un nombre significatiu de dones i homes equatorians porten els fills als llocs de destinació sense les condicions socioeconòmiques adequades (Pedone, 2003a, 2003b).

La nostra finalitat en aquest últim capítol és analitzar un dels objectius prioritaris de la migració: garantir a la família l'accés a serveis socials com la salut i, específicament, l'educació, a partir del moment que els projectes migratoris de les famílies equatorianes migrants a Espanya contempen la reagrupació familiar amb vistes a un assentament definitiu o un retorn a llarg termini. Així, pels migrants l'accés dels seus fills a una qualitat educativa més gran es constitueix, al costat de l'obtenció de recursos econòmics, en un dels assoliments més significatius de la migració.

Dins d'aquest context familiar transnacional, podem reflexionar sobre com es construeix la relació entre famílies migrants equatorianes amb les institucions educatives catalanes, quins elements materials i simbòlics influeixen en una adaptació més gran dels nens en l'àmbit socioescolar; quins factors poden intervenir per què les mares i els pares no acudeixin sovint a l'escola i el valor que té accedir a una qualitat educativa més gran per als diferents membres de les famílies migrants equatorianes.

5.1. Les reagrupacions familiars: processos de complexitat creixent al voltant dels grups domèstics en la destinació

La problemàtica de la reagrupació familiar⁴² dels immigrants extracomunitaris a Espanya pren rellevància en els últims anys, ja que es comença a perfilar com una estratègia de noves entrades d'immigrants, i aquest fet ha provocat que les restriccions jurídiques abordin amb una minuciositat més gran les traves que han de posar a aquest fenomen. De fet, l'última reforma de la Llei d'estrangeria, de caràcter electoral, que el govern espanyol del PP va encarar el maig de 2003, apuntava, entre altres restriccions, a evitar les reagrupacions en cadena.

Javier Ezquerro Ubero (1997) demostra en el seu treball que la gestació jurídica de les normatives que regeixen les concessions de visats s'ha anat modificant en poc temps per adaptar-se al control dels fluxos migratoris, fet que, a la vegada, posa de manifest la contradicció que existeix entre el reconeixement a viure en família ("integració social de les famílies immigrants") i les barreres jurídiques que troben els immigrants extracomunitaris que volen posar-la en pràctica. Aquesta situació es torna encara més complexa pel fet que la normativa s'ajusta al model de família de la destinació, en aquest cas l'espanyol, la qual cosa suposa que els familiars que en origen són considerats membres del grup domèstic, aquí quedin exclosos de la reagrupació.

---

⁴¹ Segons les dades del Departament d'Educació de la Generalitat de Catalunya per al curs 2002-2003 dels 22.069 alumnes matriculats de l'Amèrica del Sud i Central el 83,7% es concentrava en centres públics i el 16,3% en centres privats. En el curs 2003-2004 les quatre nacionalitats amb una presència més alta en centres públics era la següent: 93% d'alumnat marroquí, 84% d'alumnat equatorià, 67% d'alumnat xinès i 98% d'alumnat gambià (Carrasco, Molins, 2004).

⁴² En la nostra investigació seguim la concepció àmplia de la reagrupació familiar definida per l'Institut Universitari de Estudios sobre las Migraciones (1998) que inclou tant la definició oficial (per a fills i filles menors de 18 anys, cònjuges i pares i mares més grans de 65 anys i de manera legalitzada) com les que responen a models de famílies extenses (amb germans, oncles, nebots, cunyats), així com les reagrupacions de fet al marge de la normativa de la Llei d'estrangeria.

Hi ha dues modalitats diferents de reagrupació familiar: la planejada *a priori*, és a dir, concebuda com una estratègia del disseny del projecte migratori, on es pretén que la primera peça de la cadena migratòria construeixi les bases materials per reunir la família en destinació; i la plantejada *a posteriori*, quan la reagrupació en els llocs de destinació no formaven part del projecte inicial, però circumstàncies materials i simbòliques van portar a la seva realització (Gómez Crespo, 1999).

Entre les famílies equatorianes estudiades l'estratègia de la reagrupació familiar combinava les dues modalitats segons el membre de la cadena migratòria que s'havia decidit reagrupar. Alguns projectes inicials només contemplaven la reagrupació d'un dels cònjuges, preferentment, quan la primera peça de la cadena migratòria continuava tenint un caràcter temporal i les parelles tenien el retorn molt present i no veien adequat que els seus fills creixessin i s'eduquessin aquí. Això no obstant, d'acord amb les condicions jurídiques, laborals i residencials trobades, algunes famílies canvien d'opinió i comencen a planejar la reagrupació familiar dels seus fills.

Cuesta bastante adaptarse aquí. Es un sufrimiento grande dejar a la familia, a los hijos de uno y toda una vida, es difícil. Para mí fue bastante difícil separarme de mi madre. El primer mes y medio no pude trabajar, estaba todo el día pensando en regresar. La idea es ahorrar y volver, mi esposa tampoco aguanta aquí, se quiere volver para poner un negocio de comestibles.

(José, província de Guayas, Milagro, tractorista, resideix a Totana, treballa en l'agricultura, primera entrevista 13/12/1999)

Ya llevamos aquí para dos años y ocho meses, ahora mi situación... o lo que he pensado es ir a traer a mis hijos, ahora pienso irme los últimos días de enero o principios de febrero irme a Ecuador pasar unos meses allá junto a mi familia y ahí venirme con mis hijos para que estudien aquí. Mi hija va tener 6 años y el niño 4 años, quiero encaminarles y que empiecen el colegio. Yo quiero que se desarrollen, si yo no los ayudo, quién los va ayudar, mi suegro es una persona que tiene sus añitos, y ya crió a sus hijos. Yo quiero que tengan su profesión y no quiero que migren como yo lo he hecho. Yo quiero que tengan algo con qué defenderse.

(José, província de Guayas, Milagro, tractorista, resideix a Totana, treballa en l'agricultura, segona entrevista 14/12/2000)

Ahora estamos con la idea de traer a los chicos, porque gracias a Dios se me ha facilitado, porque con la nueva ley que hubo pude tener mi tarjeta y ahora ya puedo trabajar, trabajar en los almacenes. Ahorita, casualmente estoy trabajando en COATO, por horas, porque dicen que el próximo mes entrarían al destajo, vamos a ver... aunque sea para aquí poderles dar una buena educación.

(Rosa, província de Guayas, El Milagro, obrera en els magatzems d'exportació del bananer, resideix a Totana, treballa en l'agricultura, dona d'en José, 14/12/2000)

Els obstacles més grans que troben les famílies equatorianes en el procés de reagrupació familiar són l'estacionalitat de les feines, els períodes llargs de desocupació o subocupació i l'accés restringit i conflictiu a l'habitatge, principalment a Madrid i Barcelona; per aquesta raó, en els inicis de la migració accedir a un pis sense nòmina i "sense papers" és gairebé impossible. L'organització al voltant de l'habitatge ha provocat que la qualitat de vida de les famílies equatorianes sigui molt precària, existeix un alt grau d'amuntegament i s'han vist obligades a canviar les pautes de vida quotidiana i perdre la intimitat. Només en els casos que una cadena migratòria estigui consolidada socioeconòmicament en el lloc de destinació es tendeix a formar grups domèstics nuclears i reduïts, on compartir habitatge amb parents i antics veïns ja no és una opció per abaratir costos.

Al regresar a Barcelona, me encontré la sorpresa que mi esposo ya estaba aquí, ahora estoy en planes de traer a mi hijo en este mes que está con mis suegros. Pero me surgió un problema, porque donde estoy trabajando me dijo que si traía mi hijo era mi problema, pero que no me podía dar tiempo cuando yo necesitara estar con él, entonces me salí de ese trabajo, gracias a Dios

encontré otro en donde estoy muy bien, trabajo de 10 de la mañana a las 4 de la tarde, cuidando a una señora, de lunes a viernes. Ahora, solamente estoy esperando que me salgan los papeles en el Ecuador, para poder regresar, y verle a mi hijo y ahí me lo voy a traer. Como sólo es uno, aquí se puede criar. Aquí es mejor, tengo un horario que me facilita, porque aquí entraría al colegio, entonces yo lo dejo, me parece que entran a las 8 y media y salen a las 5, entonces me facilita a mí, yo puedo ir trabajo, y tranquilamente regreso y lo voy y lo recojo.

(Ana, província de Tungurahua, Baños, mestra en guarderies de nens, resideix a Barcelona, fa de treballadora domèstica externa)

Podem afirmar que en un 90% de les famílies equatorianes estudiades la decisió de reagrupar els fills s'ha donat una vegada instal·lats en els llocs de destinació, i constitueix una de les resignificacions més importants del projecte migratori inicial. Una vegada que la família està assentada en la destinació, comença el llarg i conflictiu procés que decideix l'assentament definitiu o el retorn, en què de nou es posen en joc les quotes de poder que han anat guanyant o perdent els membres del grup domèstic migrant.

A causa de la trama complexa de situacions familiars i el context socioeconòmic, les reagrupacions familiars no sempre són harmonioses com s'observa en el discurs de les institucions que intervenen socialment amb migrants (Fresneda, 2001); en canvi, un nombre significatiu de dones i homes equatorians, porten els seus fills als llocs de destinació sense les condicions socioeconòmiques adequades. L'augment del nombre d'infants equatorians en el sistema educatiu espanyol en els últims anys, ens mostra l'acceleració en els processos de reagrupació familiar i ens permet, a més, corroborar la feminització marcada del moviment migratori equatorià (Pedone, 2003).⁴³

El mecanismo de la reagrupación familiar que se está dando aquí, a mí me parece que no se dio con la gente que se fue a EE.UU., es gente que en muchos de los casos nunca regresó aunque sigan mandando dinero, creo que mantienen la esperanza de algún día regresar y que tienen su famosa casa en la chacra o en el terreno, y en esa casa viven sus familias. También hay casos de esposos que se habían venido a España y que tampoco ya no regresaban, que habían encontrado a otra persona o se enamoraban, y no se producía la famosa reagrupación familiar, pero al lado contrario, por el lado de las mujeres ellas sí, aunque pasen 5 años, o 10 años ellas no descansan hasta traer a su último hijo, ¿sabes?, es que es curioso. Los hombres siguen mandando dinero y se olvidan o regresan tal vez, pero después de muchos años. Aquí con las mujeres ecuatorianas que he hablado yo les preguntaba y cuántos años hace que estás, me decían 8 años y ya he logrado traer a mi último hijo y eso a mí se me ha quedado grabado, a otra mujer que me encontré en el metro comenzamos a hablar y le pregunté, ¿cuánto tiempo hace que estás acá?, y me dijo, ya voy a estar tres años, pero ya ahora he logrado que finalmente puedo traer a mi mamá y a mi hijo, ¿sabes?, es decir, que aunque se demoran, la constante es traer a su madre o a sus hijos, son mujeres como solas me da la impresión a mí, o separadas o madres solteras, en caso contrario no sé, tal vez sea una hipótesis, ¿no?

(Silvia, província de Pichincha, Quito, sociòloga, resideix a Barcelona, treballa en una ONG en temes de migració)

Aquesta reagrupació familiar, a ritmes vertiginosos, implica que els fills que van patir la privació materna o paterna com un abandonament, quan es retroben amb ells puguin tenir una reacció de rebel·lió. Han de recórrer de nou, en poc temps, un camí invers en els llocs de destinació: readmetre i acatar l'autoritat que representen els pares i adaptar-se a les noves regles tant familiars com socials, culturals i educatives. A més, el xoc sociocultural incrementa les dificultats, tant nenes com nens s'enfronten a una

---

⁴³ Consulteu Pedone, C. (2003), "La inmigración ecuatoriana: pros y contras de una estrategia familiar para enfrentar la crisis" (129-168). Carrasco, S. (coord.), *Inmigración, contexto familiar y educación. Procesos y experiencias de la población marroquí, ecuatoriana, china y subsahariana*. Madrid: ICE-UAB/Síntesis.

disjuntiva: les pràctiques socioculturals i educatives familiars en algunes ocasions diferents de les que troben dins de les escoles i en altres espais de socialització amb els seus companys de les aules.

5.1.1. “Els nens no vénen sols”: el tema dels fills reagrupats

Mares, pares, púbers i adolescents s’han d’enfrontar a una resignificació del projecte migratori familiar. Els fills, enfront de les condicions que troben en la destinació, intenten idear un projecte migratori personal. En aquest nou projecte influeixen les representacions socials construïdes a l’origen per la informació circulant i les innumerable estratègies utilitzades pels seus pares per convèncer-los d’emigrar que, la majoria de les vegades, es contradiuen amb la realitat que han trobat.

En primer lloc, en els últims dos anys o més de la seva vida s’han criat en un espai social de reproducció transnacional; en aquest sentit, l’Estat del benestar que creuen que trobaran ve de l’enviament de diners, celebracions i consum d’articles que abans consideraven un luxe; per això, no estan preparats per enfrontar-se a la precarietat laboral i residencial en la qual viuen els seus pares, i esperen trobar per fi "el paradís". En segon lloc, s’han d’enfrontar a problemes jurídics ja que a partir dels 18 anys podrien caure en la mateixa irregularitat en la documentació que tenen els seus pares. A més, aquells que van viure part de la infantesa i adolescència aquí, a partir d’aquesta edat podrien perdre els drets adquirits com a infants i convertir-se així en immigrants extracomunitaris, és a dir, sense drets com a ciutadans.

Uno dice, ¡ah, vamos a traer los hijos! pero los hijos no vienen solos, los hijos vienen con problemas, vienen con psicosis, vienen con traumas y con un saco de reproches, porque cuando tú les dices algo te dicen y usted para qué me dejó, y usted para qué se vino. Los mayorcitos comprenderán para qué se vinieron sus padres, pero una niña que está saliendo de su infancia y está entrando a la adolescencia es todavía más difícil, la etapa de la adolescencia para mí sí que ha sido un sacudón tremendo. Yo no pensé haberles dado esta clase de problemas a mis padres, pero tampoco es que mis padres nunca se alejaron de mí y estuvieron así como nosotros. Los he dejado en una etapa que parece que realmente la formación de los padres es importante y eso, acompañado del niño que tenía 3 años, pues para él era un rechazo hacia nosotros. Para ellos mi hermana era su mamá y su papá y nosotros no éramos nadie. Para ellos era una ilusión de venirse para acá porque sabían que aquí estaba su mamá y su papá, pero en el fondo, tocando ya tierra para ellos era una decepción y a la vez les salía ya ese reproche que se había quedado sin nosotros. Todo lo que habíamos ahorrado lo hemos invertido para que vengan. ¡Cuántos de nosotros estaremos pasando esta situación!

(Adriana, província de Guayas, El Triunfo, professora de literatura, resideix a Totana, treballa en la cura de persones grans)

Bueno, para adaptarse los chicos costó un poquito, pero ya después de un año, pues... no es que estamos enseñados, sino que toca a la fuerza adaptarse a este modo de vida, porque mejor estar con los padres que sin los padres. Yo tuve muchos problemas con los chicos, cuando estaban allá sufríamos y cuando llegaron acá sufrimos bastante. El grande tiene ahora 17 años, él vino a los 16, pero... nosotros le trajimos para que estudie, pero cuando le fuimos a meter al colegio nos pidieron unos documentos que teníamos que traer del Ecuador que no sabían dónde ponerle. Al más chico lo alcanzamos a poner en el cole, el más grande ya podía trabajar con 17 años, entonces le rogamos a la persona que nos contrataba a mí y a mi esposo, le dijimos que si le podía dar trabajo a mi hijo, porque no sabíamos qué hacer todo el día en la calle o todo el día en el piso y ya no estudió. El otro más chico está estudiando. Pero con el más grande... Mira, una vez nos hizo irnos a las dos de la mañana al hospital porque tenía una crisis, decía que se le paralizaba toda la cara, se puso super mal, porque me decía, mami, ¿qué hacemos acá?, vamos a trabajar, venimos, dormimos y al otro día lo mismo, ¡así se va acabar mi vida! ¿qué hago aquí? Nosotros somos de Quito, y venir aquí es un cambio terrible, y él estaba empezando a salir, a hacer amistades, empezando a frecuentar una discoteca y a tener amigos, como ya eran mayores, ya no tenían obligaciones en la casa, y encima les mandabas dinero, entonces comenzaron a salir.

¿El más chico en el colegio se adaptó bien, no se sintió discriminado?

¡¡Sííí!!, dice que unos chicos lo molestaban. Habían sólo dos ecuatorianos en ese curso y bueno mi hijo le ves y no parece ecuatoriano porque algunos le confunden con español, pero como se llevaba con el ecuatoriano, le preguntaron, ¿y tú de dónde eres? Del Ecuador, ¡ah! Del Ecuador, éste parece del Ecuador, tú no pareces del Ecuador. Después de lo que pasó con nosotros aquí en Totana, que nos pusieron en las paredes ¡indios ecuatorianos fuera!, él regresó a la escuela después de las Navidades, llega saludando a sus compañeros, nosotros nos damos un abrazo, ¡pero a estos ecuatorianos violadores, no! Y mi hijo ya no quería ir al colegio. Al otro día falté al trabajo y me fui, y yo quería entrar al curso y le dije, disculpe, licenciado, ¿puedo pasar?, no, señora, aquí no puede pasar, porque aquí tiene que pedir un permiso al director. Y le digo al niño, oye, Jonathan, ¿cuáles son los chicos?, y dijo, tal y tal. Me dio los nombres y me fui a la dirección, estaba molestísima yo, estaba la directora y la tutora, entonces yo le reflejé el problema, le digo, mi hijo ya no quiere venir, imagínate lo que es pasar allá, que estos muchachos no han pasado lo que han pasado nuestros hijos, y si vienen a estudiar déjenles estudiar. Ellas me decían, es que se han especializado nuestros profesores para los marroquíes... y les digo, porque nosotros también tenemos muchas cosas que decir de los españoles, así como ustedes dicen que somos indios y violadores, así nosotros podemos decir que aquí nos han robado, mi esposo fue una semana a trabajar y no le han pagado, y yo no me estoy parando en las esquinas a gritarle a cualquiera ¡oye, español ladrón!

(Teresa, provincia de Pichincha, Quito, comerciant, resideix a Totana, treballa en l'agricultura)

Una altra problemàtica que és imprescindible tenir en compte són els projectes migratoris que han de construir els joves equatorians. Aquesta implica parlar de processos no acabats, en perspectiva, contradictoris i ambivalents, condicionats per la tensió en els grups domèstics entre l'assentament definitiu i un retorn possible. En els testimonis dels joves equatorians destaca la família com un dels principals elements que influeixen les seves decisions respecte al retorn.

Bueno, mi llegada a Barcelona fue como un bum, primeramente nunca había cruzado el charco y tenía la visión de Europa que los documentales de la BBC te pueden dar, o sea otro mundo, una visión cosmopolita llena de cultura. Así que me traté de acostumbrar a la ciudad, primero no tenía nada que hacer, no pude trabajar y pasar en la casa me consumía poco a poco, caí en una depresión bastante fuerte, de la cual logré salir solamente a base de amistades latinoamericanas: ecuatorianos y colombianos. Por eso, mi último tiempo allí fui feliz, además la ciudad me gustó desde el principio. Además, mi retorno a Ecuador fue confuso, primeramente porque me había desactualizado de la realidad interna, así que vuélvete a acostumbrar, aparte de adaptarme otra vez a la forma de vida, la comida, etc., fue medio difícil, otra vez caí en la depresión, pero ahora ya estoy bien trabajando, estudiando y me siento mejor.

(Claudia, provincia de Pichincha, Quito, estudiant universitària, 23 anys, la seva mare va migrar a Totana i després a Barcelona, actualment ha tornat a Quito, va viure un any a Barcelona reagrupada per la seva mare)

A mí me engañaron, mis papás me engañaron, yo acababa de cumplir los 18 años, porque ahora tengo 24, y no quería venir, mis papás ya llevaban tiempo aquí, cuatro años. Yo no quería venir porque yo estaba estudiando, estaba haciendo mi carrera de informática pero nunca la terminé porque me dijeron que me viniera de vacaciones y que además podría terminar la carrera. Yo no lo tenía muy claro, y nunca me imaginé que yo iba a quedarme. Vine con mi hermano pequeño de diez años, entonces nos mandaron el pasaje mi papá y mi mamá y nada, nos dijeron que nos íbamos de vacaciones, hicimos una maletita pequeñita de vacaciones. Bueno, cuando yo vine aquí claro no eran unas vacaciones. Mi madre trabajando de interna, venía solamente los fines de semana, yo no conocía nada de aquí no me atrevía ni a salir. Entonces, yo decía, ¡madre mía!, y éstas son vacaciones, mi padre todo el día trabajando, y así un mes, dos meses, y se nos vencía el pasaje y veía que la cosa que no... Vine en el verano, ves cosas nuevas y te vas entreteniendo, pero cuando vino el invierno, decía ¡hostia! Ya como más que veía la cosa que era en serio que nos íbamos a quedar. Mis papás no tenían ni intenciones, ni siquiera hablaban de volver al Ecuador.

(Tamara, provincia de Pichincha, Quito, estudiant, resident a Barcelona, treballa en l'hostaleria)

Els projectes migratoris familiars generen que els joves que han migrat amb les seves famílies moltes vegades no desitgin tornar. Alguns ja tenen les famílies completes aquí.

Segons C. Carrasquilla Coral i M. Echeverri Buriticá (2002) els joves equatorians que migren amb les seves famílies i que, en general, s'inscriuen en l'espai educatiu, afirmen que malgrat que la seva relació amb els espanyols dins de l'escola es dona, inevitablement, quan es creua el llindar de l'aula aquesta relació es fragmenta i es reprenen els grups de connacionals. Tot i que és cert que l'escola es constitueix en un espai privilegiat per la presència a l'aula de nens, nenes i joves de bagatges culturals diferenciats, també és cert que aquesta reunió "imposada", no transcendeix, en la majoria dels casos, l'establiment de relacions que impliquen integració, interacció, comunicació i intercanvi entre col·lectius.

5.2. Canvis en les xarxes de cures i ús d'espais públics i privats: problemes de socialització

Les reagruacions familiars entre els grups domèstics equatorians han tingut lloc en condicions de precarietat jurídica, laboral i residencial greus que han afectat directament el desenvolupament socioafectiu dels nens i adolescents involucrats en aquest nou context familiar transnacional.

La infantesa és una etapa del cicle vital associada a un procés cultural definit per arribar a ser competents, i que participa activament en l'elaboració conceptual d'aquesta competència; per tant, és imprescindible considerar la variabilitat transcultural, les diferents experiències en les pràctiques de criança infantil, la dificultat d'establir els límits de la infantesa, i les seves imatges, i les diferències de gènere (Morton, 1996; Deloache, Gottlieb, 2000; Carrasco Pons, 2003). Aquestes consideracions es tornen fonamentals quan ens referim als canvis que els infants migrants pateixen en la seva infantesa quan han d'afrontar l'anomenat "dol migratori".⁴⁴ Segons Joseba Atxotegui (2004) el dol és el procés de reorganització de la personalitat que té lloc quan es perd alguna cosa que és significativa per al subjecte. En el cas de l'emigració tindria a veure amb la reelaboració dels vincles que la persona ha establert amb el país d'origen (persones, cultura, paisatges...); l'autor distingeix set tipus de dols vinculats a la migració: el dol per la família i els amics; el dol per la llengua; el dol per la cultura; el dol per la terra; el dol per l'estatus; el dol pel contacte amb el grup ètnic i el dol pels riscos físics.

Sens dubte, en el cas dels fills de migrants, els dols per la família i amics i per la llengua són aquells que viuran com els més conflictius. Els nens perden els referents afectius i culturals interns respecte als externs i aquestes pèrdues es tradueixen en un canvi de les pràctiques de criança i de l'ús dels espais de socialització.

Un primer dol el realitzen quan les seves mares migren i han d'acatar l'autoritat d'altres figures i traslladar l'afecte a altres dones que prenen el rol de mares en les cures quotidianes.

Cuando ellos se vinieron nosotros nos quedamos con unos tíos, bueno, con la hermana de mi mami, estábamos tristes porque estábamos separados. Yo lloraba mucho, lloraba más que mi hermana que era chiquita, ella casi no lloraba. Cuando ellos se vinieron yo tenía 13 años. Los primeros días fueron difíciles pero después me fui acostumbrando, pero muy de a poco. Ahora ya me he adaptado un poco aquí, pero me ha costado mucho, lo que más me costó es el clima que hace frío, que después hace calor, el cambio de comida por suerte no tanto, porque aquí mi madre me prepara la comida de nuestro país.

(Elvis, Guayaquil, província de Guayas, va arribar a l'institut als 15 anys, resideix a Barcelona, actualment té 17 anys)

---

⁴⁴ Posem entre cometes "dol migratori" perquè si bé hem vist en els testimonis i dibuixos dels nens i nenes entrevistades l'angoixa i el dol pel distanciament dels familiars, amics i llocs, no obstant això, volem especificar que el concepte de "dol migratori" s'està convertint en els llocs de destinació en una nova retòrica d'exclusió. Aquells que emfatitzen aquest tema, s'estan referint a aquells immigrants pobres que es troben en condicions de vida precàries en els llocs de destinació. En aquest sentit, amb l'ús i abús d'aquest concepte estariem, una vegada més, encobrint una situació d'exclusió social, econòmica, política i jurídica sota supòsits victimistes i "diferències culturals".

Me acuerdo que sentí un poco de tristeza, porque claro no es lo mismo estar con los padres que con los abuelos, nos cuidaban pero no era lo mismo, pues lo principal el cariño que me daban mis padres. Con ellos nos comunicábamos por carta... ¡cuando nos dijeron que nos iban a traer fue una alegría inmensa!, yo me quería venir por sobretodo quería estar con ellos.

(Jimmy, El Pindal, província de Loja, va arribar als 9 anys i va ingressar a tercer curs, resideix a Barcelona, actualment té 13 anys)

Yo nací en Madrid después me fui a Ecuador, era pequeño y me olvidé, no me acuerdo de nada de Ecuador.

¿Cuando llegaste a Barcelona te gustó ir a la escuela?

Sí tenía ganas, cuando llegué fui directamente a P3 y aprendí a hablar catalán, me gusta el cole...

(Rodrigo, Madrid, es va criar fins als 2 anys amb la seva àvia a El Pindal, resideix a Barcelona i actualment té 5 anys)

Cuando se fue extrañaba mucho a mi mamá y también estaba un poco mal en el colegio, me sentía un poco rara, estaba en tercero del instituto. Al principio no, no sentía cambios, me quedé con mi abuela y estaba bien, pero ya después de una semana creo comencé a extrañar y me sentía rara. Pero al principio cuando se fue solo mi papá, pues lo extrañé un poco, como él no vivía con nosotros no lo extrañaba demasiado, pero ya cuando se fue mi mamá fue duro, porque con ella vivía y todo, nunca me separé de ella, entonces cuando se fue sí la extrañaba mucho.

(July, Guayaquil, província de Guayas, des de fa un any assisteix a l'institut a Barcelona, actualment té 16 anys)

Posteriorment, quan arriben a la destinació de nou han de reconèixer l'autoritat dels pares i canviar les pautes de convivència per una situació totalment desconeguda per a ells. L'espai vital acostuma a ser una habitació per a tot el grup domèstic, compartint un pis amb persones del seu mateix país tot i que, la majoria de les vegades, no pertanyen ni tan sols a una xarxa d'amics i veïns procedents del seu lloc d'origen. En les situacions més extremes es troben davant el fet que les seves mares viuen en el lloc de treball i ells han de viure en altres habitatges, en el millor dels casos, serà el pare qui tindrà cura d'ells; en aquesta etapa comencen els canvis de conducta i els bloqueigs afectius:

En el casal de verano sí tuve problemas, allí estaban unos niños que ya las profesoras nos habían comentado, si teníamos problemas de atención por parte de su madre por el tema de los horarios porque su madre trabaja hasta las 10 de la noche y su padre hasta la 6. El mayor tiene 12 años y él los llevaba al casal. Tenían un problema muy grande porque en su piso vivía mucha gente y vivían 8 niños de distintas familias, estos niños sí tenían problemas, el mayor sí tenía un problema grande de vincularse con los demás, yo sentía que era un niño sin suelo, era un niño muy inseguro, no hablaba con nadie, con este grupo de niños se notaba mucho el quedarse sin lugar, además, que los otros niños los molestaban porque los veían raros, se apartaban, se notaba mucho.

(C., Quito, província de Pichincha, mestra, treballa a l'Asociación Llactacaru i era responsable del projecte intercultural "Mundo de Colores" a l'Escola Antaviana, a Nou Barris, treballadora domèstica externa)

Tanmateix, últimament la permanència de les dones en el servei domèstic intern les ha conduït a implementar una diversitat d'estratègies domèstiques com la de pagar un salari a algunes dones que pertanyin a les seves cadenes migratòries ja siguin parentes o amigues perquè tinguin cura dels seus fills en un altre pis. En aquest sentit, la precarietat ha generat un ventall ampli de situacions familiars que ha canviat radicalment no només les pràctiques de criança de nenes i nens equatorians, sinó també les relacions conjugals i els rols que cada un dels cònjuges haurà d'assumir.

Y aunque los chicos no estén viviendo con nosotros, ellos viven con una amiga que es como si fuera una hermana para mí, nos llevamos muy bien, yo la llamo a ella o cuando puedo por la tarde me voy un momentito. Alquilo en ese piso una habitación para los chicos.

(Dolores, Guayaquil, província de Guayas, realitzava treballs de costura, resideix a Barcelona, fa de treballadora domèstica interna)

Aquesta nova realitat és la primera informació que nenes i nens i adolescents reben quan arriben, i aquesta realitat transforma la representació social del "paradís" que havien construït des de l'origen a través dels objectes de consum superflu i les sumptuoses celebracions infantils a les quals havien accedit des que els seus pares havien migrat.

L'extensa xarxa afectiva familiar que conté nens, nenes i adolescents equatorians es perd juntament amb un canvi en l'ús dels espais públics i privats. Aquestes pèrdues de referents espacials socioafectius són més crucials que el que aparentment ells mateixos expressen. La majoria d'infants tendeixen a socialitzar dins de les cases dels avis, parents més propers, amics i veïns amb els quals comparteixen els jocs després de la jornada escolar, la qual té un horari més reduït a l'Equador. La permanència a l'escola tot el dia, amb el consegüent canvi de pautes alimentàries i la manca d'espais privats on jugar els obliga a reconstruir un món quotidià diferent al qual s'hauran d'adaptar.

Allá tenía más amigas que aquí, en la escuela sólo a veces me junto con las chicas de aquí, pero después de la escuela no tengo con quien jugar. En el piso donde vivo con mi hermano hay más chicos de Ecuador, pero no podemos jugar mucho por en estos pisos no se puede hacer bulla y nos retan.

¿Qué extrañas más del Ecuador?

Mis amigos, mi familia y la comida... pero mi mamá nos hace la comida de allá. La comida del comedor de la escuela no me gusta, la comida acá es muy simple, a veces, nos dan comida que no tiene gusto a nada, por ejemplo, las croquetas, tampoco me gusta la tortilla de patata...

(Joana, Guayaquil, província de Guayas, 10 anys, resideix a Barcelona i des de fa un any va a l'escola catalana)

Lo que más extraño es a la familia, a mis abuelos, mis tíos, mis primos, es lo que más extraño y después mis amigos y todo lo demás. Extraño un poco la comida, allá me gusta mucho el arroz con pollo y moro, y aquí si voy a comer en la escuela o en otras casas no me dan esas comidas... No sé para jugar allá hay más libertad para ir a otros sitios, aquí no. Como yo vivía en un pueblo pues como no habían muchos coches entonces íbamos de arriba abajo, aquí con los coches tienes que ir más despacio y todo eso, estamos con mis amigos que él viene a mi casa o yo voy a la suya y así estamos. Pero me gusta Barcelona yo aquí ya he hecho muchos amigos.

(Jimmy, El Pindal, província de Loja, va arribar als 9 anys i va ingressar a tercer curs, resideix a Barcelona, actualment té 13 anys)

Paradoxalment la migració ha col·locat les mares equatorianes dins d'un procés mundial d'estratificació del mercat de treball que ha generat "la globalització de les cures" o també l'anomenada transferència transnacional del treball reproductiu. En aquest sentit, les dones migrants estan dedicant més temps a la cura dels infants dels altres que als seus, en els quals veuen canviar profundament les pràctiques de criança; això no obstant, aquestes subjeccions laborals no impedeixen que moltes mares s'esforcin a mantenir algunes pautes, per exemple, evitar que dins de la llar es canviïn els hàbits alimentaris.

Yo sigo haciendo arroz, patacones, además, como los chicos viven con una amiga que también es ecuatoriana, ella les hace comida ecuatoriana y de Guayaquil, principalmente, así que ninguno de los dos se puede quejar.

(Dolores, Guayaquil, província de Guayas, realitzava treballs de costura, resideix a Barcelona, fa de treballadora domèstica interna)

Yo no sé si tú te has dado cuenta que aquí se alimentan de otra manera, ¡esos bocatas de embutidos!, esos bollicaos, aquí se toma la leche por las mañanas y trato de hacerles la misma dieta de allá, aquí casi no comen fruta. Fíjate lo que me pasó el más pequeño iba al parvulario y tomaba la leche por la mañana, claro, cuando llegaba a la escuela tenía ganas de mover el vientre, entonces la maestra me llamó y me dijo que mi hijo iba mucho al baño, yo me preocupé, le pregunté si tenía diarrea, me dijo que no, pero que siempre a la misma hora quería ir al baño. Entonces le dije, mire, señorita, el niño toma su leche cuando se levanta y luego va al baño, entonces, ¡me dijo que le dejara de dar la leche de la mañana! Yo le dije que no, y otra maestra me dijo, no se preocupe lo que pasa es que no quiere tener faena de más. ¡Yo no pienso cambiarle hábitos alimenticios sanos a mis hijos, porque ellas tienen más faena!

(Rosa, Guayaquil, província de Guayas, assistent social, resideix a Barcelona, treballa de treballadora domèstica externa)

Els grups domèstics intenten mantenir els pactes de responsabilitats que cada un dels membres tenen assignades respecte a la seva generació, i que és una de les característiques que defineixen les famílies extenses en les societats llatinoamericanes. En aquest sentit, existeixen certes pràctiques de criança que es traslladen des de l'origen, com les responsabilitats que en el context de destinació adquireixen encara més rellevància ja que ha desaparegut la xarxa de recolzament familiar més extensa. Molts dels adolescents estan disposats a integrar-se a l'escola i prenen la iniciativa de buscar-ne una i ubicar-se pels seus propis mitjans ja que, moltes vegades, els horaris de treball dels pares els impedeixen gestionar aquests tràmits. A més, provenen de grups domèstics on ja es tenen tasques assignades, no només pel que fa a tenir cura dels seus germans petits, sinó també en la gestió quotidiana dels recursos econòmics:

Bueno, a mí lo que me gustó, que July fue la que se organizó todo, ella era la que andaba y fue a buscar su colegio y el director muy amable, es el Colegio Maragall, no tuve ningún problema en eso. En cambio, el varón no se ha adaptado, no quiere estudiar, dice que son muchas cosas, que los amigos, en cambio July no, ella está bien. Ahora que nos vinimos a este barrio le digo que tiene que cambiarse de colegio, y dice que ella no, que ella se queda allí.

(Juana, província de Guayaquil, Guayaquil, comerciant, resideix a Barcelona, fa de treballadora domèstica externa)

Mi hermano mayor se ha quedado estudiando la Universidad en Ecuador, y yo le cuento que aquí todo es más fácil, las tareas que él hacía allá como ir a buscar dinero al banco para los gastos de la semana, compras y otras cosas, ahora me tocan a mí, y yo le cuento, aquí bajas y tienes cajeros automáticos, no hay que coger el coche e ir a la otra punta, ni hacer cola. A mí todas esas tareas me son más fáciles aquí.

(Brian, Guayaquil, província de Guayas, va arribar al sistema escolar català als 10 anys, resideix a Barcelona i actualment té 12 anys)

És fonamental insistir que les reagrupacions adquireixen una complexitat creixent a mesura que es produeixen a edats més avançades. Així, l'ús i restricció d'espais públics i privats és un element que limita els moviments dels adolescents i interfereix en una adaptació social plena:

¿Vicentico con respecto a tus salidas, a tus espacios, notas muchas diferencias?

Sí, yo aquí no tengo con quien salir, salgo solo y me aburro.

Juana (madre de Vicentico): yo creo que es más difícil para el varón aquí, porque las mujeres nos hacemos más amigas, July no tiene amigas de una sola nacionalidad sino de varias, pero no catalanas.

¿Y con los chicos con los que te juntás en la escuela no salís?

No, ahora vivimos cerca yo los voy a visitar a veces, pero uno no sale porque la madre no lo deja, el otro porque tiene novia... por eso prefiero trabajar en la construcción con mi papá, ahí estoy con él y con su amigo, es distinto...

(Vico, Guayaquil, província de Guayas, va arribar a l'institut als 16 anys, resideix a Barcelona i actualment té 17 anys)

Bueno, allá yo no salía tanto, no me gustaba salir mucho, si salí era temprano porque allá la gente es como que hay un poco más de peligro, porque se escucha que hay violaciones, robos en los buses, hay inseguridad. En cambio, acá a veces estoy hasta tarde, pero tampoco una hora descabellada, sólo hasta las 12-1 de la mañana. Vamos por el Hospital Clínic a un parque a jugar al básquet o a Internet, nos pasamos horas en el Internet o en casa de amigas, pero siempre latinas o inmigrantes.

(July, Guayaquil, província de Guayas, des de fa un any asisteix a l'institut a Barcelona, actualment té 16 anys)

Yo aquí me aburro porque mi papá no me deja salir, porque dice que hay que tener cuidado porque no tenemos papeles y nos puede coger la policía, así que juego al fútbol con algunos amigos de la escuela pero no puedo hacer más nada...

(Elvis, Guayaquil, província de Guayas, va arribar a l'institut als 15 anys, resideix a Barcelona, actualment té 17 anys)

Mares i pares entenen que aquest és un dels problemes més grans que han d'esquivar els seus fills en la preadolescència. Mentre uns temen la discriminació ètnica i jurídica que poden patir en els espais públics i, per això, limiten al màxim els permisos i sortides, altres temen que l'excel·lent rendiment acadèmic dels seus fills a l'escola es degui a un refugi per la seva manca d'adaptació social:

Yo los veo adaptado a los chicos acá, Elvis se queja de falta de libertad, pero yo le digo, tenemos que tener cuidado porque aquí estamos sin papeles, son muchachos jóvenes, y últimamente hay mucha delincuencia, muchas bandas juveniles y entonces, si los ve la policía, así sean estudiantes, ven a tres jóvenes inmigrantes charlando en una esquina ya llaman la atención de la policía, no vayan a ser que los cojan, eso es difícil y yo creo que lo más duro para ellos. Por eso no lo dejo salir de noche y yo los acompaño al piso donde viven y los dejo por la noche. Con la nena también tengo miedo que ande sola por la calle. Aunque en Ecuador también es peligroso hay más seguridad, hay más droga, aquí en este sentido hay una mayor tranquilidad porque no hay tanta inseguridad, pero en el caso de los inmigrantes andar sin papeles te hace sentir inseguro, ellos tienen que entender que es porque uno los quiere.

(Américo, Guayaquil, província de Guayas, taxista, resideix a Barcelona, treballa a Mercabarna)

Sabes, a Brian (12 anys) le va muy bien en la escuela, las maestras siempre me felicitan, saca las mejores notas, llega a casa y siempre está con los libros, pero yo lo veo muy tímido, no se junta con casi nadie, le cuesta hacer amigos al contrario del hermano (5 anys) que el camino desde la casa a la escuela saluda a todo el barrio y va dando besos. A mi me da miedo que tanto estudio para Brian sea un refugio para no relacionarse con la gente de su misma edad.

(Rosa, Guayaquil, província de Guayas, assistent social, resideix a Barcelona, fa de treballadora domèstica externa)

Si bé és cert que aquelles famílies que es troben assentades definitivament a Barcelona, no semblen tenir present aquesta mena de segregacions socioespacials, ja que amb el temps tant mares com fills s'han relacionat amb famílies catalanes, no és el cas d'aquelles famílies que han arribat en els últims anys quan el fenomen de la immigració extracomunitària està construïda sobre un discurs basat en el "fonamentalisme cultural".

Lamentablement la segregació socioterritorial de la població immigrant és cada vegada més gran a les grans ciutats. Alguns investigadors en altres ciutats de l'Europa mediterrània com Gènova ja apunten que la construcció social que els mitjans fan dels joves migrants "l'latins" està associada a la seva visibilitat en els espais públics amb la formació de bandes i activitats delictives (Queirolo Palmas, 2004). Actualment, arran dels últims fets a Barcelona, certs sectors del poder i la premsa en els seus discursos han identificat els adolescents llatinoamericans amb la presència de "bandes";⁴⁵ aquesta criminalització ha conduït els pares i mares a proscriure certs espais per por que els seus fills siguin detinguts per falta de papers i per prejudicis racistes. No obstant això, es cert que aquesta proscripció d'espais públics de la societat autòctona té diferències de gènere i els homes constitueixen un "perill" més gran que les dones. La manca de

---

⁴⁵ "Algunos vecinos y alumnos del instituto creen que los agresores podrían pertenecer a una banda juvenil organizada formada por latinoamericanos" (El País, Cataluña, 31-10-03); "...asesinado de una puñalada el pasado martes al ser atacado por una pandilla conocida como los Latin Kings cuando salía del instituto" (Yahoo Noticias, 01-11-03; IBLNEWS, Agencias. 01-11-03); "Los cinco agresores ya están detenidos y son, además del dominicano autor de la puñalada, tres jóvenes ecuatorianos y uno colombiano" (El Tiempo, 07-11-2003); "La Consejera de Justicia e Interior de Cataluña, Nuria de Gispert, admitió la implantación en Barcelona de bandas juveniles violentas compuestas fundamentalmente por jóvenes de origen suramericano –especialmente dominicanos y ecuatorianos– y prometió combatir las de "forma tajante"" (El País, 31-10-03).

moviments en els espais públics es veurà agreujada, com veurem més endavant, per la segregació social que els imposen a l'escola els seus companys autòctons, la qual cosa es convertirà en element simbòlic a l'hora de reforçar la seva pertinença cultural en els seus processos de construcció d'identitats múltiples.

5.3. Mares i pares i la seva vinculació amb les institucions educatives

El nostre treball de camp amb les famílies equatorianes en diferents contextos socioeconòmics i amb projectes migratoris en diverses etapes de consolidació ens permet afirmar que, en general, la relació amb les institucions educatives no és conflictiva. Existeixen dos motius de pes per assegurar que l'accés a l'educació dels fills de la migració és un dels èxits possibles dels projectes migratoris en curs. El primer fa referència a la pertinença socioeconòmica a sectors mitjans i, molts d'ells, procedents de diversos àmbits professionals, específicament, de l'àrea docent. El segon, com ja hem avançat, es vincula a la decisió de reagrupar els fills en la destinació ja que actualment no existeix un espai social per al retorn a l'Equador, per tant, l'adaptació reeixida a l'escola i el bon rendiment acadèmic és un dels assoliments amb projecció a llarg termini que poden obtenir de la migració.

Al año de estar aquí con mi marido pude traer a mis cuatro hijos. Pero al año de estar aquí él, nos abandonó, ahora casi nunca aparece y nos manda plata cuando se acuerda. Ahora yo trabajo de interna y vivo en la casa de mis patronas con mi niña más pequeña. Les pago un piso a mis hijos varones que comparten con otra gente. La niña tiene, ahorita, 8 años y los varones tienen 11, 16 y el más grande tiene 18 años, él ya no pudo seguir estudiando trabaja en la agricultura.

¿A pesar de esta situación familiar cómo se han adaptado los chicos y la nena, ha sido fácil para ellos ir a la escuela aquí?

Los dos más pequeños van a la primaria y el de 16 años al instituto. Yo estoy muy contenta porque los tres se han adaptado muy bien, y lo que más contenta me tiene es que hablan catalán perfecto. El problema es que extrañan mucho y si pudieran volverían con sus abuelitos.... Es que con ellos se quedaron cuando migramos con su papá. Pero a pesar de que ahora estoy sola criándolos lo mejor es lo bien que están aprovechando la escuela. Yo no he podido aprender ni una palabra de catalán, desde que llegué he estado de interna y nunca he podido hacer un curso, pero ellos van a saber mucho...

(Narcisa, Quito, província de Guayas, mestressa de casa, resideix a Camarles, fa de treballadora domèstica interna)

A mí me gusta mucho la enseñanza que están recibiendo aquí, yo sé que al más grande no le gusta tanto, pero yo les digo que mi insistencia no es por nosotros es para el futuro de ellos, porque imagínese ya saben algo aquí, porque aquí trabajo no va haber para cualquier persona sino para aquel que sea bachiller, graduado en cualquier cosa, pero la situación se va poniendo dura y difícil también aquí. Es la única herencia que les vamos a dejar... ahora ya si no sabes informática no consigues ningún trabajo.

(Américo, Guayaquil, província de Guayas, taxista, resideix a Barcelona, treballa a Mercabarna)

Tanmateix, és oportú destacar que el flux migratori equatorià ha passat per diverses etapes de consolidació a les grans ciutats espanyoles, i per a les primeres dones que van arribar i tenien fills petits no va ser fàcil accedir a la informació i entendre el funcionament administratiu a través del qual els seus fills ingressarien al sistema educatiu.

A mitjan de la dècada de 1990, quan s'inicia el desplaçament internacional des del país andí, les xarxes migratòries encara no estaven consolidades en els llocs de destinació, la manca d'informació va portar moltes famílies a dilapidar recursos i esforços i, també, a recórrer a altres xarxes migratòries com la dels peruans ja articulades en ciutats com Madrid i Barcelona, a la recerca de recursos socials (contactes per accedir a l'habitatge, al treball i als serveis socials, específicament, a la salut i l'educació).

D'una altra banda, a l'Equador la cura dels nens i les nenes a la petita infantesa tenen lloc dins la xarxa de parentesc extens, tot i que les dones estiguin incorporades al mercat de treball, una

xarxa extensa de congèneres que formen part del grup domèstic organitza la cura dels infants. Ara bé, les condicions residencials i laborals que es van trobar en els llocs de destinació van impedir el desenvolupament d'aquestes pràctiques de cria, amb l'agreujant que les dones que van iniciar el flux migratori no sabien on recórrer, i van haver de realitzar una llarga peripècia fins a posar-se en contacte i entendre, per exemple, el funcionament del sistema de l'escola bressol; en altres casos, aquestes cures van adquirir, en la destinació, un valor monetari dins els vincles familiars.

Yo creo que el tema fundamental es el de la información, cuando llegamos no encontramos la información fácilmente, no sabemos cómo funcionan las ayudas ni como movernos y nos desesperamos porque tenemos que trabajar y no tenemos dónde dejar a nuestros hijos mientras tanto, creo que la escuela tiene que salir a la calle y dar información.

(Virginia, El Pindal, província de Loja, professora de geografia i història, resideix a Barcelona, fa de treballadora domèstica externa)

A més, com que la majoria de les famílies migrants procedeixen d'estrats mitjans i professionals, els resulta conflictiu recórrer a l'assistència social, ja que estan en ple procés d'assimilació del canvi de classe social que ha provocat la migració i els ha col·locat en les capes socioeconòmiques més baixes en la societat de destinació:

En Madrid tuve al niño y nos vinimos a Barcelona a buscarnos la vida, y una de las anécdotas que te puedo contar de esta etapa que creo que es lo más fuerte que hemos hecho, estábamos desesperados, mi marido no encontraba trabajo y me dolió mucho pero tuve que ir a una asistente social, para mucho no puede ser penoso, pero para mí fue fatal. Ahora entiendo que es bueno ir a una asistente social, porque es quien realmente te orienta y te ayuda, pero para mí en ese momento fue denigrante, pero ya no teníamos ni para comer. Para mí fue lo más duro que pasé porque te preguntan veinte mil veces, por qué estás aquí, cómo llegaste y esa asistenta te pasa a otra y la del ayuntamiento te manda a la de la parroquia, o sea es un mareo, hasta que llegas a la correcta. Yo en definitiva estoy agradecida por al final el servicio social de Cáritas me terminaron solucionando el problema. Después todos los años que han pasado, ella dice que fui una de las inmigrantes que le hice entender que una asistenta social no sólo está para regalar cosas. Yo le decía, oye, yo vengo, porque necesito econonómicamente, pero también tengo la necesidad de que me cuentes cómo es la vida aquí, que me digas las costumbres, cómo puedo adaptarme a esto. Me ayudó a encontrar una guardería del Ayuntamiento para mi hijo donde estuvo dos años y yo pude trabajar para levantar cabeza. Un día fui y le dije muchas gracias por todo ya podemos tirar solos.

(Julia, Quito, província de Pichincha, professora d'ensenyament primari, resideix a Barcelona, treballa en l'hostaleria)

A partir de 1999, quan el flux migratori equatorià es feminitza completament, les xarxes migratòries de destinació comencen a adquirir una densitat, una articulació i una dinàmica més grans a causa de la consolidació de projectes migratoris d'algunes famílies, l'aparició d'associacions de migrants i la dimensió política i social que assoleix el fenomen de la migració a l'Estat espanyol; tots aquests fets han generat una quantitat considerable de recursos socials i han establert així les bases i els mecanismes per accedir més ràpidament.

Les extenses jornades de treball i la falta de papers són algunes de les causes per les quals molts pares i mares equatorianes no es visibilitzen a les escoles a les quals assisteixen els seus fills.

D'una banda, la irregularitat jurídica a la qual estan sotmeses les famílies equatorianes es concep com un possible element de control de les autoritats de l'escola o dels serveis sanitaris, per això, moltes mares i molts pares que no posseeixen la informació adequada tenen por que la "il·legalitat" també sigui perseguida a l'escola i als serveis socials.

Això no obstant, la irregularitat jurídica generalitzada que pateix el col·lectiu equatorià a l'Estat espanyol i la precarietat creixent en el treball ha provocat que la inestabilitat en les relacions familiars es perllongui en el temps, que es resignifiquin els rols assumits fins en aquell moment en els grups domèstics i que les reagrupacions familiars es presentin com a processos complexos al voltant de les relacions de gènere i generacionals.

D'una altra banda, la impossibilitat d'obtenir "els papers" d'una gran quantitat de dones ocupades en el servei domèstic les ha obligat a quedar-se internes, la qual cosa ha originat una desarticulació dels nuclis familiars reagrupats en la destinació. En aquest sentit, els grups domèstics queden fragmentats residencialment en dos o més pisos i molts pares han d'assumir rols i tasques fins en aquell moment portades a terme per les dones. Així, un dels canvis més notoris pels pares és el d'assumir la relació família/escola, rols que no han sigut fàcils d'acceptar, ja que és una tasca sempre reservada al treball reproductiu de les dones.

Yo no puedo ir a las reuniones de la escuela por el trabajo, como cuido a un señor y tengo que estar todo el día aquí con él, sólo libro un día a media semana y aprovecho para ir al piso donde viven mis hijos para arreglarles la ropa y hacerles comida. Aunque conozco a algunos profesores, mi marido es el que va a la escuela.

¿Estos cambios se han producido aquí? ¿En el Ecuador quién se hacía cargo de la escuela de los chicos?

Yo, porque él trabajaba todo el día y cuando había que ir a las reuniones del colegio tenía que ir yo, a las matrículas, a comprar los cuadernos, todo yo, pero como ahora él tiene más tiempo aquí y yo no puedo, pues le digo que vaya él.

A nivel familiar han tenido muchos cambios... ¿Con tu marido y tus hijos has tenido que negociar mucho?

La verdad hemos tenido que hacer muchos arreglos, sobre todo de horarios, por ejemplo, cuando yo tengo que hacer algo afuera, combino con mi marido y él se viene a quedar un momento con el viejito al que cuido.

Dolores, Guayaquil, província de Guayas, realitzava treballs de costura, resideix a Barcelona, fa de treballadora domèstica interna)

Yo seguía aquí de interna cuando llegó Darío con los tres chicos, entonces él tuvo que movilizarse para armar la casa, no teníamos ni un tenedor y además, él se tuvo que encargar de buscarles escuela a los chicos y ubicarlos.

(Virginia, El Pindal, província de Loja, professora de geografia i història, resideix a Barcelona, treballa de treballadora domèstica externa)

Alguns testimonis demostren que els homes han hagut d'acabar amb les reticències i els prejudicis per dirigir-se a l'escola, i que han canviat d'opinió en observar la predisposició i l'actitud oberta dels docents perquè es vinculin amb l'escola.

Yo cuando entré la primera vez que fui me hablaban en catalán, y no sabía que me decían, y salí como había entrado, yo no hablaba ni entendía ni una palabra de catalán, pero después una vez le dije a la profesora, un día me presenté y le dije mire señorita disculpe pero la charla que esta tarde que hemos tenido yo no le he comprendido absolutamente nada. Me dice ella, usted dígame nomás, ahí se quedó esa profesora dándome un poco de charla y explicándome lo que ellos habían hablado en catalán, y después ya otra profesora se puso a la orden y se presentó, y me dijo que si necesitaba alguna cosa dígame o llámeme por teléfono para conversar y ayudarlos. Ella me decía que ve a los chicos muy callados, que sólo si les hablan contestan, entonces yo le decía, verá es que nosotros somos así en nuestro país hay que tenerles mucho respeto a los profesores. También alguna cosa que no puedan hacer pídanos nomás, salvo en el caso de papeles que no los podemos ayudar, porque es un tema del Estado, pero si ustedes se enteran que los chicos no comprenden algo nosotros les podemos dar respuesta, dígame que en el recreo se acerquen si no han entendido algo, alguna pregunta... en los maestros he visto cosas muy diferentes a los de allá, tienen más paciencia.

Hace un momento Dolores me contaba que en Ecuador ella era la que iba a la escuela y ahora por su trabajo tú te has hecho cargo de estas tareas ¿Lo has hecho por primera vez aquí?

Sí, sí, ¡Uy! Yo allá no tenía tiempo, allá era mi señora la que se encargaba, en mi país siempre son las madres las que van a la escuela, las reuniones son de mañana y los hombres a esa hora nos las pasamos trabajando. Además, en nuestro país normalmente todas las profesoras son mujeres y ya pues entre ellas se entienden...

¿Y personalmente ese cambio a ti cómo te ha influido?

El cambio me costó, claro que me costó, no tanto porque no me enseñaba, sino por el no dominar el catalán, ya llegó un momento que como me conocían ya me hablaban en castellano y ahora me ha gustado el cambio. Pero últimamente no he ido a la escuela porque estoy saliendo del trabajo a las 5 de la tarde y como alguna cosa y llego a la casa a las 7 de la tarde, y trabajo es pesado y ya no sirvo para nada.

(Américo, Guayaquil, provincia de Guayas, taxista, resideix a Barcelona, treballa a Mercabarna)

Amb aquests canvis de rols també comença una nova manera de comunicar-se entre les famílies i els educadors. Tanmateix, calen una sèrie de reajustaments per entendre el funcionament dels sistema escolar i entendre un nou llenguatge en el qual s'expressen els mestres en els seus informes, trencar alguns estereotips mutus, assistir a les reunions escolars i tallers recreatius.

Yo soy una madre que está muy pendiente de la educación de mis hijos, me gusta ir a la escuela, trato de asistir a todas las reuniones e incluso voy a los talleres que organizan y llevo a mis hijos a los talleres infantiles, como por ejemplo, el Proyecto de "Mundo de Colores". Así y todo he tenido algunos problemas de diálogo con la maestra del más pequeño, me llegó un informe que decía que David tenía problemas con el aseo personal, tú enseguida qué piensas, ¡la madre no cuida del aseo de su hijo! Cuando fui a hablar con ella, lo quería decir era que no cuidaba su aseo en clase, él juega mucho y llega todos los días sucio, pero eso no quiere decir que yo no cuide de su aseo. Sabes son todas estas pequeñas cosas que van generando malentendidos y si las madres no vamos a la escuela esto se va haciendo un problema cada vez más grave. Por eso, también hay que decir que si bien algunas madres tenemos problemas de horarios por el trabajo, muchas veces, no acudimos por vergüenza, por miedo a las maestras, por lo que le puedan decir de sus hijos, porque no entienden el catalán... yo creo que hay que insistir entre nuestros compatriotas que vayan a la escuela y pregunten por los estudios de sus hijos.

(Rosa, Guayaquil, provincia de Guayas, assistent social, resideix a Barcelona, fa de treballadora domèstica externa)

¿En los talleres de mayores qué actividades desarrollaban?

N.: Hicimos una primera actividad para entrar un poco a la situación del Ecuador, lo hacíamos los sábados por la mañana, venían unas 20 personas, se pasó un video muy bien hecho que combinaba un poco la situación del país con la migración en España, siempre lo hacíamos con un aperitivo para que la gente estuviera más relajada y hubiera más comunicación. En esta primera actividad sólo vinieron dos personas de Ecuador, que han sido las que han estado viniendo más seguido. También vimos que era mejor que había que comunicar las actividades personal y verbalmente, porque lo de los papeles no servían para nada, los hicimos en castellano y en catalán, un poco en contra de lo que es la línea de la escuela que nunca comunican nada en castellano a las familias, pero nosotros insistimos que nosotros queríamos hacerlo bilingüe porque pensábamos que no llegábamos a todas las personas que queríamos, pero incluso así la cosa no funcionaba. Entonces, intentábamos ir a la viva voz.

¿Cuál era las primeras actitudes cuando ustedes le planteaban esto?

C.: Algunas personas lo que me dijeron es que me hablan en catalán, y por otro lado los horarios, la gente estaba también poco receptiva a abrirse a la gente de aquí. La gente pensaba que era como meterse en la boca del lobo, para decirlo en otras palabras, se sentía tan insegura, y yo lo puedo decir así que nos ha costado mucho.

¿Pero esto no quiere decir que haya una despreocupación de las familias ecuatorianas por la educación de sus hijos?

C. y N.: ¡No, para nada!, eran niños que estaban muy bien encauzados, peso a los horarios de trabajo de sus padres, en casa iban bien, sus deberes iban bien, yo los veía con unos valores diferentes, muy obedientes y no traían problemas como a veces ponen de pretextos los autóctonos para sacar a los chicos de la escuela.

(N., Barcelona, Espanya, historiadora i C., Quito, provincia de Pichincha, mestra, totes dues treballen en l'Asociación Llactacaru i eren responsables del projecte intercultural "Mundo de Colores" a l' Escola Antaviana a Nou Barris)

De totes maneres, les famílies que han reagrupat els seus fills en els últims anys i aquelles que han consolidat el nucli familiar a Barcelona amb gairebé una dècada de permanència aquí, i fins

i tot els seus fills han nascut a Catalunya, valoren positivament la qualitat de l'ensenyament que reben els seus fills, i tant pares com mares consideren aquesta formació com un requisit imprescindible perquè els seus fills es puguin espavilar i inserir en la societat de destinació. No obstant això, més endavant podrem constatar que els adolescents qüestionen als seus pares el valor pràctic que pot tenir aquesta formació per inserir-se laboralment en els llocs de destinació; per això, en aquesta etapa ens enfrontem a una nova negociació dels vincles generacionals dins de les famílies equatorianes migrants.

5.3.1. La integració econòmica de les famílies migrants possibilita la integració social i una implicació més gran en les activitats escolars

Ara bé, la integració familiar en l'àmbit escolar és un procés que es genera de forma paral·lela a la consolidació econòmica del projecte migratori en la destinació. Les mares i els pares, que senten permanentment els seus fills parlar sobre la discriminació que pateixen a l'escola per ser immigrants o fills d'immigrants, no reflecteixen aquesta preocupació en els seus testimonis, ho assumeixen com una etapa de la migració, ja que la majoria creu que aquesta situació de discriminació està vinculada a la precarietat integral socioeconòmica. Com hem analitzat més amunt, la por més gran a la discriminació té lloc quan els fills sovintegen espais públics i poden ser increpats per la policia amb el pretext de no tenir "papers".

A més, la falta de disponibilitat de temps d'oci els impedeix relacionar-se amb altres connacionals, i la carència de recursos econòmics i de temps no els permet ni a ells ni als seus fills vincular-se amb la població autòctona.

Yo no me pienso quedar aquí, porque no es igual, no es como nuestro país que hay más libertad, aquí te la pasas encerrado, no, no me pienso quedar aquí, me falta mi familia.

¿Aquí tienen amigos?

Sí, tenemos algunos amigos, pero están igual que nosotros, todo el tiempo encerrados trabajando, y el domingo que es el día que la mayoría libra, hay que organizar la comida, lavar, planchar para tener todo listo para los chicos para toda la semana. La vida aquí es muy aburrida, sólo para trabajar, el gasto aquí es grande, la mayor parte de lo que ganamos va para la comida, el piso, los servicios, la comida del cole de mi niña.

(Dolores, Guayaquil, província de Guayas, realitzava treballs de costura, resideix a Barcelona, fa de treballadora domèstica interna)

Aquesta manca d'activitat social també es trasllada a l'àmbit escolar, ja que molts dels fills de migrants no poden assistir a activitats extraescolars per falta de mitjans econòmics:

Por ejemplo, mañana nos vamos de colonia y yo antes no quería ir, me inscribí a última hora, el profesor me insistía que fuera y algunas amigas españolas también me dijeron que vayamos, porque ellos mismos decían que allí nos integramos. Nosotras decíamos que no, al final la mayoría de los inmigrantes no va a ir...

¿Por qué no van porque se sienten incómodos o por qué a los padres no les alcanza el dinero?

Yo creo que la causa principal es el dinero, yo también era por el dinero pero me hicieron como una beca y me lo bajaron casi a mitad de precio. Nos vamos a Girona y yo no conozco y por eso también yo quería ir. Y el tutor fue el que más se metió en eso porque hasta llamó a mi padre y todo para decirle que me deje, que por dinero él me bajaba a la mitad.

¿Y de los chicos inmigrantes va alguien más?

Si va mi amiga china y la que es de Marruecos y la de Rusia, las otras no van, no quieren o no pueden.

(July, Guayaquil, província de Guayas, des de fa un any assisteix a l'institut a Barcelona, actualment té 16 anys)

En el moment que l'enviament de remeses s'atura i es pensa a estalviar en la destinació, les famílies tenen més recursos econòmics per integrar-se socialment a una sèrie d'activitats sense

ser considerades "pobres famílies immigrants" als quals cal atorgar recursos i beques perquè els seus fills s'integrin a les activitats:

Virginia: Cuando uno llega a Cataluña el principio resulta muy difícil, luego de los primeros años muy duros a nivel económico, pero luego va empezando a faltar lo afectivo, lo psicológico, lo que necesariamente hay que romper y no quedarnos quietos y acomplejados, nosotros tenemos que meternos, buscar sitios para socializarnos, no sentirse discriminado. Porque de alguna manera como seres humanos que somos, necesitamos unos de los otros. Cuando vas solucionando una cosa se va abriendo otra necesidad, y entre ellas la necesidad que yo considero fundamental: lo social. Ahora ya gracias a Dios, ya tenemos a muchos amigos, ahora yo veo que yo tendría que conseguir otro trabajo, quiero sentirme contenta con lo que hago, ya llevo 10 años en el servicio doméstico.

Yo diría que esto de la inmigración, las personas que están solas, sin hijos yo las siento muy tristes. Uno es la que tiene que acercarse a ellas porque lo están pasando mal, no se ambientan y luego las personas que estamos con nuestras familias que no tenemos casi relación, no sé a lo mejor tendríamos que integrarnos un poco más entre nosotros.

Fabián: nosotros no hemos estado prácticamente integrados con los ecuatorianos, los conocemos de vista, en las reuniones sociales no lo hemos hecho, prácticamente nos hemos dedicado a los niños, los llevamos a un parque, a conocer otros lugares, estamos muy dedicados el entorno familiar. También, hay otro problema, las personas que aún envían dinero al Ecuador y la gente ahorra mucho. Entonces, no se sale hasta que te colocas y eso no facilita juntarse, porque hay que gastar, pero les damos la razón, nosotros ya estamos viviendo aquí. Es otro proyecto, entonces no encontramos una pareja ecuatoriana que podamos comunicarnos, porque por esto no se integran y pasan aislados.

Nosotros estamos ahora integrados con los papás de los niños, ahora que nos ha nacido un nieto ha venido mucha gente catalana a saludarnos. También les invitamos a nuestra casa, así nos hemos logrado integrar y haciendo el círculo más grande de amigos, pero claro si se sale con gente de acá tienes que gastar.

(Virginia i Darío, EL Pindal, província de Loja, tots dos són professors de geografia i història, la seva migració cap a Europa va començar el 1994 amb la Virginia com a primera peça de la cadena migratòria, actualment resideixen a Barcelona definitivament, són propietaris d'un pis)

Una altra estratègia posada en marxa per grups domèstics equatorians que han consolidat aquí el seu projecte familiar és la d'intentar canviar els seus fills de les escoles que estan estigmatitzades com a centres educatius on només assisteixen immigrants. Aquells que pertanyien a sectors mitjans a l'Equador i havien accedit a un ensenyament de qualitat, generalment associaven l'excel·lència en l'educació a les escoles dependents de l'Església Catòlica. Aquesta idea arrelada de qualitat educativa i la representació social creada per la població autòctona que retira els seus fills de les escoles on hi ha una concentració més gran de fills d'immigrants, els condueix a optar per una escola concertada on la presència de l'Església Catòlica els assegurí una qualitat més gran en l'ensenyament i, segons les retòriques d'exclusió construïdes a la societat de destinació, allunyaria els seus fills de l'estigmatització que suposa ser fill d'immigrant.

Ahora que estamos bien, que ya compramos piso y hemos logrado montar un locutorio, también es hora de llevar a Jordi a un colegio mejor, así que ahora lo llevo a una escuela concertada y me gustan mucho las maestras, tú sabes que nosotros siempre vamos a la escuela y nos interesamos. Mi ilusión sigue siendo algún día poder trabajar de maestra aquí en Cataluña, ahora estoy rindiendo exámenes para convalidar el título que trámite ya me lleva 7 años. Esta escuela me gusta yo siempre me he movido en este mundo católico porque es donde me eduqué, porque yo fui educada en uno de los mejores colegios de Quito, yo me gradué en La Salle, también estudié con los mismos hermanos para ser maestra.

(Julia, Quito, província de Pichincha, professora d'ensenyament primari, resideix a Barcelona, treballa en l'hostaleria)

El treball conjunt amb famílies equatorianes migrants a Catalunya durant els últims cinc anys ens ha permès establir un període de temps que s'estén entre 8 i 10 anys per consolidar-se socioeconòmicament en la societat de destinació. D'aquesta manera, si s'ha resistit a la situació

de precarietat econòmica i discriminació social, i es disposa de recursos econòmics és llavors quan es comencen a prendre decisions per aconseguir una qualitat de vida més bona, incloent-hi l'excel·lència educativa per als fills, la combinació de les activitats familiars i laborals amb el temps d'oci i la incorporació als àmbits escolars, veïnals, etc.

5.4. Inserció d'infants i adolescents en el sistema socioeducatiu a Catalunya

El primer espai de socialització d'infants i adolescents reagrupats és l'escola. La inserció en el nou àmbit socioeducatiu és potser on es posa de manifest que les pautes de convivència, de criança i els espais públics i privats de socialització canviaran radicalment i irremeiable.

En primer lloc, les profundes transformacions familiars i residencials incidiran d'una manera determinant en la inserció i posterior adaptació dels nens equatorians dins de l'escola catalana. En segon lloc, l'arribada a un context escolar bilingüe, del qual realment prenen consciència quan entren a l'escola, trenca amb una altra de les representacions socials que tenen respecte a Espanya, "on també es parla espanyol".

Si bé tant mares com pares reconeixen que la qualitat de l'ensenyament és millor a Catalunya, no estan molt d'acord amb algunes pautes de disciplina: opinen que existeix d'una manera generalitzada, una falta de respecte dels alumnes cap als professors.

Sí, la enseñanza es mejor aquí, sólo que no me gusta cómo se tratan aquí de profesor a alumno, que los chicos le dicen, ¡oye! Mira tal cosa... en mi país no es así, allá hay más respeto, si llega un chico tarde no lo dejan entrar al aula, le llaman la atención a los padres, en cambio, aquí es diferente, creo que falta disciplina. Ahora, con la enseñanza muy bien.

(Dolores, Guayaquil, província de Guayas, realitzava treballs de costura, resideix a Barcelona, fa de treballadora interna)

En nuestro país los profesores son más fuertes, aquí los profesores no tienen ese respeto que deben tener como profesor, porque en nuestro país así sea el profesor de clase más baja, pues es respetado de todas maneras, pero aquí no, yo he visto que los alumnos le dicen de tú, aquí es muy distinto.

(Américo, Guayaquil, província de Guayas, taxista, resideix a Barcelona, treballa a Mercabarna)

¿Qué diferencias encuentras entre la escuela de Ecuador y la de aquí?

La mayor diferencia es el trato entre alumnos y profesores, aquí no respetan a los profesores, eso me llamaba mucho la atención.

(Elvis, Guayaquil, província de Guayas, va arribar a l'institut als 15 anys, resideix a Barcelona, actualment té 17 anys)

A mí me parece que hay más disciplina en Ecuador que aquí, aquí se pasan las clases sólo en la bulla. Por ejemplo, en la clase de catalán con la profesora que tenemos nadie habla, pero en las demás todos gritan, pero ella es la única que se hacer respetar.

(Brian, Guayaquil, província de Guayas, va arribar al sistema escolar català als 10 anys, resideix a Barcelona i actualment té 12 anys)

Aquestes observacions deriven de la construcció històrica i social de l'autoritat, l'autoritarisme i el respecte en alguns països de l'Amèrica Llatina. El pas pel govern de dictadures militars, el fort procés de socialització religiosa de l'Església Catòlica i la seva vinculació amb l'educació a l'Equador, i la presència d'acadèmies militars dins del sistema educatiu equatorià han generat postures autoritàries que fonamenten la idea del respecte sobre la base de les relacions asimètriques de poder entre els educadors i els alumnes. Per aquest motiu, no és casual que tant els pares i les mares com aquells nens que van començar l'etapa de socialització a l'escola equatoriana, opinin que les relacions més igualitàries establertes entre alumnes i professors a Catalunya poden conduir a la indisciplina i a la falta de respecte.

5.4.1. Els continguts, les activitats escolars i la relació amb els professors en un context bilingüe

Existeix una tendència a llegir la presència d'alumnes d'orígens culturals diversos a les escoles en clau de problemàtica, de dificultats i de conflictivitat. Suposar que tots els fills i filles de famílies migrants són alumnes amb necessitats especials no només és un prejudici, sinó també una creença estigmatitzadora que va en detriment del seu benestar i de la seva adaptació escolar i social (Casas, 2003).

El nostre treball de camp ens demostra que el grau de conflictivitat en la incorporació dels nens i de les nenes de les famílies equatorianes es vincula estretament amb les característiques dels processos migratoris familiars que tindran repercussions importants en les trajectòries escolars d'infants i adolescents. Tant les condicions socioeconòmiques com l'època d'incorporació dels nens i adolescents als centres educatius seran fonamentals per a una integració millor en l'àmbit escolar.

Si bé l'obstacle més gran que els fills de les famílies migrants equatorianes han d'esquivar a l'hora d'inserir-se en el sistema educatiu a Catalunya, és l'ingrés en un ambient escolar bilingüe, convé diferenciar l'època i l'edat de la incorporació dels nens que van ingressar al sistema educatiu català durant la primària; en aquesta època tot i considerar l'aprenentatge del català com el més difícil, és una barrera que se supera amb facilitat.

Yo llegué en tercero a los nueve años, no me costó tanto aprender el catalán, bueno no fue fácil pero tampoco me costó mucho, un año o algo así aprender el catalán. Pero siguen habiendo diferencias, sí, un poco porque cuando estamos en clase y preguntan alguna cosa y como nosotros siempre tenemos que contestar en catalán el acento es un poco diferente que al de aquí. Pero las maestras me ayudaron mucho, bueno, la primera maestra que tuve se llamaba Alicia, me ayudó mucho con el catalán, cuando no entendía una cosa me la explicaba, claro, finalmente entendía.

Cuando entré se me quedaron todos mirando y me preguntaron cómo me llamaba y todo eso, yo dije mi nombre, pero a veces me hablaban en catalán y yo a veces no entendía y claro. A veces me decían me pasas tal cosa y yo no sabía que era y no pasaba nada.

¿Los compañeros que llegan a la edad que tú tienes ahora se adaptan al curso rápidamente o ves que tienen alguna dificultad mayor de la que tuviste tú?

Yo diría que es un poco más difícil adaptarse, la niña ésta que te digo que llegó el año pasado del Ecuador le ha costado mucho el catalán aprenderlo, le ha costado un poco más porque ella ha estado un año aprendiendo y ahora ya puede decir que sabe, pero a mí no me costó tanto aprenderlo cuando llegué más chico.

(Jimmy, El Pindal, província de Loja, va arribar als 9 anys i va començar a tercer curs, resideix a Barcelona, actualment té 13 anys)

Sí, me costó mucho adaptarme a la escuela al principio, sobre todo el catalán, ahora lo hablo pero sólo en la clase de catalán el resto hablo en castellano.

¿Las profesoras que no son de catalán en que idioma te hablan?

Todas me hablan en catalán menos cuando toca en castellano. Pero yo contesto en castellano y no me dicen nada.

(Joana, 10 anys, resideix a Barcelona i des de fa un any assisteix a l'escola catalana)

L'aprenentatge de la llengua presenta dificultats més grans a mesura que s'entra en els últims cursos de la primària o la secundària; en aquests contextos diferents es posaran de manifest diversos tipus de comportaments, particularment a les classes, que van des de l'obertura immediata al desafiament d'aprendre a pensar en una llengua fins a la indiferència aparent.

¿Ves algún cambio radical con respecto a la educación de aquí y la de Ecuador?

July me dice que es un poco más avanzada aquí, pero lo que a ellos se les complica es el catalán, porque si fuera castellano no tendrían tanto problema, pero como todo se lo dan en catalán, ahí se complica. Como ella no coge créditos de apoyo porque dice que pierde otras clases. En cambio el varón sí los cogía, pero perdía clases, entonces es un contratiempo, eso sí.

(Juana, província de Guayaquil, Guayaquil, comerciant, resideix a Barcelona, fa de treballadora domèstica externa, va reagrupar els seus fills durant l'adolescència)

En aquest sentit, els adolescents identifiquen la dificultat que el coneixement del català pot produir com un element de diferenciació, i en alguns casos com un element de discriminació entre els seus pares, més que com un problema d'aprenentatge.

¿Qué fue aquello con más dificultad a nivel de enseñanza?

Bueno, pues... como le comenté mi madre el catalán, pero ahora ya no. Pero sólo lo hablo en la escuela, fuera no. Con mis compañeros hablo castellano, sólo hablo, lo hablo en el aula de catalán, en el resto de las materias a veces hablo catalán, pero casi nunca.

(Elvis, Guayaquil, província de Guayas, va arribar a l'institut als 15 anys, resideix a Barcelona, actualment té 17 anys)

Yo allá estaba en el colegio, estaba en cuarto año de un Colegio Militar. Cuando llegué aquí me costó... Primero la gente, segundo el nuevo horario que tienen para estudiar, por ejemplo, allá es en la mañana hasta las 12 y de ahí te vas a tu casa. En cambio aquí hay que volver y todo eso. Me costó el catalán y la poca amistad que hacen ahí, no te hacen conversa, eso fue lo que a mí me influyó para que la primera vez abandonara el colegio. Yo entré a cuarto del Instituto, porque no lo pasé, yo iba a dar el supletorio para pasar de año pero como iban a cerrar la frontera me tuve que venir sin terminarlo. Entonces empecé cuarto de nuevo aquí.

(Vicentico, Guayaquil, província de Guayas, va començar l'institut i el va deixar per treballar en la construcció, resideix a Barcelona, actualment té 17 anys)

Moltes vegades posar l'escola com el centre d'atenció on la diversitat de l'alumnat d'origen immigrant contribueix a instal·lar el conflicte, porta molts educadors a centrar el tema de la immigració com una qüestió de necessitats i carències, i fa perdre de vista els veritables interessos dels nens:

A mí me gusta mucho estudiar. No me aburro en la escuela porque a veces aprendo cosas que no sé, ¿no?, pero me estudio todas las materias sólo cuando estoy en la clase, porque después si tengo que hacer alguna materia haría sólo matemáticas o dibujar, también me gusta tecnología, la teoría, no, mejor la práctica.

¿La relación con los profesores cómo es?

¡Hombre! Hay personas que te dejan hablar hasta el punto que nosotros hablamos, ¿no? pero no gritamos, aquí no hablan, aquí gritan, y toda la clase se la pasan con bulla, tal vez eso ofende. Porque yo les cuento que en Ecuador en la clase éramos 54, aquí sólo son 32 y se la pasan a los gritos.

¿Y tus compañeros están interesados por el estudio o vos ves que sos uno de los más interesados?

No, sólo hay una niña que le gusta estudiar y yo.

¿Y te molesta la bulla y la falta de disciplina?

Sí, porque no te escuchan los profesores, ellos nomás se interesan en los que hacen la bulla y no en los que estudian. Es como si pensarán estos no necesitan nada más, necesitan los otros que hacen bulla.

(Brian, Guayaquil, província de Guayas, va arribar al sistema escolar català als 10 anys, resideix a Barcelona i actualment té 12 anys)

En general, tant aquells que assisteixen a la primària com a la secundària no troben grans diferències en els continguts de les matèries respecte de l'Equador i tampoc consignen dificultats greus d'aprenentatge en una àrea temàtica particular:

¿Con respecto a los contenidos de las asignaturas, los ves muy difíciles, tienes problemas con alguna asignatura en particular?

Bueno, lo que veo más avanzado el inglés y siempre ha sido la asignatura con la cual he tenido más problemas y aquí es mucho más avanzado, y matemáticas es normal, no voy ni tan bien ni

mal, socials eso sí, tenco que estudiar siempre porque son cosas que sé muy poco, yo sabía de Ecuador, de América, pero de aquí lo que aprendí allá de Europa es muy poco. También hablan de otros temas, por ejemplo, me hablan de la inmigración y todo. No hablan un tema concreto, pero te dicen que mucha gente viene por la falta de dinero, pero no hablan un tema especializado y de preguntarnos a nosotros mucho menos. Sólo a veces nos hacen preguntas así sencillas como qué es lo que más destaca de nuestro país, entonces a uno le da gusto decirlo, a mí da gusto; que es lo que hacemos allá, son preguntas así sencillas.

(July, Guayaquil, província de Guayas, des de fa un any assisteix a l'institut a Barcelona, actualment té 16 anys)

¿Qué diferencias notas entre la escuela que hiciste en Ecuador y aquí en Barcelona?

Primero que aquí te enseñan un poco más y te exigen más. También aquí hay cantidad de niños en las aulas, allá en Ecuador, como yo vivía en un pueblo, en una clase seríamos 17 niños o algo así, acá hay unos 20 o más. Grandes diferencias no encuentro...

(Jimmy, El Pindal, província de Loja, va arribar als 9 anys i va començar tercer curs, resideix a Barcelona, actualment té 13 anys)

Experiències de mediació intercultural en el context del bilingüisme amb alumnes equatorians a Itàlia constaten que és imprescindible que l'educador estigui interessat en donar un espai d'autorepresentació al nen, davant de tota la classe, i que construeixi un quadre de referència històric, geogràfic i cultural del seu context d'origen (Esparragoza, 2003).

A otras amigas si le han hecho exponer de su país, pero a nosotros no, en otros cursos yo hablé con una amiga y me contó que le habían hecho exponer sobre Ecuador y otra de Perú, y le habían hecho colgar ahí cosas de su país y contar ella delante de todo el curso y comenzaron a hacer preguntas y ella se sintió bien también, al principio estaba nerviosa pero después se le fueron los nervios porque los compañeros le preguntaban y ella sabía. Ella dice que le hizo sentir muy bien hablar de su país.

¿Y desde tu punto de vista esta actividad es importante para que se integren más con los catalanes?

Claro, porque me contó que casi nadie le hablaba, pero que desde ahí comenzaron a hablarle y a preguntarle y se interesaron mucho, y la gente se quedaba viendo. Yo creo que eso es bueno para integrarse porque así también ellos saben de nuestro país más y nosotros ya sabemos de ellos.

(July, Guayaquil, província de Guayas, des de fa un any assisteix a l'institut a Barcelona, actualment té 16 anys)

¿Y, por ejemplo, en la escuela de aquí se habla del tema de la inmigración?

Sí, a fin de año ya casi acabando el curso tuvimos unas clases con una profesora que no era del colegio, sino que vino a hablarnos de este tema, nos dio una clase de la inmigración y la emigración y nos habló un poco de por qué venía la gente, un poco así de las razas y las religiones y todo eso.

(Jimmy, El Pindal, província de Loja, va arribar als 9 anys i va començar tercer curs, resideix a Barcelona, actualment té 13 anys)

L'aprenentatge del català vinculat a continguts dins de les assignatures del currículum que propiciïn el coneixement mutu de nens, nenes i adolescents d'origen immigrant i autòctons podria ser una eina pedagògica útil; d'una banda, per evitar les segregacions i autosegregacions, ja que posar l'èmfasi en els interessos dels alumnes podria conduir a trencar el bloqueig afectiu amb el qual arriben molts dels infants i que genera encara més inconvenients per aprendre'l; d'una altra banda, seria un pas qualitatiu dins de l'àmbit educatiu transformar el català d'una llengua que representa la "institució escolar" a una llengua per comunicar-se entre nens d'origen immigrant i nens autòctons.

5.4.2. Relació entre grups d'iguals

Moltes investigacions han analitzat la guetització que mostren molts centres educatius, les aules segregades amb què freqüentment s'aborda l'escolarització dels fills d'immigrants i els discursos d'identitat i violència a l'escola, que demostren de quina manera aquestes retòriques d'exclusió també arriben a les aules. Aquesta manca de coneixements mutus que apuntàvem més amunt, condueix a l'alumnat autòcton a construir un discurs replè d'estereotips i prejudicis en relació amb l'arribada dels nous immigrants. Si bé en els centres educatius s'elabora un discurs oficial que pregona els principis de la interculturalitat imposats per l'autoritat de l'escola (Cazden, 1991; Carbonell, 2000; Serra, 2001, 2002; Franzé Mudanó, 2003); la nostra "entrada al camp" ens demostra que la relació cara a cara dels nens i els adolescents d'origen immigrant i autòctons és conflictiva. Aquests conflictes es presenten amb una vehemència més gran durant l'adolescència, la qual cosa marcarà els processos de construcció identitària dels joves de famílies migrants.

Dels testimonis recollits es desprèn que llevat d'aquells nens que van començar la seva etapa d'escolarització en el sistema educatiu català, la resta fan referències constants a la diferència que existeix entre l'alumnat d'origen immigrant i l'autòcton. Algunes professionals a càrrec de projectes interculturals⁴⁶ (materialitzats en experiències portades a terme en tallers paral·lels a les classes normals) assenyalen que els conflictes comencen a aflorar a partir del 8 anys:

Yo la paso muy bien en la escuela, me dan deberes muy difíciles... juego con el Jeffer y el Isi, uno ecuatoriano y el otro de aquí.

¿Cómo se portan en la escuela?

Mal, porque ellos les pegan a los otros compañeros, yo les digo que se queden quietos pero el Isi y el Jeffer no me hacen caso

¿Y la maestra qué les dice?

¡Molt malament, nois!

(David, Guayaquil, província de Guayas, va arribar fa 2 anys amb la seva mare i el seu germà, en Brian, va començar l'escolarització a Barcelona, actualment té 5 anys)

Yo me junto con dos amigas ecuatorianas, charlamos, con las catalanas no, son diferentes y a veces si jugamos a algo hacen trampas... no sé, sólo hablamos si tenemos que hacer alguna actividad en clase

(Joana, Guayaquil, província de Guayas, 10 anys, resideix a Barcelona i des de fa un any va a l'escola catalana)

N.: El tercer grupo que era el más parejo, eran mitad y mitad, eran 10, estos eran entre 8 y 12 años, y la verdad que era un grupo complejo, y es en la edad que salían las cosas, porque claro, entre los pequeñitos el trabajo la verdad eran muy agradable y eran muy receptivos, también eran muy revoltosos pero bueno digamos que lo interesante salía en el grupo de los mayores.

¿Cuáles eran los principales conflictos?

C.: Por ejemplo, diferencias... con los pequeños podíamos trabajar de igual a igual sin mirar de qué lugar eran, entre los medianos las diferencias surgían poco a poco y en los grandes donde se radicalizaban, a los ecuatorianos se les ponían todos los mote, peruanos, incluso se les decía de una manera muy mal *piruanos*, en plan de burlarse de los niños, agresiones verbales y físicas, no muy graves, pero sí que nos asustaban... Yo lo pasaba mal y sin embargo acabaron los mismos niños que empezaron, los mismos niños ecuatorianos.

¿Y ellos respondían a esas agresiones con algún otro estereotipo?

N.: Mira, la verdad es que no, ellos se aislaban, aquí se daba un caso muy complejo... los niños ecuatorianos vienen de familias, la verdad muy estables y digamos que no tenían ningún problema aparte de haber cambiado de país, eran niños con bases muy sólidas y contrariamente al grupo de

---

⁴⁶ El projecte "Món de Colors" tenia com a objectiu reforçar el pla d'acollida dels infants d'origen immigrant a l'escola Antaviana, Nou Barris, Barcelona. Si bé el projecte anava a càrrec de professionals que pertanyen a l'Asociación de Inmigrantes Ecuatorianos Lactacaru, abarcava tots els col·lectius dels fills de famílies migrants i alumnes autòctons.

niños autóctonos que eran niñas con personalidades un poco complicadas y venían de familias un poco complicadas, es decir, con lo cual también aquí lo que vimos es que estábamos metiendo a niños que no tenían ningún problema, enfrentándolos con niños que sí los tenían...

(N., Barcelona, Espanya, historiadora i C., Quito, província de Pichincha, mestra, totes dues treballen en l'Asociación Llactacaru i eren responsables del projecte intercultural "Mundo de Colores" a l' Escola Antaviana a Nou Barris)

En una primera etapa, tant els professional que tracten amb nens d'origen immigrant com amb adolescents, coincideixen que l'agrupament dels nens d'origen immigrant de diferents nacionalitats respecte dels seus companys autòctons, parteix del fet de compartir l'experiència migratòria i els vincles establerts entre ells girarien al voltant d'elaborar el dol migratori.

Yo no quería hacer dentro del Casal una especie de gueto, cuando estábamos en el tiempo libre los ecuatorianos se juntaban todos, niños y niñas de todas las edades, se juntaban todos en un solo lugar, mientras el resto jugaba, ellos conversaban de la casa, conversaban sus vivencias, yo les veías y entonces les insistía que fueran a jugar. Esto a mí me marcó bastante porque yo estaba metida allí y me hacía pensar en muchas cosas... ellos estaban apartados y solamente estos niños tenían problemas en la casa pero los demás eran como muy estables.

Por eso lo que más me impactaba era que se ponían a hablar, no jugaban, y conversaban de los mayores, de la casa, de sus familias, yo les decía venga vamos a jugar, les hacía cosquillas, ¡pero, no!, hablaban de la comida. Yo conversaba con un niño muy maduro, tenía 10 años, tú le veías y era como de 15. Entonces cada mañana llegaba y se apartaba y yo le decía ve a conversar con los niños, entonces yo le preguntaba si tenía amigos de aquí en la escuela, él me decía que no. Entonces un día le pregunté ¿qué te parecen los niños de aquí? Nada, son muy malcriados, son muy groseros. Le digo por qué me dices eso, porque no respetan a los mayores, les gritan, dicen malas palabras a los mayores, a los papás, que conste que en nuestros países se dicen malas palabras, pero los niños con los papás tienen otro trato. Luego logré que jugaran con los demás niños, pero los primeros tiempos todos estaban en un solo lado, yo quería romper eso...

(C., Quito, província de Pichincha, mestra, treballa a l'Asociación Llactacaru i era responsable del projecte intercultural "Mundo de Colores" a l'Escola Antaviana a Nou Barris, treballadora domèstica externa)

Yo creo que porque nosotros los inmigrantes no hemos nacido aquí y hemos viajado y conocer este país, por ejemplo, mi amiga china también me dice que aquí ve mucha diferencia, yo también las veo, entonces ahí como que viene la amistad. En el país de ella todo lo que es fumar, la droga no, dice que eso lo hace la gente como las prostitutas, ella es lo que dice. En mi país se ve, pero es como todo oculto, aquí lo hacen a la luz. Yo creo que es lo que más nos separa de los catalanes, porque ellos más se dedican a eso, la mayoría, sí.

(July, Guayaquil, província de Guayas, des de fa un any assisteix a l'institut a Barcelona, actualment té 16 anys)

Des dels discursos oficials la problemàtica de la immigració està sobredimensionada i la difusió d'aquests discursos que en fa una part de la premsa està influint sobre la opinió pública. D'aquesta manera, els discursos sobre el respecte a la diferència i a la diversitat que s'emeten dins dels centres educatius, en moltes ocasions, es tornen opacs, i entre l'alumnat autòcton preval un sentiment de refús cap als alumnes d'origen immigrant que coarta tota possibilitat de coneixement i interrelació.

Aquestes postures estan generant una idea d'integració en un sentit únic i exclusivament unilateral, la qual cosa provoca que "integrar-se" només ho hagin de fer els que arriben de fora. Aquesta visió d'"integració" des de la cultura dominant no només està obstaculitzant l'adaptació social dels que arriben, sinó que contribueix a construir aliances entre els adolescents de famílies migrants, que segurament s'accentuaran quan culmini l'educació formal i intentin integrar-se al món laboral.

Yo me llevo más con la gente latina, mejor dicho, con los catalanes no me llevo muy bien, no sé por qué. Siempre me juntaba con gente latina, de Ecuador, de Perú, de Colombia. No sé por qué aquí son tan egoístas y no se quieren juntar con los inmigrantes. No sé... nos miran con mala cara, mejor dicho... sí, es eso, nos miran mal, pero nunca te dicen nada. En cambio, tengo compañeros de otros lugares como de Pakistán, y, también, nos juntamos con ellos porque no hay ningún

problema. Nos entendemos bien, pues es más fácil entenderse con un pakistaní que con un español, por ejemplo, a ellos también les gusta hacer bulla como nosotros, en cambio a los de aquí no les gusta la bulla, también somos medio salvajes para jugar al fútbol, en cambio, aquí si le tocas ya te dicen que les has pegado, dicen que somos muy bestias para jugar, en cambio, con gente de latina o de Pakistán o de Marruecos nos juntamos, jugamos y no nos quejamos de nada.

(Elvis, Guayaquil, província de Guayas, va arribar a l'institut als 15 anys, resideix a Barcelona, actualment té 17 anys)

El primer año me sentía un poco rara porque había más españoles, no me hice casi amiga de nadie, sí, tenía amigas de mi país y de otros países. Pero ahora que estoy en otro curso, ahora tengo mucho más. Eso sí, no tengo ningún amigo catalán, sólo una chica que habla en español pero sólo en la escuela, porque después está con sus amigos, no sé... Hay otros también que hablo porque tienen su grupo de amigos y... Sí, tengo amigas de El Salvador, de China que con ella me llevo muy bien, ecuatoriana, de Rusia. Es que aquí se hacen grupos, por ejemplo, españoles por un lado y latinos por el otro. No sé por qué, ellos esperan que nosotros le hagamos conversa y a veces nosotros hacemos pero ellos como que hasta ahí. Pero en el colegio mismo se ve, hay muy pocas personas que se reúnen algunas de otros países y de aquí, la mayoría se ve españoles por allá, latinos por acá, entonces se nota mucho.

(July, Guayaquil, província de Guayas, des de fa un any assisteix a l'institut a Barcelona, actualment té 16 anys)

Cuando iba al instituto de aquí tenía un amigo peruano y otro ecuatoriano. Con los catalanes nada, hola, chau y nada más. Falta mucha comunicación y a la vez son gente que se meten mucha droga y ellos hasta mismo lo dicen y lo conversan en clase; y con alguna gente, sí, he sentido rechazo.

(Vicentico, Guayaquil, província de Guayas, va començar l'institut i el va deixar per treballar a la construcció, resideix a Barcelona, actualment té 17 anys)

Sólo había una niña de aquí en el grupo grande, muy abierta y que, especialmente, jugaban con los niños y las niñas ecuatorianas, yo les escuchaba a la gente de aquí, que esta niña había sido una niña problema, pero yo a esta niña no le vi ningún problema de conducta y de actitud, ella jugaba, conversaba con todos los niños ecuatorianos, muy respetuosa, y esto a mí me llamaba la atención y los demás niños no trataban nunca de acercarse.

(C., Quito, província de Pichincha, mestra, treballa a l'Asociación Llactacaru i era responsable del projecte intercultural "Mundo de Colores" a l'Escola Antaviana a Nou Barris)

Si bé els testimonis sobretot al·ludeixen a la indiferència mútua, una adolescent va protagonitzar una situació de xenofòbia en la qual els educadors van saber actuar de mediadors. És pertinent destacar que l'alumnat equatorià insisteix que els professors són els que dins l'àmbit escolar intenten integrar constantment els uns i els altres amb innumbrables estratègies pedagògiques:

Los profesores, en general, intentan que nos juntemos, pero en mi caso más es mi tutor, él es muy buena persona. Fíjate, yo una vez tuve un problema con una española, comenzó a decirme tonterías, y yo defendiéndome, pero... ahí uno no se puede defender tanto, porque te dicen entonces que hacen acá en nuestro país y uno no se puede defender, porque este no es tu país, en cambio, uno en tu país uno puede defenderse más. Ella me dijo, yo odio a los inmigrantes y soy muy racista, ¡pero lo decía así! Entonces, no sé, me dolió mucho y recién le contesté cuando no pude más, y entonces me eché a llorar y el tutor lo supo y la regañaron a ella. Bueno delante de todos lo dijo que cada cual tiene su cultura y ahí me hizo sentir bien, y lo dijo delante de todo el curso y entonces la gente se dio cuenta, también dijo cada cual tiene sus creencias y que deberíamos unirnos más.

(July, Guayaquil, província de Guayas, des de fa un any assisteix a l'institut a Barcelona, actualment té 16 anys)

Tanmateix, la tasca que encara queda davant nostra és àrdua perquè és imprescindible el compromís i la implicació de diversos sectors de la societat, ja que la discriminació, la xenofòbia i els brots de racisme no els podran combatre només alguns professors compromesos i amb una visió plural de la convivència.

5.5. La construcció d'identitats múltiples de l'escola i la família: fal·làcies al voltant de la integració social i la pertinença cultural dels infants equatorians

Les experiències dels nens de les famílies migrants ens ofereixen una lent particularment poderosa a través de la qual observar els processos de construcció d'identitats. Aquests nens i nenes i adolescents han de construir les seves identitats vinculant-se amb diferents contextos socioculturals: la llar, l'escola, els espais públics, el lloc d'origen, el lloc d'arribada, els vincles amb els professors, amb els pares, i, posteriorment, amb el món laboral.

En aquest context transnacional nou en el qual s'han de desenvolupar existeixen diferents elements materials i simbòlics que poden obstaculitzar o facilitar aquests processos. Com hem observat, aquests elements els construeixen la família, les condicions socioeconòmiques, residencials, jurídiques i laborals del grup domèstic, el tipus d'inserció escolar, els discursos emesos al voltant de la immigració en la societat de destinació i les relacions socials construïdes, específicament, amb els pares.

D'una banda, les dificultats laborals i residencials que es troben en la destinació i la crisi socioeconòmica persistent de l'Equador són dos elements claus que enfronten la població equatoriana al dilema entre el retorn o l'establiment definitiu en els llocs de destinació. Aquest dilema és el començament de la consolidació dels espais socials transnacionals que comencen amb l'articulació i la dinàmica de les cadenes i xarxes migratòries; aquesta consolidació es recolza en un ventall ampli d'elements materials i simbòlics: el sentiment de pertinença que es reforça amb l'experiència migratòria, la negociació del poder entre homes i dones, les oportunitats materials per als fills, els projectes individuals dels joves que comencen a perfilar-se al llindar de l'adolescència i el lloc –origen o destinació—on es realitzaran les inversions futures.

El sentiment de pertinença no és una manifestació pròpia d'un col·lectiu de migrants en concret,⁴⁷ sinó que és un fenomen generalitzat que reforcen les diferents trajectòries socioespacials que suposa el procés migratori. La població equatoriana utilitza un verb en el seu discurs que permet diferenciar clarament les adaptacions funcionals que realitzen en els llocs d'arribada, tot i que tenen molt present allò que han de relegar i la història personal a la qual no renunciaran: *enseñarse*, que "en equatorià" significa trobar-se, reconèixer-se en un lloc; per això, més enllà de la inserció laboral i en alguns casos encara que hagin aconseguit establir-se socioeconòmicament a Espanya, no *enseñarse* fa referència a la nostàlgia per les olors, els gustos i els sons fins a la reivindicació de tota una vida que cada un dels migrants ha construït en el seu lloc d'origen; es tracta d'un esforç enorme per no oblidar, per transmetre els seus valors a les generacions més joves, en definitiva, *enseñarse* o no *enseñarse* forma part del procés de construcció de les múltiples identitats que formen les històries personals dels migrants.

D'una altra banda, la discriminació de classe i d'ètnia en la destinació enfronta la població equatoriana a un conflicte doble. En primer lloc, com ja hem avançat al començament del capítol, la discriminació de classe en la destinació els obliga a redefinir la seva pertinença a les classes mitjanes i altes en l'origen, i a reconèixer-se en la destinació com a part dels sectors baixos amb pocs recursos i inserir-se en treballs precaris i mal remunerats. En segon lloc, han d'acceptar que la discriminació ètnica en els llocs de destinació es recolza en unes característiques fenotípiques que en els llocs d'origen servien de diferenciació social i cultural entre mestissos i indígenes.

Així, en el context espanyol, és necessari que es reconeixin com una "minoria social" en un procés travessat pel conflicte on s'entrecreuen els processos històrics des de l'origen i els condicionants que es troben en la destinació. En l'àmbit de les associacions es tracta de superar

---

⁴⁷ Víctor Espinosa (1998) sosté que l'enfortiment de la pertinença cultural garanteix la persistència dels llaços que uneixen els migrants mexicans amb els llocs d'origen i que, sens dubte, explicarien la presència del retorn i la perpetuació de la migració entre països com Mèxic i els Estats Units. Amalia Signorelli (1994) aborda la migració italiana als Estats Units des de la mateixa perspectiva.

les diferències entre Sierra i Costa i el "tema indígena" es reivindica políticament i cultural (tradicció, folklore, defensa dels drets dels indígenes), però en les pràctiques socioeconòmiques i en els espais quotidians segueixen escindits entre mestissos i indígenes.⁴⁸

Yo tengo la impresión de que la gente ecuatoriana tiene mucho interés en el folclore, que se expliquen y se hablen cosas ecuatorianas, con lo cual a veces parece que una necesidad y una propia demanda del propio colectivo. Yo le digo "*el tipicalis*", las comidas típicas y fiestas folclóricas, y eso es lo que se pide, es como una moda que se está extendiendo. Por ejemplo, esta reflexión que aquí estamos todos con la misma inquietud, lamento mucho tener que decirlo dentro de la Asociación no estamos de acuerdo con esto. Esta inquietud que como nosotras hemos trabajado más de un año juntas hemos ido madurando esta idea conjuntamente, pero si tú hablas con otras personas de Llactacaru y verías que el chip es otro porque claro yo veo que a la gente le gusta el folclore mucho, lo que es grave es que se junta con una necesidad que hay aquí de folclorizar a los inmigrantes, y entonces existe hay una gran cantidad de gente que demanda este tipo de actividades.

Pero por otro lado, entre ellos siguen afianzando las diferencias de clase encubriéndolas entre Sierra y Costa. Una familia que conocemos me cuentan una experiencia de su niño que está en el primero de ESO, o sea que tiene entre 11 y 12 años, se ve que hicieron un trabajo sobre la Navidad, esta familia es de Guayaquil parece que en la misma clase había un niño de Sierra y del campo, entonces se ve que este niño contestó "en los páramos del Ecuador somos tan pobres que no celebramos la Navidad", y claro, los niños guayaquileños de esta familia se escandalizaron, porque los hacían quedar mal ante los catalanes. Le imitaban hablando en serrano, y me lo contaron como un escándalo de qué habrán pensado de los ecuatorianos cuando en Guayaquil hasta los más pobres saben lo que es la Navidad, con lo cual aquí quedan expuestas las diferencias.

(N., Barcelona, Espanya, historiadora, treballa en l'Asociación Llactacaru i era responsable del projecte intercultural "Mundo de Colores" a l'Escola Antaviana a Nou Barris)

Tanmateix de cara a la societat de destinació moltes famílies equatorianes miren de donar una visió homogènia del col·lectiu, la qual moltes vegades ha generat una sèrie d'estereotips que en els centres educatius ha contribuït a folkloritzar i a assignar a nens i nenes, fins i tot si han nascut a Catalunya però d'origen equatorià, característiques identitàries imposades i inventades:

Revindicar todo esto significa no dejar de ser ecuatoriano, porque eso te identifica con tu cultura, la música, la danza, los indígenas, es tu país y a eso te aferras. La gente que está aquí y lo hace porque no quiere apartarse del país, y tú sabes que lo añoran mucho, añora tanto que se vuelcan a temas así; es que incluso no se acuerdan de lo que renegaban. Pero internamente si alquilan un piso ahí ves las diferencias regionales. Y cuidado si reconocen los apellidos o rasgos indígenas. Pero frente al autóctono si te quieren construir como indígena los dejas porque eso habla de tu país.

Yo pienso que uno tiene que ser el portavoz de la realidad nacional, yo cuando me preguntan les digo, yo salí por esto y creo que tienen que entender qué nos está pasando allá. Y ahora vengo a buscar trabajo, porque allá no se pudo más, no hay sanidad si te enfermas tienes que llevar hasta la jeringuilla, porque si no tienes dinero no puedes enfermarte.

(C., Quito, província de Pichincha, mestra, treballa a l'Asociación Llactacaru i era responsable del projecte intercultural "Mundo de Colores" a l'Escola Antaviana a Nou Barris, treballadora domèstica externa)

Quant al professorat amb alumnes d'origen equatorià al seu càrrec, hem detectat una manca d'informació que condueix a consolidar aquests estereotips, els quals són generats per les actituds contradictòries causades per l'heterogeneïtat de les famílies equatorianes i les seves diferents estratègies i aliances identitàries per construir-se i reconèixer-se com a minoria social que intenta ser acceptada en els contextos de destinació.

---

⁴⁸ Gabriela Iturralde Nieto (2001) en el seu treball sobre la gestió de la vida quotidiana de dones immigrants equatorianes a Barcelona, mostra a través del testimoni d'una dona indígena otavaleña com els indígenes també parlen d'aquest menyspreu i que prefereixen establir més relacions amb els autònoms que veuen els seus trets i vestimentes com "l'altre exòtic", abans que resignificar en la destinació les seves asimètriques relacions construïdes socialment i històrica amb la població mestissa a l'Equador.

Durant els dos últims anys hem realitzat un treball de camp basat en l'observació, col·laborant amb mestres i professors que eduquen fills de famílies migrants, especialment, equatorianes. En el marc de les classes on abordàvem el tema del fenomen migratori i la seva dimensió sociofamiliar, vam tenir l'oportunitat de constatar que existeixen una sèrie d'estereotips sobre el funcionament dels grups domèstics a l'origen i els canvis en les relacions familiars provocats per la migració. Existeix un desconeixement sobre els processos històrics i econòmics que originen les diferències regionals que després es traslladen quotidianament a les aules.

Los inmigrantes llegaban a un 50% de niños del colegio, tenía un colectivo muy importante de ecuatorianos y también de hondureños. Entonces ellos empezaban a detectar problemas en cuanto a que personas autóctonas sacaban a sus niños de la escuela porque empezaba a convertirse en una escuela gueto, pero también ellos habían percibido que los profesores no entendían algunas cosas, que había problemas de diferentes sistemas de valores, etc., que ellos no estaban muy informados y querían un poco mejorar el plan de acogida en la escuela. En este sentido, es una escuela que tenemos que decir que llevan el tema con mucha sensibilidad, entonces la primera cosa que hicimos es una pequeña charla en un plan muy básico con el claustro de profesores, y claro comentamos desde cosas relacionadas con la situación del país y por qué estaba llegando gente y cosas referentes al sistema escolar, como que es diferente en la Sierra y en la Costa, los períodos de cada uno, las diferentes clases de escuelas que hay en el Ecuador y luego ya cosas cotidianas, del funcionamiento de las familias, de los problemas que tienen las familias para reubicarse, palabras que tenían diferente significado, por ejemplo querían saber que era una chompa... y bueno fue un intercambio muy positivo.

(N., Barcelona, España, historiadora, treballa a l'Asociación Llactacaru i era responsable del projecte intercultural "Mundo de Colores" a l'Escola Antaviana a Nou Barris)

D'una altra banda, aquells adolescents que procedeixen de reagrupacions conflictives, de grups domèstics desarticulats, d'alguna manera han de trobar en un context social que els és advers formes que els permetin continuar amb els seus processos identitaris, i aleshores apareixen reafirmades les pertinences culturals i territorials. Així, les innumbrables representacions socials i la construcció d'aliances identitàries els acostarien a "uns" i els confrontarien a uns "altres" més allunyats.

Hablando de RAP y de Maldache vuelto a demostraros

Kien es el ke manda incluso con aire acondicionado voy

a Calentaros, Mi Ciudad Hospitalet me conozco bien la línea de Vic a Sant Vicent,

de Manresa a Masanet.

Yo soy ecuatoriano represento mi nación Amarillo, Azul y Rojo, yo la yebo en el corazón, ten cuidado con Nosotros porque bas a salir mal, nosotros no somos jiles y nos van ha aser cabrear, escucha lo que digo, te lo digo bien encerio callate la boca porque esto no es un juego, escucha muy bien lo que yo te digo a ti, porque no soy Panameño, Jamaicano mucho menos, con orgullo y con talento digo soy WAYAQUILEÑO.

He llegado AKI para demostrar que esto no es un juego

Esto es pura realidad.

F: El capitan de la mobida⁴⁹

⁴⁹ Agraïxo al director d'estudis d'un institut ubicat a la zona metropolitana de Barcelona, al qual assisteixen una majoria d'alumnes d'origen immigrant magrebí i llatinoamericà, la informació proporcionada per a aquesta investigació, així com la lletra d'aquest rap, útil per a l'anàlisi de la construcció dels adolescents d'identitats múltiples. Hem respectat l'ortografia de l'autor (15 anys) de la lletra del rap.

Això no obstant, algunes investigacions que es refereixen a fluxos migratoris transnacionals amb una importància històrica consolidada en el temps i en l'espai (com pot ser la migració de llatinoamericans cap als Estats Units), conclouen que és de vital importància, per a una adaptació reeixida dels fills en els llocs de destinació, l'habilitat de les mares i els pares per mantenir un equilibri entre les pràctiques socials, educatives i culturals que es troben en la destinació, i la connexió amb la família i la cultura d'origen. Aquells infants els pares i mares dels quals es comprometen a propiciar una "competència bicultural" podrien tenir més opcions d'obtenir avantatges i optimitzar les oportunitats (Suárez Orozco, Suárez Orozco, 2001). De fet, el nostre estudi de cas ens permet confirmar aquests resultats, ja que aquelles famílies que han consolidat en la destinació el seu projecte migratori i, a la vegada, han trobat un equilibri mitjançant les pràctiques transnacionals per no haver de renunciar a la seva pertinença cultural, han aconseguit que els seus fills visquin aquest espai social transnacional sense conflictes.

¿Alguna vez en el p3, p4 o p5 te han preguntado de dónde eres?

La profesora me preguntó.

¿Y tú que le contestaste?

Que era de Ecuador, ¡ay, quiero decir de Madrid!

¿Vos de dónde sentís que sos?

Yo siento que soy de Barcelona y hablo en catalán.

¿Cuando te preguntan en catalán tú Rodrigo de dónde eres, qué contestas?

Que soy de Ecuador. Ahora mejor te voy a dibujar. Dibujo lo que quiera, ¿vale?

(Rodrigo, Madrid, es va criar fins als 2 anys amb la seva àvia a El Pindal, província de Loja, resideix a Barcelona i actualment té 5 anys, el projecte migratori familiar té una antiguitat de més de 10 anys)

Yo extraño mi país y mi tierra, pero sabes, en realidad, yo plantearme en regresar no, de hecho aquí estamos consiguiendo cosas materiales que allá en mi país superdifícil, que yo estoy segura que si me la paso trabajando toda mi vida de profesora jamás lograré tener nada, volver sólo a pasear. Mis dos hijos nacieron aquí y están creciendo con mayores oportunidades que nosotros, porque tienen la nacionalidad española, ahora su identidad es ecuatoriana, llevan nuestra sangre, pero con sus papeles van a poder viajar por todo el mundo sin que nadie les diga ¡oye, necesitas papeles para entrar!

(Julia, Quito, província de Pichincha, professora d'ensenyament primari, resideix a Barcelona, treballa en l'hostaleria, el seu projecte migratori fa 9 anys que dura)

En aquest context transnacional la pertinença cultural, el dilema entre el retorn i l'assentament definitiu de les generacions grans, la discriminació de classe, de gènere i ètnia s'entrecrua amb sentiments de xenofòbia, actituds racistes dins del mateix col·lectiu i cap a la societat de destinació. És per això que els fills d'origen immigrant necessiten construir la seva pròpia i singular pertinença.

De moment, tant les famílies i els centres educatius com aquells que estem compromesos amb la problemàtica de la immigració extracomunitària continuem assajant una sèrie de "receptes interculturals" –i, molt possiblement, entorpint aquestes trajectòries vitals que van començar a ser conflictives des del moment que infants i joves equatorians es van convertir en els convidats de pedra dels projectes migratoris dels seus pares.

5.6. Nous projectes en la destinació: la joventut pren les seves pròpies decisions

Mares, pares, púbers i adolescents s'han d'enfrontar a una resignificació del projecte migratori familiar en la destinació. Davant les condicions que troben, els fills intenten idear un projecte migratori personal on les representacions socials construïdes a l'origen, la majoria de les vegades, es contradueixen amb la realitat que troben.

En aquest sentit, és imprescindible tenir en compte que els projectes migratoris que han de construir els joves equatorians són processos no acabats, en perspectiva, contradictoris i ambivalents, condicionats per la tensió en els grups domèstics entre l'assentament definitiu i un retorn possible. En els testimonis dels joves equatorians hi destaca la família com un dels elements principals que intervé en les seves decisions respecte al retorn.

Els projectes migratoris familiars provoquen que els joves que han migrat amb les seves famílies en molts casos no desitgin tornar. Alguns d'ells ja tenen les seves famílies completes aquí i van canviant d'actitud respecte a la seva visió de l'escola i la integració dels fills en la destinació.

Un aspecte de reafirmació de la pertinença cultural positiu es refereix al fet que en la destinació descobreixen la diversitat històrica i geogràfica del seu país d'origen, sobretot aquells que provenen de pobles i no han recorregut o conegut les grans ciutats equatorianes, així es construeixen noves geografies imaginàries mirant l'origen des dels llocs de destinació:

¿Qué es lo que tienes ganas de hacer cuando llegués?

Primero ir a ciudades a conocer y después ir a lo de mis abuelos al pueblo, pero me interesa conocer ciudades que no conocí cuando viví allá. A mí lo que me gustaría mucho es ir a las Islas Galápagos, también he escuchado mucho hablar de Vilcabamba.

¿Dónde has escuchado estos destinos?

Bueno las Galápagos he escuchado allá por la tele, pero aquí he escuchado mucho y como me gusta mucho ver documentales, cada vez que escucho Galápagos, las tortugas, dicen que son muy grandes, entonces claro eso me gustaría conocerlas. Y de Vilcabamba que es un lugar muy bonito, que el agua da como más vida. Yo ya lo he comentado con mi padre la posibilidad que ahora cuando vayamos al pueblo de vacaciones podamos ir, y me dijo que bueno, que ya veríamos. Me gustaría conocer un poco la ciudad de Quito, porque no la conozco, pero me interesa más los paisajes naturales.

(Jimmy, El Pindal, província de Loja, va arribar als 9 anys i va ingressar a tercer curs, resideix a Barcelona, actualment té 13 anys)

Això no obstant, en aquells projectes migratoris que no s'han arribat a consolidar en la destinació a causa de l'espiral de precarietat laboral i jurídica, que s'accentua cada vegada més a l'Estat espanyol, el fetitxisme en els papers és un tema que s'instal·la a l'adolescència. Malgrat sentir el lloc de destinació com a aliè a ells, la falta de xarxa social i els problemes de racisme i xenofòbia als quals se'ls sotmet, l'objectiu final gira al voltant de tenir els papers i la possibilitat de tenir més diners.

No me adapto a casi nada, estoy extrañando cada vez más... Acá lo que sí me gusta es tener un poquito más de dinero y que puedo blanquearme un poquito, no me gusta el calor y en Guayaquil hace mucho calor, hay un solo clima. También extraño mucho a mis abuelos y a mis amigos.

¿Tenés idea de cuando seas más grande de quedarte aquí o de volver?

Me gustaría quedarme y sacar papeles para poder viajar, porque si me vuelvo allá, ¿qué voy a hacer?, peor que mi tía que es profesional y gana 130 dólares al mes, acá por lo menos sin tener un título ni nada gana el triple, y por eso ya teniendo papeles y si me siento estresado me voy allá unos tres o cuatro meses a Ecuador a pasarlo bien.

(Vicentico, Guayaquil, província de Guayas, va començar l'institut i ho va deixar per treballar en la construcció, resideix a Barcelona, actualment té 17 anys)

Tus papis tienen planes de volver... ¿Tú que harías en ese caso?

No, se irán ellos solos, aún no lo sé si quiero irme o quedarme, desde que vine todavía no vuelvo a Ecuador, pero sólo tengo ganas de ir a pasear, yo llevo un año y 8 meses aquí recién. Me gustaría quedarme a trabajar, pero primero quiero terminar el instituto y después veremos... pero casi

seguro que iré a trabajar, veo que aquí hay muchas más oportunidades de trabajo que en el Ecuador.

(Elvis, Guayaquil, provincia de Guayas, va arribar a l'institut als 15 anys, resideix a Barcelona, actualment té 17 anys)

Simultàniament els joves comencen a pensar en retorns temporals que consolidarien encara més els processos de transnacionalisme iniciats pels pares quan aquells encara eren a l'origen. Paradoxalment, dins les noves estratègies que comencen a construir els adolescents pel seu compte, desvinculant-se de mica en mica dels projectes migratoris dels seus pares, l'accés a l'educació té menys valor pràctic perquè haver-hi accedit en els contextos de destinació no garanteix una situació econòmica estable, ni tampoc assegura la "legalitat" jurídica dins Espanya.

5.7. Referències bibliogràfiques

BLOCKER, H.G. (1979), "Philosophy and Art". COSGROVE; DANIELS (eds.), *The Iconography of Landscape*. Cambridge: University Press.

CARRASCO PONS, S. (2003), *Seminari de Etnografies de la Infància*. Institut Català d'Antropologia, Barcelona.

CASAS, M. Coord. (2003), *També catalans: fills i filles de famílies immigrades*. *Finestra Oberta*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill.

DELOACHE, J.S.; GOTTLIEB, A. (2000), *A World of Babies. Imagined Childcare Guides for Seven Societies*. Cambridge: Cambridge University Press.

ESPINOSA, V. (1998), *El Dilema del Retorno. Migración, género y pertenencia en un contexto transnacional*. México: El Colegio de Michoacán-El Colegio de Jalisco.

ITURRALDE NIETO, G. (2002), *Trayectorias migratorias y gestión de la vida cotidiana*. Memoria de Investigación, Departamento de Antropología Cultural e Historia de América y África, Universidad de Barcelona. (inèdita)

MORTON, H. (1996), *Becoming Tongan. An Ethnography of Childhood*. Honolulu: University of Hawaii Press.

PEDONE, C. (2004a) "Tú siempre jalas a los tuyos". Cadenas y redes migratorias de las familias ecuatorianas hacia España". Barcelona: Departament de Geografia-Universitat Autònoma de Barcelona. Tesis doctoral. (inèdita)

PEDONE, C. (2004b), "La inmigración ecuatoriana: pros y contras de una estrategia familiar para enfrentar la crisis" (129-168). CARRASCO, S. (coord.), *Inmigración, contexto familiar y educación. Procesos y experiencias de la población, marroquí, ecuatoriana, china y subsahariana*. Barcelona: ICE-UAB/Síntesis.

PEDONE, C. (2004c), "Negociaciones en torno al asentamiento definitivo y el retorno de las familias migrantes ecuatorianas: construcción de espacios sociales transnacionales". *Actas del 4º Congreso sobre la Inmigración en España. Ciudadanía y Participación*, Girona: Universitat de Girona, UAB, UB, Universidad de Lleida, Universitat Rovira i Virgili, Institut Europeu del a Mediterrània, Federació de Col·lectius d'Inmigrants de Catalunya, publicado en CD Rom.

QUEIROLO PALMAS, L. (2004), "Fra cittadinanza, discriminazione e integrazione subalterna. Giovanni e Latini a Genova. Ponencia presentada en "I Latini alla scoperta dell' Europa. Nuove migrazioni e spazi della cittadinanza", Génova, Convenio Internacional entre la Universidad de Génova, Departamento de Ciencia Antropológica, Sesión Sociología, Transmigrated, MEDI (Centro studi Migrazione nell Mediterraneo), Fondazione Casa América.

SIGNORELLI, A. (1994), "La construcción de lo local como valor y como ideología: la experiencia de los emigrantes italianos" (65-81). NIVÓN, E. (comp.), *De lo local a lo global: perspectivas de la Antropología*. México: UAM.

SPARRAGOZA, E. (2003), *Guayaquil...Italia* (86-90). FRAVEGA, E; QUEIROLO PALMAS, L.. *Classi metiche. Giovanni, studenti, insegnanti nelle scuole delle migrazioni*. Roma: Carocci Editore.

STOLCKE, V. (1994), "Europa: nuevas fronteras, nuevas retóricas de exclusión" (11-26). VV.AA., *Extranjeros en el Paraíso*. Barcelona: Virus.

SUÁREZ-OROSCO, C.; SUARÉZ-OROSCO, M. (2001), *Children of Immigration*. Cambridge, Massachusetts and London, England: Harvard University Press.

VILLANUEVA, M.; GONZALO, C. (2002), "Una mirada particular sobre el mundo. Un ejercicio de reconstrucción de mapas mentales". *Íber. Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia*, N 32, p. 62-71.

VI. CONCLUSIONS I RECOMANACIONS

6.1 Conclusions

L'anàlisi de les trajectòries socioespacials, les estratègies i les relacions de poder en les quals s'entrecreuen vincles horitzontals i verticals entre les cadenes i xarxes migratòries de les famílies equatorianes, va ser el punt de partida per entendre les característiques d'un flux migratori massiu que cobrava rellevància a Espanya l'estiu de 1998 a Totana (Múrcia), que més tard es diversificaria i consolidaria en ciutats com Madrid i Barcelona.

L'articulació i la dinàmica de les cadenes i xarxes migratòries equatorianes cap a Espanya les determinen les representacions socials que les famílies porten des dels llocs d'origen, la resignificació en els llocs d'arribada a causa de les condicions laborals trobades i els vaivens polítics i jurídics de les lleis i els reglaments d'estrangeria.

Enfocar l'estudi de les estratègies migratòries de la població equatoriana des de punt de vista de l'articulació i la dinàmica de cadenes específiques, en primera instància, ens va permetre aprofundir en l'explicació d'un procés col·lectiu, en el qual les decisions sobre el projecte migratori involucren diferents generacions de la família i les seves relacions de poder. Mentre que estendre la perspectiva d'anàlisi cap a estructures més grans com les xarxes migratòries ens va permetre entendre els vincles entre amics, veïns i altres actors que intervenen en els processos migratoris actuals cap a Espanya.

Quant a les representacions socials, en diversos llocs de l'Equador, les destinacions d'emigració mostren canvis en l'última dècada del segle XX. En aquest nou context sociopolític i econòmic Espanya es constitueix com a destinació migratòria per dos motius. Un d'ells es refereix a les dures restriccions que Estats Units imposava a l'ingrés d'immigrants i als costos alts del viatge; aquest fet suposava que a la destinació preferida de la població equatoriana s'hi afegissin algunes destinacions europees i que es produís així un canvi significatiu en les trajectòries.

Durant el nostre estudi hem demostrat que des de la dècada de 1970 existia a l'Equador un cúmul de recursos socials, amb una procedència regional marcada. Una "cultura migratòria" consolidada els orígens de la qual es trobaven en una migració predominantment masculina, cap als Estats Units. A final de la dècada de 1990, aquests recursos i experiències prèvies es van invertir en projectes migratoris nous des de la serra sud equatoriana, concretament de les províncies d'Azuay i de Cañar, cap a una nova destinació específica: Totana, a la província de Múrcia. Posteriorment, l'agudització de la crisi socioeconòmica i política del país andí va provocar una sortida massiva de la població que va involucrar tot el territori nacional; així, es van incorporar al flux famílies procedents de les províncies més poblades com la de Guayas a la Costa i la de Pichincha i Ambato a la Sierra. A més, la diversificació de les cadenes va produir, a la vegada, un canvi de les trajectòries socioespacials cap a ciutats com Madrid i Barcelona.

Això no obstant, la reconstrucció d'aquests canvis en les trajectòries socioespacial ens va revelar que l'antiguitat del flux migratori equatorià es remuntava a principi de la dècada de 1990; aquest estava representat, majoritàriament, per parelles que davant la impossibilitat econòmica de migrar als Estats Units van optar per les grans ciutats espanyoles. A final de la dècada de 1990, aquestes famílies constituïren un referent per als migrants potencials, ja que en deu anys havien reunit una sèrie de recursos socials que es posarien al servei del flux massiu que es produiria entre els anys 1998 i 2000.

De totes maneres es van conjugar diferents elements i situacions perquè es produïssin aquests canvis en les trajectòries socioespacials. Els primers testimonis parlaven d'un desconeixement gairebé absolut de les restriccions legislatives que regulaven la migració extracomunitària a Espanya. A les xarxes prevalia la imatge d'una facilitat d'entrada més gran a Europa que als Estats Units. Les representacions canviaven quan es coneixia la persecució policíaca i la consegüent deportació que patien els immigrants extracomunitaris a causa de la irregularitat en la documentació; aquesta situació, a la vegada, erosionava els plans d'aconseguir feina i

capitalitzar-se ràpidament. En aquest sentit, ja a la societat de destinació, els migrants comprovaven l'existència d'una bretxa de gran magnitud entre la representació de les condicions de treball que portaven des del lloc d'origen i l'alt grau de precarietat laboral a la qual s'enfrontaven quan arribaven.

Tanmateix, paral·lelament, en els diferents llocs d'origen aquesta nova destinació es convertia en un punt clau per posar en marxa els mecanismes del "comerç de la migració". Així, l'aparició de gestors, representants d'agències de viatges, reals i fictícies, i una gamma d'intermediaris àmplia –des d'aquells que tenien un comportament mafiós fins els que promocionaven projectes migratoris de familiars, veïns i amics- va posar de manifest la rellevància que revestia posseir la informació.

Les relacions de poder en els inicis del flux migratori posaven de manifest les diferències territorials. Així, els discursos dels migrants equatorians que al·ludien a les diferències entre Sierra i Costa, atorgarien una identitat territorial a les diferents xarxes migratòries en els llocs de destinació. A mesura que aquesta migració es consolidava, les xarxes van anar perdent aquesta identitat regional marcada per passar a reconstruir o reinventar la seva "equatorianitat" en un context migratori internacional que els era advers com a col·lectiu convertit en una "minoria social". En el transcurs d'aquest procés de construcció d'identitats múltiples com a famílies migrants transnacionals i discriminades sociolaboralment, es visibilitzen amb més claredat les pràctiques socials i econòmiques que els líders portaven a terme i que verticalitzaven els vincles dins de les xarxes migratòries, aspectes que quedaven patents en l'accés a l'habitatge i al treball.

A partir del 3 d'agost de 2003, la Unió Europea a petició del Govern espanyol va imposar el visat per a l'entrada de la població equatoriana a l'espai Schengen. A aquesta restricció específica per al col·lectiu equatorià cal sumar-n'hi d'altres, com les últimes modificacions de la Llei d'estrangeria, que el PP va realitzar el maig de 2003 com un recurs electoral que prometia un fre suposat a la "invasió", al poder de les màfies i, específicament però simultàniament, restringia els mecanismes permesos per a les reagrupacions familiars i per a les contractacions a l'origen. Això hi hem d'afegir les deportacions constants, que en la majoria dels casos no es fan públiques, ja que posarien al descobert la fal·làcia del discurs del poder, transmès per una gran part de la premsa espanyola sobre els "llaços històrics i culturals" que unirien Espanya amb l'Amèrica Llatina i el requeriment de mantenir-los a través de pràctiques de cooperació.

Sens dubte aquestes restriccions constituïran un abans i un després en l'articulació i configuració de les cadenes i xarxes migratòries equatorianes cap a Europa. Tot i que restaran llibertat a les famílies que actualment desitgen organitzar el seu projecte migratori de manera autònoma; aquestes restriccions afavoriran el creixement, consolidació i enriquiment de les màfies ja organitzades, amb la hipoteca prèvia de les vides de famílies senceres. De fet es dissenyaran rutes noves i arriscades per assegurar l'entrada a les portes del "paradís europeu". D'alguna manera, la descripció de les pràctiques socials i econòmiques dels projectes migratoris familiars consolidats a Espanya ens ha revelat les regularitats dels comportaments socials d'actors individuals i col·lectius, que mitjançant relacions tant de solidaritat i cooperació com verticals han demostrat habilitats específiques per moure's en configuracions socials i polítiques canviants.

La feminització del flux migratori comporta les renegociacions de les relacions de gènere de les famílies equatorianes en el context migratori internacional. Per això analitzar la migració internacional com un projecte familiar ha sigut revelador ja que hem emmarcat l'estudi de la migració femenina en un context domèstic. És en aquest marc que les dones s'han convertit en actors econòmics importants, i la seva incorporació al mercat de treball està íntimament relacionada amb les necessitats familiars, de tal manera que les seves trajectòries socioespacials no es poden entendre sense considerar les negociacions que realitzen dins dels seus grups domèstics i dels rols que hi compleixen.

Les primeres aproximacions en el nostre treball de camp sobre les causes que indicaven perquè la dona es converteix en la primera peça de la cadena migratòria equatoriana apunten a problemes econòmics i deutes impagables generats per la catàstrofe nacional i les expectatives

de trobar feina a Espanya. Tanmateix, l'anàlisi espaciotemporal d'alguns dels processos migratoris d'aquestes dones ens va conduir a la comprensió de les dinàmiques que tenien lloc a l'interior de les seves relacions familiars, en les quals afloraven els conflictes, l'asimetria entre gèneres amb homes del grup domèstic –pares, germans, marits— i les ruptures matrimonials, que motivaven la decisió d'emprendre el viatge. En la nostra investigació, aquests elements simbòlics tenen tant de pes com els elements materials. En aquest sentit, el control que els homes de la família exercien sobre la dona es feia visible, fins i tot amb més vehemència, en el context de la migració internacional. Generalment, els mecanismes emprats per legitimar el poder masculí es relacionaven amb el control sobre la sexualitat, la tinença dels fills i l'enviament de remeses, mecanismes que reflectien l'exercici de la violència simbòlica.

L'assignació de les dones a les tasques domèstiques, de criança dels fills i cura de la resta d'integrants del grup domèstic, les ha col·locat en una posició subordinada respecte a unes altres relacions socials i econòmiques. Encara que algunes de les dones entrevistades ja havien aconseguit una autonomia dins els seus grups domèstics quan es van incorporar al mercat de treball a l'Equador com a professionals o en altres activitats com el comerç. En aquest sentit, treballar amb dos grups domèstics extensos a Baños del Tungurahua, formats per dones vídues, divorciades i mares solteres que eren majoritàriament docents i comerciants, ens va permetre entendre una sèrie d'estratègies econòmiques i financeres desenvolupades en un entramat de relacions en les quals prevalia la reciprocitat en un context transnacional. Aquestes dones combinaven el treball de les més joves en els llocs de destinació (Nova York, Madrid i Barcelona) amb la posada en marxa d'empreses productives –negocis de roba, comerç d'aliments, compra de terrenys per a l'agricultura i construcció d'habitatges—i la cura dels fills. Aquestes estratègies els permetien acotar en el temps la migració i preveure un retorn a mitjà termini, i evitar així complicats processos de reagrupacions familiars en la destinació. Podem afirmar que aquesta situació es veu afavorida pel fet que aquestes dones no van haver de negociar "la feminització de la migració" amb homes.

En la majoria de les cadenes migratòries reconstruïdes existia una asimetria marcada en les relacions de gènere dins de la família, per la qual cosa les peces del projecte migratori no encaixaven amb la coherència descrita anteriorment. De manera que a moltes dones equatorianes la migració internacional les va col·locar en un camí tortuós i contradictori. Si bé elles es van convertir en el sosteniment de la família en l'origen, la transferència transnacional del treball reproductiu les va situar en una posició de subordinació de classe i ètnia en els llocs de destinació. Així, a les asimetries de gènere dins de la llar que, com ja hem demostrat continuaven i fins i tot s'accentuaven en el context migratori, se superposaven els controls i proscripció dels espais vitals en el treball.

Aquesta superposició de controls ha posat en el punt de mira els comportaments socials, "morals" i sexuals de les dones migrants, situació que tindria una vinculació estreta amb la "reputació" i el prestigi social dels homes. En aquest sentit, la construcció social de la sexualitat femenina a l'Equador on intervenen l'Església, l'Estat i la família, es fa present dins les cadenes i les xarxes migratòries i intervé en un control moralitzador i penalitzador de les dones migrants reforçant alguns estigmes socials, com el de la dona que "abandona la llar".

Tant la xarxa migratòria procedent de Baños del Tungurahua (que mitjançant vincles de parentesc, amistat i veïnatge en origen, s'estenia a altres localitats com Ambato, Quito i Santo Domingo de los Colorados) com la xarxa originada a El Pindal (que a la vegada exercia la seva influència fins a la ciutat de Loja) amb les seves dinàmiques ens oferien exemples de constitució d'espais socials transnacionals on la circulació de la informació interpersonal, els rumors i la velocitat amb la qual aquests es transmetien, conduïen a controls estrictes sobre les dones, a ruptures matrimonials i a justificacions socials de certs comportaments dels homes, i en aquests conflictes l'enviament de diners i la tinença dels fills es convertien en elements de negociació.

D'una altra banda, els diversos projectes migratoris analitzats demostren que l'exercici d'autoritat entre els membres d'un mateix grup domèstic acordada en un començament, es modifica amb el transcurs del temps i, sobretot, per l'absència del membre de la família que va

migrar. Aquest fet té conseqüències diverses, una d'elles és la verticalització de les relacions de reciprocitat preexistents entre mares, sogres, germanes i cunyades quan es tracta de la cura dels infants i la disputa pel rol de la maternitat i l'administració dels diners.

Els testimonis de les dones equatorianes denoten que la seva posició en les asimètriques relacions de gènere es veu reforçada en els inicis del moviment migratori. Per tant, lluny de l'emancipació automàtica de passar d'una "societat tradicional" a una "societat moderna", idea sostinguda per algunes postures eurocentristes, les dones es troben atrapades entre dues ideologies que fan que aconseguir l'autonomia a partir de les trajectòries migratòries sigui un procés llarg i conflictiu. Mentre una ideologia defineix rols domèstics més igualitaris, l'altra sosté que les dones respecten i eleven el seu estatus socioeconòmic quan es casen amb un home que compleix el rol primari de sosteniment de la família. Per això, si bé el salari de les dones pot contribuir a augmentar la seguretat econòmica del grup domèstic, per a moltes dones equatorianes la institució del matrimoni i l'autoritat determinada per les relacions de gènere, continuen servint com una marca essencial del manteniment de l'estatus social, que no aconsegueixen assolir en els llocs de destinació. Si la desintegració familiar és un fenomen força estès entre els grups domèstics migrants equatorians, no és pertinent crear una sobrerrepresentació sobre la migració com a causa principal d'aquest fenomen. Moltes famílies involucrades en la migració internacional ja presentaven problemes de vincles entre els seus membres, a partir d'aquí es va produir la resignificació del projecte migratori inicial per decisió de la dona o de l'home i la conformació possible de nous grups domèstics.

Com el nostre estudi de cas demostra, durant el transcurs de la història del grup domèstic, aquests elements simbòlics i econòmics poden canviar les relacions dins i entre les cadenes i xarxes migratòries mitjançant el consens i la coordinació d'esforços relativament fàcils, o representant dificultats quan prevalen moltes traves per renegociar els codis domèstics en el desafiament que suposa per als homes que les seves dones posseeixin els recursos socials i econòmics per relacionar-se en la societat de destinació.

Les condicions laborals precàries en els llocs de destinació desemboquen en la diversificació de les cadenes migratòries en l'àmbit laboral, en el de les relacions verticals i horitzontals i en el transvasament de les desigualtats de classe, ètnia i gènere.

En el nostre estudi hem intentat superar la visió economicista predominant en el tractament de la temàtica laboral, i posar de manifest les estratègies socials de la població equatoriana mitjançant l'anàlisi de la diversificació de les cadenes, amb la conseqüent inserció en diferents xarxes migratòries que en faciliten, estimulen i/o condicionen les trajectòries socioespacials i laborals.

Els mercats comuns com el de la Unió Europea es constitueixen per permetre que les economies, sobretot les dels estats líders i les seves empreses, puguin participar de manera agressiva i hegemònica en el comerç mundial. Tanmateix, aquests processos econòmics generen costos alts que es traslladen al mercat laboral. Per això, el mercat de treball agrícola requereix una mà d'obra abundant, que accepti treballar en condicions precàries contractuals i de qualitat de vida.

En aquest sentit, l'arribada de famílies equatorianes a una petita localitat de 21.000 habitants com és Totana, amb un procés accelerat de modernització agrícola, va fer evident de quina manera els discursos fundats en les "diferències culturals" podien determinar l'accés a l'habitatge i el treball, tant entre la població autòctona i la població immigrant com dins del mateix col·lectiu de migrants equatorians.

Els empresaris es van beneficiar de l'articulació i la dinàmica de les xarxes migratòries per al reclutament de mà d'obra, ja que el propi funcionament de les relacions de poder entre migrants afavoria les negociacions laborals i permetia amortir costos traslladant els treballadors i assolir així la màxima rendibilitat.

A això s'hi suma el fet que els empresaris, per prejudicis socials i culturals, van substituir la mà d'obra, la qual cosa, específicament, en el mercat de treball agrícola de Totana va demostrar

que, mitjançant els discursos basats en el "fonamentalisme cultural" es preparaven les condicions laborals que requeria el model neoliberal.

Enfront de la precarietat econòmica i jurídica, la dinàmica de les cadenes i les xarxes migratòries equatorianes ha generat un entramat complex de relacions socials i econòmiques que, mitjançant diversos detentors del poder, han vinculat els llocs d'origen i d'arribada atorgant un caràcter transnacional a les pràctiques al voltant de l'accés al treball. Malgrat la lluita desigual, aquests vincles transnacionals intentarien subvertir l'ordre hegemònic construït sobre la base d'una exclusió social mundial.

Quant a l'accés al treball, els vincles de parentesc, veïnatge i proximitat geogràfica –Costa i Sierra— influeixen en la verticalitat o horitzontalitat de les relacions. Entre les cadenes i xarxes migratòries equatorianes a Totana la marcada identificació territorial va ser, a l'inici, un principi organitzador de l'activitat laboral.

Així, el flux vertical de recursos d'aquestes cadenes amb vincles "forts" es va traduir en la formació de quadrilles comandades per un líder que tenia el poder de negociació. Sens dubte, aquests vincles "forts" podien mantenir molts membres de les cadenes migratòries en una posició precària, ja que depenien més de les relacions de poder dins d'aquestes cadenes que de les condicions laborals. A la vegada, la força del vincle construït per l'actor que tenia el poder els impedia sortir d'aquest nínxol laboral. El desplaçament d'aquest lloc li produiria la pèrdua d'aquesta posició central socialment i econòmica adquirida en aquest procés d'acumulació de poder.

Per això, centrar l'anàlisi en la figura del "furgoneter" com a actor intermediari de negociació per al reclutament de mà d'obra en el mercat de treball agrícola de Totana ens va revelar l'articulació i la dinàmica de les cadenes i xarxes migratòries en la juxtaposició d'escales espaciotemporals. Així, aconseguim demostrar de quina manera les modalitats d'organització social funcionen com a "externalitats" –enteses com a relacions no mesurades pel mercat— que el capitalisme necessita per reduir costos en el reclutament de la mà d'obra necessària.

Els intermediaris traslladen recursos a la xarxa que comanden, recursos (treball, habitatge, aliments) que provenen d'alguns sectors en la societat d'arribada: empresaris, propietaris, ONG (principalment Càritas). Tanmateix, aquesta articulació és tan precària i inestable com les condicions de vida en què es troben la majoria dels migrants extracomunitaris a Espanya, per la qual cosa el flux de recursos també és inestable i intermitent.

A l'inici del flux migratori equatorià a Espanya, les identitats territorials de les cadenes i xarxes migratòries era un dels elements que intervenia en l'accés al treball. Tanmateix, darrere d'aquesta identitat territorial aparent, es deixaven entreveure les bases sobre les quals es van construir els vincles de poder que atorgarien verticalitat a les xarxes migratòries. Aquesta pertinença regional, en definitiva, legitimava la posició social i econòmica dels líders migrants que aconseguien obtenir prestigi tant en la destinació com en origen, a causa de l'èxit de la seva migració.

Aquestes identitats territorials marcades extrapolades des de l'origen van començar a difuminar-se amb el canvi de trajectòries i la consolidació dels processos migratòries en les ciutats grans com Madrid i Barcelona. El procés de feminització que va patir aquest flux a partir de 1990 creava vincles "dèbils" amb la població autòctona, més variats i en els quals circulava una quantitat d'informació que permetia moure's en un ventall més ampli de nínxols laborals, sempre en el marc d'una precarietat i una irregularitat jurídica gairebé estructural.

Per això podem afirmar que en el cas del flux migratori equatorià cap a àmbits urbans, les dones van ser les articuladores principals de les xarxes migratòries. Les dones han generat els recursos socials i econòmics per a l'accés al seu mercat de treball, el dels homes i el de la resta dels membres dels seus grups domèstics extensos. D'una banda, la ràpida dinàmica que van adquirir les xarxes migratòries de dones equatorianes a Madrid i Barcelona en la seva vinculació amb el servei domèstic, la van impulsar i sostenir en el temps i en l'espai transnacional els vincles "dèbils" amb l'Església Catòlica. Com hem demostrat en el nostre estudi, l'Església Catòlica

funciona com un actor intermediari en el reclutament i, a la vegada, com un agent disciplinari amb els seus cursos de capacitatció per a la inserció laboral en la precarietat, i contribueix així, a l'etnoestratificació del mercat de treball a les ciutats espanyoles.

D'una altra banda, en una majoria dels casos, les dones han aprofitat la seva incorporació al treball domèstic intern com una estratègia ràpida per saldar un deute, reagrupar i generar les condicions necessàries per a la migració dels homes.

Ara bé, aquests suposats avantatges inicials, es converteixen en el cost emocional més gran de la migració femenina. Els nombrosos costos emocionals com el pas d'una vida autònoma i professional al servei domèstic, associada a un esforç físic excessiu i a una violència psicològica en els llocs de treball són els problemes principals enunciats per les dones entrevistades. Les lògiques de dominació i subordinació es tradueixen en pràctiques reals d'exclusió social, que porten una marca de distinció simbòlica entre treballadores i ocupadores plasmades en els aspecte següents: segregació espacial, prohibició o refús de pràctiques alimentaries, falta de dies lliures, salaris reduïts a canvi d'allotjament i alimentació i pràctiques paternalistes amb una pressió permanent sobre la decència i la honestat de la treballadora.

El servei domèstic i la cura de persones grans s'han revelat com nínxols laborals en els quals la precarietat, l'explotació portes endins i els abusos de poder dels ocupadors constitueixen condicionants que obstaculitzen el desenvolupament del projecte familiar, coarten la mobilitat socioespacial i accentuen la irregularitat jurídica.

L'arribada massiva d'homes equatorians a Madrid i Barcelona entre 2000 i 2001, producte de la reagrupació realitzada per les dones, va coincidir amb l'època en la qual les restriccions jurídiques i policíiques s'havien aguditzat, la qual cosa va provocar una alta desocupació masculina. A més, el caràcter estacional del treball en la construcció va significar una dificultat per trobar feina en aquesta àrea. Aquests condicionants van portar ràpidament a la verticalització de les xarxes migratòries masculines, i els va atorgar característiques semblants a les quadrilles que actuaven en el mercat agrícola. En aquest context, novament les dones van entrar en la dinàmica dels contactes laborals i van obrir oportunitats per als homes de la família.

De manera que en aquest procés de transferència transnacional del treball reproductiu, les dones equatorianes han aconseguit introduir els homes mitjançant vincles "dèbils" –construïts amb persones autòctones o amb altres connacionals en la societat d'arribada– en una tipus de tasques reservades exclusivament a les dones dins la llar, com és la cura de persones grans.

Les condicions laborals exposades influeixen en la resignificació o en el manteniment de les asimetries en les relacions de gènere. Tot i que les dones migrants tenen accés al treball i a uns ingressos, aquest fet domèstic i aquesta inestabilitat laboral més que contribuir a la seva independència econòmica i simbòlica en pot incrementar la dependència i, d'aquesta manera, la vulnerabilitat. L'estreta relació existent entre estatus de classe treballadora i gènere fa que, si bé el treball remunerat suposadament permetria a les dones imposar la seva independència econòmica enfront dels homes, justament la dependència de l'home respecte de la dona crea dependència en el treball i bloqueja una possible reacció a les relacions de treball opressives en els llocs de destinació.

Si bé algunes dones entrevistades van aconseguir una equitat més grans en les relacions de gènere dins del grup domèstic a causa de la seva aportació econòmica, a canvi van haver d'acceptar el retrocés personal que suposa ser professional i integrar-se definitivament en nínxols laborals precaris, sense possibilitats de canvi d'estatus social.

Uns altres casos ens demostren la situació inversa. De fet, l'experiència opressiva de treballar fora de la llar, escapçava en algunes dones les possibilitats d'optar per una distribució del poder millor i la presa de decisions dins el grup domèstic. Enfront de la falta de reconeixement social en els treballs que realitzen a Espanya, algunes dones equatorianes atorgaven als seus rols socials i culturals heretats i al treball reproductiu un valor que els convertia en els únics recursos possibles per al reconeixement i l'autorespecte. Aleshores, davant el fet que el treball no es

converteix en una activitat de la dignificació social, les dones equatorianes perpetuen el *statu quo* d'asimetria en les relacions de gènere dins del seu grup domèstic.

La finalitat principal d'aquesta investigació era analitzar el significat que per a les famílies migrants equatorianes a Catalunya, té l'accés dels fills a l'educació. El nostre objectiu principal era "donar veu" als diferents membres que componen aquests grups domèstics heterogenis que han patit importants transformacions en les relacions de gènere i generacionals en aquest nou context migratori transnacional.

Enfront d'una visió homogeneïtzadora de la societat de destinació que, majoritàriament, enfoca la problemàtica de la immigració i l'escola, des del si del sistema educatiu emfatitzant les necessitats, moltes vegades, estereotipades i estigmatitzadores dels fills de les famílies migrants, el nostre abordatge va apuntar a conèixer els interessos de cada un dels membres dels grups domèstics equatorians que han migrat a Catalunya. A partir d'aquesta perspectiva d'anàlisi podem detallar alguns resultats:

La feminització del flux migratori equatorià cap a l'Estat espanyol ha produït transformacions familiars profundes, amb el reacomodament consegüent i noves negociacions al voltant de les relacions de gènere i generacionals. En aquest sentit, les condicions jurídiques, laborals i residencials precàries trobades en la destinació han generat processos de reagrupació familiar d'una complexitat creixent, que han fet canviar les pràctiques de criança i els usos dels espais públics i privats en la socialització dels seus fills.

La permanència de dones equatorianes en el servei domèstic intern és una de les causes per les quals les llars han patit una fragmentació residencial. Aquesta situació ha agreujat els problemes afectius i de conducta dels fills, que repercuteix en l'adaptació social i en el rendiment acadèmic dins dels àmbits socioeducatius.

Tanmateix, existeixen diferències entre projectes migratoris més o menys consolidats en la destinació i aquells que han hagut de realitzar reagrupacions apressades sense les condicions socioeconòmiques i jurídiques adequades per a la instal·lació dels nens i adolescents a Catalunya, entre aquests últims projectes l'adaptació socioafectiva plena dels fills és conflictiva, ja que la integració social de les famílies equatorianes i la seva implicació en les activitats escolars només les aconsegueixen aquells grups domèstics que han assolit una integració econòmica a Catalunya.

La majoria de les famílies equatorianes entrevistades procedeixen d'àmbits urbans i pertanyen a sectors socioeconòmics mitjans a l'Equador, amb una formació professional mitjana, tècnica i/o universitària, per la qual cosa l'accés dels fills a l'educació en els llocs de destinació és actualment l'assoliment a curt i mitjà termini que poden obtenir de la migració.

Per a les classes mitjanes llatinoamericanes accedir a una educació de qualitat s'ha considerat com un element de mobilitat social ascendent. Aquesta concepció construïda històricament dins les classes mitjanes dels països llatinoamericans actualment es qüestiona tant des dels llocs d'origen com de destinació. En primer lloc, en l'origen, com a conseqüència de les crisis econòmiques greus d'aquests països que afecten principalment aquests sectors socioeconòmics, una gran part de la població amb formació professional ha sigut expulsada de mercats de treball devastats, com és el cas de mares i pares equatorianes que van migrar cap a l'Estat espanyol. En segon lloc, aquestes dones i homes de l'Equador s'han incorporat en nínxols laborals precaris, inestables i estacionals en els països de destinació, que requereix una mà d'obra que prescindeix completament de la seva especialització, reconeixement de diplomes o de l'experiència laboral prèvia.

Malgrat aquest fet, aquestes persones insisteixen que el principal objectiu de la reagrupació familiar a Catalunya és permetre l'accés dels fills als serveis socials que pot oferir un país que ha assolit l'Estat del benestar; a més, la qualitat educativa seria una de les eines que els seus fills tindria per espavilar-se socioeconòmicament en un futur. Això no obstant, els fills adolescents qüestionen que aquesta idea d'accedir a un sistema educatiu de qualitat porti implícita la idea de

"progrés", principalment quan acaben els seus estudis i entren en la mateixa situació d'irregularitat jurídica i precarietat laboral que ha signat tot el projecte migratori dels seus pares.

La conflictivitat més o menys gran en la incorporació dels nens i nenes equatorians a l'escola es vincula estretament a les transformacions que la família ha patit; les condicions socioeconòmiques i residencials, com l'època i edat d'inserció en el sistema educatiu, seran determinants en la seva adaptació social.

Els testimonis de nens i adolescents demostren que no existeix una relació conflictiva amb els educadors, i que els processos d'aprenentatge de continguts en un context bilingüe poden suposar un desafiament més gran, però que no és impediment per a un rendiment escolar adequat. El grau més alt de conflictivitat es fa visible al voltant de les relacions dins un mateix grup, específicament, entre els adolescents. Els joves equatorians que migren amb les seves famílies i que en general s'inscriuen dins l'espai educatiu, afirmen que la relació amb els companys catalans dins de l'escola és molt superficial i només la propicien els educadors. Però quan es traspasa el llinar de l'aula la relació es fragmenta, i reprenen els grups de semblants connacionals o amb altres adolescents d'origen immigrant. Malgrat que és cert que l'escola és un espai privilegiat per la presència a l'aula de nens, nenes i joves de bagatges culturals diferenciats, també és cert que aquesta reunió "imposada", no transcendeix, en la majoria dels casos, l'establiment de relacions que impliquen integració, interacció, comunicació i intercanvi entre els col·lectius de fills d'origen immigrant i adolescents autòctons.

La construcció d'aquestes relacions basades en la indiferència mútua i, en algunes ocasions en els principis de la xenofòbia i del racisme intervé, entre els adolescents, en la valoració positiva de la seva pertinença cultural, la reivindicació de la llengua d'origen que, actualment, es configura com una estratègia d'apoderament orientada al desenvolupament identitari i un recurs destinat a diferenciar-se i a identificar-se com a "llatins".

6.2. Recomanacions

El dret a viure en família en els llocs de destinació

El marc jurídic vigent per als països de la Unió Europea es basa en una perspectiva molt individualista que impedeix entendre les diverses situacions familiars involucrades en un context migratori transnacional. Aquesta visió restringeix, progressivament, les modalitats de reagrupació familiar, i aquesta situació, en moltes ocasions, impedeix que mares i pares migrants puguin fer-se càrrec de la criança dels fills en els llocs de destinació.

Actualment els estats membres de la Unió Europea consideren la migració extracomunitària com un fenomen purament econòmic. Per això, mentre les polítiques d'immigració i els discursos polítics i mediàtics continuïn basant-se en un "fonamentalisme cultural" —que, en última instància, funciona per justificar un model econòmic exclouent— difícilment es podrà assolir la integració social.

Els processos migratoris actuals constitueixen un fenomen eminentment social, per això, és imprescindible tenir una noció de mercat de treball més propera a la realitat social, que contempli relacions socials més complexes com que les famílies, més que els individus, són els veritables agents de l'oferta dels mercats de treball i que les formes d'inserció en el mercat depenen del lloc que ocupen en les cadenes migratòries, i de la situació global de les rendes d'aquests grups. En aquest sentit, aquesta postura implicaria assumir que la veritable integració de les famílies migrants extracomunitàries és necessària, des de la integració econòmica, per aconseguir els objectius plens de la veritable integració social que postulen diverses retòriques, quan només emfatitzen les "diferències culturals" que separa la societat autòctona dels migrants.

Entendre el fenomen de les migracions internacionals actuals des d'aquesta perspectiva ens condueix, a més, a la necessitat d'entendre l'espai social transnacional en el qual s'estan criant els nens i adolescents de les famílies migrants. És imprescindible construir eines que ens permetin treballar de manera transnacional problemàtiques emergents, com les estratègies

familiars diferenciades, a partir de les relacions de gènere i generacionals, estratègies laborals i escolars en l'origen i destinació per aconseguir una comprensió millor de la complexitat dels processos identitaris que, actualment, porten a terme nens, nenes i adolescents d'origen immigrant.

Aquest aprofundiment del coneixement des dels àmbits científics s'hauria de veure reflectida en el disseny de polítiques públiques que tinguin en compte la conformació d'aquests nous espais socials, creats per les famílies migrants com a resposta a les conseqüències dels processos de globalització econòmica.

L'escola: ¿un lloc de trobada o d'exclusió?

Actualment, l'escola és un dels pocs espais on es legitimen les relacions entre alumnes autòctons i d'origen immigrant mitjançant propostes d'acollida educativa, creació de canals de comunicació amb les famílies, etc. Tanmateix, el nostre treball no només amb famílies equatorianes, sinó també amb educadors i persones de l'àmbit associatiu, ens demostren que les diferències entre nens i adolescents d'origen immigrant i autòctons, estan basades en un discurs sociopolític i mediàtic que condueix a "culturitzar" les desigualtats socioeconòmiques, situació perversa que només es podrà revertir si recorrem al disseny d'una política educativa que contempli una quantitat de recursos variats, per a un canvi en els continguts i en les perspectives de veure un "món proper i llunyà" que s'ha transformat en aquest nou context globalitzat.

Creiem que l'aprenentatge del català s'hauria d'orientar a propiciar la comunicació entre els alumnes de diversos orígens basat en el coneixement científic dels actuals processos econòmics, socials i polítics per allunyar-nos definitivament de les experiències que moltes vegades, en nom de l'educació intercultural, han portat a la construcció de "laboratoris de folklore" dins de l'àmbit socioeducatiu.

Moltes experiències sobre la interculturalitat promogudes des de dins de l'escola o que arriben a aquesta per "atacar el conflicte de la immigració", han demostrat que, en la majoria dels casos, hem folkloritzat cultures, i hem imposat identitats a nens i nenes d'origen immigrant reforçant, d'aquesta manera, discursos estigmatitzants. Actualment estem en un moment crucial que ens ofereix dues opcions: per una banda, aprendre d'aquests errors i realitzar una autocrítica de la construcció d'aquests "laboratoris de folklore" i, per una altra banda, optar per una visió integral de l'adaptació social dels fills de famílies migrants, una visió que ha de despullar-se de veure "l'altre" des d'una sola perspectiva: la de la cultura dominant.

En aquest sentit, és imprescindible debatre i reflexionar sobre les diferències i la diversitat de la pròpia societat de destinació i optar per una perspectiva àmplia i plural, que contempli l'adquisició de coneixements per trencar i deconstruir estereotips molt arrelats en els llocs de destinació, els quals estan contribuint a segregar encara més els fills de migrants tant dins com fora dels àmbits escolars.

Amb l'experiència adquirida entre els diversos actors que estem implicats en el fenomen de la immigració extracomunitària, hem de qüestionar-nos quin abast han tingut els plans d'integració social, i si l'escola ha abordat l'arribada de fills de famílies migrants com un conflicte o com un repte, producte d'un canvi històric, polític, social i cultural mundial.

Estem davant la presència d'una generació immersa en un procés migratori transnacional que es troba doblement discriminada. En l'origen els problemes que presentava l'adolescència equatoriana eren originats pels fills d'emigrants que provenien de llars desarticulades. En la destinació, tant a l'escola com en els espais públics són percebuts com un conflicte, en el pitjor dels casos, com un perill. En aquesta doble discriminació, inserits en llars fragmentades, amb una proscripció d'espais públics i privats, amb somnis trencats d'arribar al "paradís", els fills i les filles de les famílies migrants estan actualment construint els seus processos identitaris i intentant visualitzar un futur incert, tant si es preveu el retorn on no existeix un espai econòmic i social per a la seva inserció, com si s'opta per l'assentament definitiu que malgrat haver-se beneficiat de la qualitat del sistema educatiu català, la societat de destinació els desplaçarà

irremeiablement a nínxols laborals etnoestratificats, precaris i inestables, assegurant-los que la seva condició d'estrangers els impedirà gaudir dels drets humans que posseeix un ciutadà de primera.

Actualment es revelen imprescindibles els canvis estructurals que apunten a una reforma educativa que contempli els nous escenaris socials, polítics i culturals als quals s'haurà d'enfrontar una societat on s'han produït transformacions profundes: l'arribada de famílies migrants per una demanda de treball específica des del Primer Món i, a la vegada, com una estratègia de resistència d'aquestes davant l'augment i agudització de les desigualtats socioeconòmiques i polítiques nord-sud.

Finalment creiem imprescindible que s'incentivi la formació del professorat, al voltant del tema que ens ocupa, tant des del punt de vista de la formació inicial com de la formació contínua.